

▫UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FILOSOFICKÁ FAKULTA

ÚSTAV TRANSLATOLOGIE

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

**Komentovaný překlad: „Zapiski advokata“, D.
Kaminskaja, Charkov, 2000**

Annotated translation „Zapiski advokata“, D. Kaminskaja, Charkov, 2000

Zuzana Vaňková

2015

vedoucí práce PhDr. Danuše Oganjesjanová, CSc.

Tímto bych ráda poděkovala vedoucí své práce PhDr. Danuši Oganesjanové za cenné připomínky a rady, Mgr. Michaele Stoilové za nápad překládat tento text a za zapůjčení literatury, JUDr. Jiřině Vítů za odbornou konzultaci a podporu v průběhu psaní práce, doc. Ireně Vaňkové za redakční úpravy a podporu v průběhu psaní práce a Mgr. Natálii Zaněginové a ostatním za pomoc s konkrétními překladatelskými řešeními.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne.....

podpis.....

Zuzana Vaňková

Abstrakt

Cílem této bakalářské práce je vytvořit komentovaný překlad kapitoly z knihy Diny Kaminské *Записки адвоката* do češtiny. Komentář sestává ze dvou částí – první část tvoří překladatelská analýza založená na modelu Ch. Nordové, která v rámci vnitrotextových faktorů zahrnuje i typologii překladatelských problémů na několika rovinách. Druhou částí je typologie překladatelských posunů na základě klasifikace V. N. Komissarova.

Klíčová slova

Překlad, překladatelská analýza, překladatelský problém, překladatelský posun, demonstrace sedmi statečných, invaze vojsk Varšavské smlouvy do Československa, advokacie, sovětský disent

Abstract

The aim of this bachelor thesis is to provide an annotated translation of a chapter from the book *Записки адвоката* by Dina Kaminskaya into Czech language. The commentary consists of two parts – the first part contains a translation analysis based on the model of Ch. Nord, which within intratextual factors includes also a typology of translation problems on several levels, the second part is a typology of translation shifts based on the classification of V. N. Komissarov.

Keywords

Translation, translation analysis, translation problem, translation shift, 1968 Red Square demonstration, Warsaw Pact invasion of Czechoslovakia, advocacy, Soviet dissent

Úvod

Cílem této práce je kompletní komentovaný překlad třetí kapitoly z knihy *Zapiski advokáta* do češtiny. Práce se skládá ze dvou částí, vlastního překladu a translatologického komentáře. V první části komentáře provádím analýzu vnětextových a vnitrotextových faktorů překládaného textu podle Ch. Nordové, spojenou s typologií překladatelských problémů na různých rovinách. Druhou část tvoří typologie transformací v překladu na základě klasifikace V. N. Komissarova.

Kniha, z níž překládaný text pochází, je autobiografií advokátky, která zastupovala obžalované především v politických procesech – v překládané kapitole autorka z vlastní perspektivy popisuje proces, v němž obhajovala Pavla Litvinova a Larisu Bogorazovou, účastníky takzvané „demonstrace sedmi“ proti okupaci Československa sovětskými vojsky v roce 1968. Tuto kapitolu jsem si pro překlad do češtiny vybrala zejména proto, že události roku 1968 sehrály zásadní roli v rusko-českých vztazích, a domnívám se, že pro potenciálního českého čtenáře je důležité vědět, že se naši Rusové, kteří se za naši zemi postavili i přes následky, které je za takovýto protest nevyhnutelně čekaly.

Dnes jsou v zemích bývalého SSSR témata absurdních politických soudních procesů a ozbrojené invaze na území sousedního státu znovu aktuální. V poslední době se události roku 1968 a jejich odkaz navíc opět připomínají – v souvislosti se zopakováním demonstrace na Rudém náměstí po 45 letech, loňským prezidentským vyznamenáním 28. října i nedávno natočeným ruským filmem o Varšavské smlouvě.

Obsah

ÚVOD.....	4
1.PŘEKLAD	7
1.KOMENTÁŘ.....	64
2.1 KONCEPCE PŘEKLADU	64
2.2 PŘEKLADATELSKÁ ANALÝZA	64
2.2.1.1 AUTOR	65
2.2.1.2 CÍLOVÝ ČTENÁŘ.....	65
2.2.1.3 FUNKCE TEXTU	66
2.2.1.4 MÉDIUM	67
2.2.1.5 MÍSTO.....	67
2.2.1.6 ČAS.....	68
2.2.1.7 DŮVOD	68
2.2.2.1 TÉMA A OBSAH TEXTU	68
2.2.2.2 PRESUPOZICE, PŘEKLADATELSKÉ PROBLÉMY NA PRAGMATICKÉ ROVINĚ A MAKROSTYLICKÉ POSUNY.....	69
2.2.2.3 MAKROSTRUKTURA TEXTU, NONVERBÁLNÍ PROSTŘEDKY A SUPRASEGMENTÁRNÍ PRVKY	71
2.2.2.4 STYLISTIKA A PŘEKLADATELSKÉ PROBLÉMY NA STYLICKÉ ROVINĚ	71
2.2.2.5 LEXIKÁLNÍ ROVINA A PŘEKLADATELSKÉ PROBLÉMY NA LEXIKÁLNÍ ROVINĚ.....	73
2.2.2.6 GRAMATICKÁ A SYNTAKTICKÁ ROVINA A VYBRANÉ PROBLÉMY NA GRAMATICKÉ ROVINĚ	75
2.2.2.7 INTERTEXTOVOST.....	77
2.3 PŘEKLADATELSKÉ POSUNY	78
2.3.1 LEXIKÁLNÍ POSUNY	78
2.3.2 GRAMATICKÉ POSUNY.....	81
2.3.3 LEXIKÁLNĚ-GRAMATICKÉ POSUNY	83
2.3.4 OSTATNÍ POSUNY	84
ZÁVĚR	86
BIBLIOGRAFIE	87
PRIMÁRNÍ LITERATURA.....	87
LITERATURA K TÉMATU	87
PŘÍRUČKY A SLOVNÍKY	87
TRANSLATOLOGICKÁ A LINGVISTICKÁ LITERATURE.....	87
PŘÍLOHA – TEXT ORIGINÁLU.....	88

Seznam zkratk

O – originál

P – překlad

1. Překlad

Kapitola třetí. Trestní řízení č. 41074/56-68 C „Narušení veřejného pořádku a pomluva sovětského státního a společenského zřízení“

„Nevyčítejte nám to, jak nám to teď vyčítají. Každý z nás se tak rozhodl sám za sebe, protože už nebylo možné žít a dýchat... Nemůžu ani pomyslet na Čechy, slyšet jejich provolání v rádiu – a nic neudělat, nevykřiknout.“

Larisa 25. srpna 1968

Právě jsme za sebou měli soud s Anatolijem Marčenkem, známým disidentem a autorem knihy „Mé výpovědi“, ve které jako bývalý politický vězeň popsal vězení a tábory Chruščovovy éry.

Byl odsouzen za „neplnění přihlašovací povinnosti“. Byla to však jen záminka. Skutečným důvodem, proč byl povolán k trestní odpovědnosti, byly otevřené dopisy na podporu nového směru demokratizace v Československu, které napsal a předal k publikaci na Západ.

Na Lidový soud Timirjazevského obvodu Moskvy, kde tento proces probíhal, přišlo mnoho Anatolijových přátel. Pamatuji si na Pavla Litvinova, Borise Šragina, Anatolije Jakobsona a ostatní, jejichž jména jsem znala v souvislosti s jejich účastí v boji za lidská práva v Sovětském svazu. Mezi příchozími byl i Anatolijův nejbližší a nejdražší člověk, jeho budoucí žena Larisa Bogoraz-Danielová. Ironie osudu způsobila, že soudní proces s Anatolijem probíhal 21. srpna 1968, tedy v den, kdy sovětské vojenské jednotky vstoupily na území Československa. V den, kdy ho okupovaly, aby „posloužily věci míru a pokroku“, jak se psalo v Pravdě z 21. srpna.

My všichni, kteří jsme se shromáždili u Lidového soudu, už jsme o okupaci Československa věděli. Všichni, kromě Marčenka. Byla jsem zvláště požádána, abych mu o tom nic neříkala. Jeho přátelé nepochybovali o tom, že by na soudním jednání proti okupaci protestoval a tím by se vystavil novému pronásledování.

Po rozsudku (Marčenko byl odsouzen k jednomu roku odnětí svobody) mi lidový soudce řekl, že se s protokolem soudního jednání budu moci seznámit 26. srpna a že pak

dostanu i povolení sejít se s Anatolijem ve vězení. Slíbila jsem Larise a Pavlu Litvinovovi, že se s nimi setkám ještě před schůzkou s Anatolijem. Domluvili jsme si i čas schůzky, 25. srpna v šest hodin večer.

S Larisou Bogoraz-Danielovou jsme se seznámily při mém neúspěšném pokusu obhajovat jejího bývalého manžela, spisovatele Julije Daniela. Od té doby jsme zůstávaly v kontaktu. Larisa i její přátelé ode mě často potřebovali poradit. Ale kromě toho a nezávisle na tom jsme k sobě prostě pociťovaly upřímné sympatie, které celkem rychle přerostly v přátelství.

S Pavlem Litvinovem jsem se seznámila později, asi v roce 1967, kdy jsem začala vystupovat v politických procesech. Pavlovi rodiče však byli mí staří a dobří známí, se kterými mne spojoval společný okruh přátel, láska k hudbě i společné turistické vycházky. I přesto, že mé schůzky s Pavlem měly pracovní charakter a byly spojeny s organizací obhajoby v několika politických procesech, tak přátelství s jeho rodiči okamžitě určilo neformální charakter našich vztahů. Kromě toho se mi na Pavlovi velmi líbila jeho mírnost, tolerance a osobní statečnost, o níž jsem měla možnost se přesvědčit už v průběhu procesu s Jurijem Galanskovem a Alexandrem Ginzburgem.

11. ledna 1968, v předvečer ukončení tohoto procesu, sepsali Pavel a Larisa provolání „Ke světové veřejnosti“ a předali jej na Západ k publikaci.

V té době se v Moskvě i ostatních sovětských městech sepisovaly a podepisovaly nejrůznější protestní dopisy, které ostře kritizovaly porušování „socialistické zákonnosti“ a požadovaly dodržování demokratických norem. Každý z těchto dopisů byl významným fenoménem společenského života. Poslouchaly se na západních rozhlasových stanicích a tenké lístečky cigaretového papíru se sotva čitelným textem se četly a předávaly z ruky do ruky.

Každý večer, když jsem přišla do poradny, mi sekretář předal balíček poštovní korespondence. Otevírala jsem obálku po obálce. Byly to dopisy od lidí, které jsem vůbec neznala. Většina začínala takto:

Generálnímu prokurátorovi SSSR
Nejvyšší soud RSFSR¹
Kopie
Generálnímu tajemníkovi ÚV KSSS

¹Ruská sovětská federativní socialistická republika

L. I. Brežněvovi
Předsedovi prezidia Nejvyššího sovětu SSSR
N. B. Podgornému
Předsedovi Rady ministrů SSSR
A. N. Kosyginovi
Advokátům: B. A. Zolotuchinovi, D. I. Kaminské

Téměř v každém z těchto dopisů se vyjmenovávaly prohřešky, kterých se soud dopustil při procesu s Galanskovem, Ginsburgem a ostatními. Téměř každý dopis obsahoval požadavek na vládu, aby dodržovala své vlastní zákony. Každý takový dopis mohl pro svého autora znamenat naprosté ztroskotání celého jeho dosavadního života a vyžadoval od něj mimořádnou odvahu. Všechny společně pak svědčily o obrodě veřejného mínění, které bylo v Rusku potlačeno již začátkem dvacátých let.

Provolání Pavla a Larisy se od většiny dopisů, které jsem dostala, výrazně odlišovalo svým mravním, občanským patosem. Neobraceli se k úřadům ani ke straně a vládě, ale ke každému z nás – „Ke každému, v němž žije svědomí“ Stavěli každého člověka před nutnost morální volby.

Pamatuji si, že jsme vzkaz poslouchali v rozhlase společně s přáteli, kteří k nám přišli:

„Občané naší země!

Tento proces je skvrnou na cti našeho státu i na svědomí každého z nás. Dnes není v nebezpečí pouze osud tří obžalovaných – proces s nimi je srovnatelný s nechvalně proslulými procesy třicátých let, které jsou pro nás pokryté takovou hanbou a takovým množstvím krve, že se z toho dodnes nemůžeme vzpamatovat.“

Poslouchali jsme v obavách, aby nám neuniklo ani jediné slovo, vždyť hlasatelův hlas se poprvé obracel bezprostředně k nám a apeloval na naši čest.

Vždyť se narodila, vyrostla a dokonce stačila i zestárnout celá generace, ke které se tak nikdy nikdo neobracel a které tedy slova „svědomí“ a „čest“ zněla nezvykle slavnostně.

Termíny „disidentů“ a „jinak smýšlejících“, které se teď staly obvyklými, se u nás tehdy teprve zabydlovaly. V těch letech jsem měla možnost setkávat se s těmi, které později proslavila účast v disidentském hnutí. Rozhodně je spojoval nonkonformismus, úctyhodná odvaha a připravenost obětovat své štěstí a dokonce svobodu. Byli to však lidé velmi rozdílní.

Někdy se mi zdálo, že někteří z nich jsou příliš přitahováni politickým bojem samotným. V rozhovoru s nimi jsem jasně pocítovala, že v zápalu boje za svobodu vyjadřování svých názorů nemají zároveň dostatek tolerance vůči názorům a přesvědčení

ostatních lidí. S osudy těch, kdo s nimi sympatizují, nakládají nedostatečně citlivě, bez nezbytné pozornosti.

Pamatuji si, jak jsem po návratu domů z jedné takové besedy řekla manželovi:

„Víš, jsou to samozřejmě moc stateční lidi a stojí za to, abychom si jich vážili, ale když jsem si představila, že by se najednou dostali k moci, to bych nechtěla,“

Můj vztah k Pavlovi, Larise a mnohým dalším neurčovalo jen to, že jsem sdílela jejich názory a že se shodovalo naše hodnocení sovětské reality. Přitahoval mě morální základ jejich přesvědčení a metod, které oni sami i hnutí (jež později získalo název „hnutí za lidská práva“) používali. Někteří z účastníků tohoto hnutí se vlivem vnějších okolností stali mými mandanty. Mými přáteli se stali na základě mého vnitřního výběru.

A to je také důvod, proč jsem tehdy Pavla a Larisu, když jsem se s nimi už jako se svými přáteli domlouvala, požádala, aby 25. srpna 1968 přišli ke mně domů místo do právní poradny.

Neděle 25. srpna. Na ten den si vzpomínám dobře, museli jsme se vrátit z výletu do okolí Moskvy, abychom stihli setkání s Pavlem a Larisou. Pamatuji si také, jak mě rozzlobilo, když nepřišli v domluvený čas, aniž by předem zavolali, že se naše schůzka odkládá.

A potom jsme přes praskání a šumění, které vždycky doprovázelo pořady západního rádia, uslyšeli:

„Dnes se na Rudém náměstí v Moskvě malá skupinka lidí pokusila demonstrovat proti okupaci Československa.“

A já jsem si hned řekla: to jsou oni.

Nic v našich předchozích rozhovorech tomu nenasvědčovalo. Navíc jsem měla dojem, že Pavel a Larisa sami za sebe nepovažují demonstrace za nejlepší způsob protestu nebo vyjádření nesouhlasu. Že jsou jim spíše vlastní individuální dopisy a provolání k veřejnosti, které dávají možnost nejen protestovat, ale tento protest i podrobně zdůvodnit. Ale viděla jsem, jak Pavla a Larisu okupace Československa zasáhla, a protože jsem tyto lidi znala, pochopila jsem, že nebudou moci mlčet. Výjimečnost události předurčila i výběr výjimečné formy protestu, která jim nebyla vlastní.

A už druhý den, 26. srpna, jsem držela v rukou vzkaz, který jsem zvolila za motto této kapitoly.

Krátký vzkaz, který se obracel ke mně a který mi Larisa během domovní prohlídky u ní v bytě jakýmsi zázrakem zvládla napsat a poslat.

„Nevyčítejte nám to, tak, jak nám to teď vyčítají. Každý z nás se tak rozhodnul sám za sebe, protože už nebylo možné žít a dýchat...“

A bylo tam i několik slov pro Anatolije:

„Prosím, odpusť mně a nám všem ten dnešek, prostě jsem nebyla ve stavu jednat jinak. Ty víš, jaký je to pocit, když není možné dýchat.“

Druhý den už jsem znala jména všech účastníků demonstrace: Konstantin Babickij, Larisa Bogoraz-Danielová, Natálie Gorbaněvská, Vadim Delone, Vladimir Dremljuga, Pavel Litvinov a Viktor Fajnberg.

Když jsem se dozvěděla, že jedním z účastníků demonstrace byl Vadim Delone, prvním, co jsem pocítila, byla hluboká lítost. Došlo mi, že byl nejdodsouzenějším ze všech těch lidí odsouzených k trestu. Vždyť už byl odsouzen za účast na demonstraci na Puškinově náměstí a nové odsouzení, ještě k tomu za analogický trestný čin, dávalo soudu právo vyměřit mu nejen maximální trest (tři roky odnětí svobody), ale připojit k němu i celý trest z předchozího rozsudku, který si neodpykal.

Proč ho neochránili? Jak mohli dopustit, že se účastnil demonstrace?

Ale ještě před první schůzkou s Pavlem a Larisou jsem věděla, že lidskost a pocit odpovědnosti za osudy druhých, které jim byly vlastní vždy, nezklamaly ani tentokrát. Vadimův příchod na Rudé náměstí byl pro ně naprosto neočekávaný. Nikdo z ostatních účastníků demonstrace Vadima o svých záměrech neinformoval. Neinformovali ho právě proto, že ho chtěli ochránit.

Nevím, zda byla má jistota oprávněná, ale tehdy ani později jsem nepochybovala o tom, že kromě důvodu demonstrace, který byl všem společný, protestu proti vstupu sovětských vojsk do Československa, přivedl Vadima na Rudé náměstí i druhý, hluboce osobní důvod. Pro něj byla účast na demonstraci i formou seberehabilitace. Termín „seberehabilitace“ používám proto, že v očích druhých se rehabilitovat nemusel. Nikdo ho nevinil za to, jak na KGB vypovídal v procesu s účastníky demonstrace na Puškinově náměstí.

Někteří vůbec nepřiznávali morální právo lidem, kteří nikdy nebyli zbaveni svobody, soudit ty, kteří věznění zažili na vlastní kůži. Ale všichni se shodovali na tom, že Vadimovi jeho chování u minulého soudu nemůže nikdo vyčítat.

K tomuto druhému důvodu mám hlubokou úctu jako k projevu vysoké náročnosti k sobě samému.

Možná, že už v ten den, ale určitě v prvních dnech po demonstraci, jsem se dozvěděla, že mě Larisa požádala, abych se stala jejím advokátem. Brzy nato se na mě s analogickou prosbou o obhajobu obrátila Flora, matka Pavla Litvinova.

Když mě vyšetřovatelka, státní justiční poradkyně Akimovová, po telefonu ujistila, že výpovědi Pavla a Larisy nejsou v rozporu, převzala jsem obhajobu obou. Od vyšetřovatelky Akimovové jsem se také dozvěděla, že všichni zatčení účastníci demonstrace jsou obviněni z hrubého porušení veřejného pořádku a pomluvy sovětského státního a společenského zřízení. (články 190-1 a 190-3 Trestního zákoníku RSFSR.)

Vyšetřování případu bylo ukončeno nebývale rychle, během dvou týdnů, a 14. září se všichni obhájci začali seznamovat s materiály k případu. Kromě mě se procesu účastnili Sofja Kallistratovová, obhájkyň Vadima Deloneho, Nikolaj Monachov, obhájce Vladimira Dremljegy a Jurij Pozdějev, obhájce Konstantina Babického. Řízení proti Fajnbergovi a Gorbaněvské bylo vyloučeno ze společného řízení v souvislosti s tím, že se museli podrobit znaleckému psychiatrickému vyšetření.

A tak se stalo 14. září roku 1968 dnem, kdy jsem se začala seznamovat s případem a tedy i dnem první schůzky s mandanty ve věznici Lefortovo, vyšetřovací vazbě KGB.

Věděla jsem, že Larisa a Pavel na můj příchod čekají. Že ve mně vidí nejen obhájkyň, které lze důvěřovat, ale že i samotné setkání se mnou pro ně bude radostí. Možnost uvidět je a promluvit si s nimi byla trpkou radostí i pro mne.

Poprvé za ta léta, co jsem pracovala jako advokátka, jsem jela do vězení na schůzku s lidmi, kteří mi byli drazí a které jsem milovala a obdivovala.

S vyšetřovatelem Galachovem se známe už od okamžiku, kdy jsem přišla do Lefortovské věznice. Galachov byl členem brigády vyšetřovatelů, která byla rozhodnutím moskevského prokurátora vytvořena speciálně pro vyšetřování tohoto případu. Teď, když už vyšetřování skončilo, byl pověřen zajistit mi možnost seznámit se s případem s každým z mých mandantů zvlášť.

Galachov mne upozornil, že naše práce musí být ukončena v co nejkratší lhůtě.

„Vedení rozhodlo předat případ soudu do uplynutí měsíční lhůty a vás žádáme zorganizovat si práci tak, abyste nás nezdržovala. Můžete pracovat tak dlouho do večera, jak budete potřebovat – se správou věznice je tato otázka dohodnutá.“

Vyšetřování případu demonstrace na Rudém náměstí bylo ukončeno v neobvyklé, překvapivě krátké lhůtě. Znam styl a podmínky práce vyšetřovacího aparátu a mohu

s jistotou říci, že tato lhůta byla určena v nějakých velmi vysokých kruzích, zjevně přesahujících rámec prokuratury. Vyšetřovatelé za dva týdny nejenže dokončili výsledky sedmi zadržených demonstrantů a přibližně třiceti svědků, ale zajistili i provedení šesti psychiatrických expertíz, které proběhly ve vězení, jedné psychiatrické expertízy v institutu Serbského (ta se týkala Natálie Gorbaněvské) a soudní kriminalistické expertízy ve specializovaném vědecko-výzkumném ústavu.

Stejně jako ostatním advokátům mi bylo naprosto jasné, že to vše dirigoval a okamžité splnění těchto formálně nutných vyšetřovacích úkonů zajišťoval silný a kompetentní úřad, tedy KGB.

A aby bylo pohodlnější vyšetřování řídit, KGB nařídila všechny zatčené v naší kauze držet ve vězení, které pod prokuraturu nespadá a kam podle usnesení, které podepsal prokurátor, zadržené vůbec nepřijímají, ve vyšetřovací vazbě KGB v Lefortovo.

Žádost seznámit se se spisem do konce září byla absolutně splnitelná. Bylo mi jasné, že když budu pracovat každý den, stihnu si pročíst všechny materiály vyšetřovacího spisu, vypsát si z nich, co bude potřeba, a ještě mi zbyde dost času, abych připravila své mandanty na soud.

Chápala jsem, že nám vyšetřovatel pracovat ve třech v jedné místnosti nedovolí, protože to by narušovalo povinnou izolaci obviněných, a tak jsem ho zase na oplátku požádala o takové zorganizování práce, abych se mohla vidět s každým ze svých mandantů každý den. Chtěla jsem mít možnost Pavla a Larisu vidět každý den, abych jim mohla vyprávět o jejich rodinách a o blízkých a rozhodně je každý den „krmit“.

Zkušenost s vyšetřovateli z předchozích politických procesů mě přesvědčila, že všichni vyšetřovatelé nakonec na toto porušení vězeňských předpisů přistoupí a dovolí nám ve své přítomnosti zadržené „krmit“, někteří rychleji a bez zvláštního odporu, jiní po přemlouvání. Jediný požadavek, který kladli a který jsme důsledně dodržovali, byl, že se všechno musí sníst ve vyšetřovací místnosti, do cely nic odnášet nelze.

Pořadí práce, které jsem navrhla – s jedním z mandantů dopoledne a s druhým odpoledne, námítky nevyvolalo. S Galachovem jsem se domluvila i na tom, že Larisu a Pavla nebudou odvádět na oběd, což nám ušetřilo hodně času na práci.

Od toho dne jsem denně přinášela vydatné obědy, které připravovala Pavlova matka. Když jsem ráno přicházela do vězení, sehnutá pod tíhou obrovské tašky, kterou manžel obvykle brával na nákupy, Galachov vyčítavě pokyvoval hlavou a pořád dokola opakoval:

„Že se vám, Dino Izákovno, chce, tahat se s takovou tíhou? Kdybyste přinesla pár chlebů a jablka... Ale vy nosíte opravdové teplé obědy, a ještě k tomu pro dva!“

14. září jsem se v první polovině dne rozhodla pracovat s Larisou Bogorazovou.

Larisa vešla do místnosti zlehka a nenuceně, bez jakéhokoli náznaku sklíčenosti, a hned se obrátila ke mně, přičemž si pletla oficiální „Dino Izákovno“ s familiárním, přátelským „ty“, na které jsme už byly zvyklé.

Příprava k obhajobě v této etapě znamená pečlivé nastudování všech materiálů, které za dva týdny shromáždila a zaprotokolovala brigáda vyšetřovatelů.

Formulace obvinění vzneseného proti všem trestně stíhaným, kromě Larisy, se doslovně shodovala. Byla společná pro všechny, bez jakéhokoli pokusu o individualizaci, přestože to je bezpodmínečný požadavek zákona.

Vyšetřováním bylo zjištěno:

„Pavel Litvinov (nebo Vadim Delone nebo Konstantin Babickij – D. K.), který nesouhlasil s politikou KSSS a sovětské vlády ve věci poskytnutí bratrské pomoci československému lidu při obraně jeho socialistických výdobytků, podpořené všemi pracujícími Sovětského svazu se zločinně spolčil s ostatními obviněnými v této kauze (uvádějí se příjmení všech ostatních obviněných) s cílem organizace skupinového protestu proti dočasnému vstupu vojsk pěti socialistických zemí na území ČSSR. Předem zhotovil plakáty s texty, které obsahovaly zjevně lživé výmysly hanobící sovětské státní a společenské zřízení, konkrétně: „Ruce pryč od ČSSR“ „Za naši i vaši svobodu“, „pryč s okupanty“, „Svobodu Dubčekovi“. „Ať žije svobodné a nezávislé Československo“ (posledně uvedený v češtině), 25. srpna tohoto roku v 12 hodin se dostavili k pranýři na Rudém náměstí, kde se společně (výčet příjmení ostatních obviněných – D. K.) aktivně účastnil skupinového jednání, hrubě narušujícího veřejný pořádek a normální fungování dopravy: rozvinul výše uvedené plakáty a vykřikoval hesla s analogickým obsahem, tj. dopustil se trestných činů podle článků 190-1 a 190-3 trestního zákoníku RSFSR.“

Aby tato formulace odpovídala požadavkům sovětských zákonů, muselo by v ní kromě obecného shrnutí událostí povinně být uvedeno: co konkrétně na každém z plakátů vyšetřovací orgány považují za „lživý výmysl“, kdo z obviněných který z těchto plakátů „zhotovil“ (vždyť zhotovování pomlouvačných děl tvoří samostatnou skutkovou podstatu trestného činu – článek 190-1) a které konkrétně texty kdo z obviněných vykřikoval.

Od orgánů provádějících trestní řízení se vyžaduje individualizovat vinu každého obviněného a stupeň jeho aktivity ve srovnání s ostatními účastníky skupinového jednání.

Neméně názorně se pohrdání k požadavkům zákona projevilo ve formulaci dodatečného obvinění proti Larise Bogorazové.

„z důvodu nesouhlasu s jednáním KSSS a sovětské vlády při poskytnutí bratrské pomoci československému lidu, 22. srpna 1968 o tomto nesouhlasu zaslala dvě zprávy na adresu ředitele a do odborové organizace Všesvazového vědecko-výzkumného ústavu technických informací a kódování.“

Z této formulace nelze pochopit, jaké konkrétně zprávy Larisa zaslala, proč je zaslání zprávy trestným činem, ani to, kterého trestného činu se dopustila.

Aby toto obvinění bylo o něco jasnější, hned uvedu text těchto absolutně totožných zpráv:

„Na protest proti okupaci Československa sovětskými vojsky vyhlašuji stávkou od 21. do 31. srpna.“ (svazek 3, stránky 193, 194)

Vím, jak pracují vyšetřovací orgány Moskvy, a mohu s jistotou říci, že podobné formulace nebyly výsledkem nezkušenosti nebo nedbalosti. Nepřipouštím si ani myšlenku, že by si vrchní vyšetřovatelka moskevské městské prokuratury, justiční poradkyně Akimovová dovolila takto porušit zákon v jakémkoli z těch mnoha nepolitických trestních řízení, jejichž vyšetřování měla na starost. To, že právě tak byla formulována vyšetřovací dokumentace v případě demonstrace na Rudém náměstí, mohu vysvětlit dvěma příčinami.

Zaprvé nutností splnit rozkaz vysokých stranických kruhů a KGB a pohnat všechny účastníky demonstrace bez výjimky k trestní odpovědnosti. A zadruhé nemožnost v naprosté shodě se zákonem zformulovat obvinění z jednání, které podle tohoto zákona trestné není.

Materiálů k případu o demonstraci byly tři tlusté svazky. Ale už od prvního dne mi bylo jasné, že pro obhajobu je důležitý ten první, s výpověďmi svědků, a ty části zbývajících dvou svazků, které obsahují konfrontace s nimi. Obvinění totiž na většinu otázek vyšetřovatelů odpovídat odmítli.

Když si teď znovu pročítám výpisky z vyšetřovacího spisu a vybírám výpovědi, které by čtenáře mohly zajímat, uvědomuji si, že zdaleka nejsou tak efektní jako výpovědi Vladimira Bukovského, které bijí do očí svou neústupností a politickým temperamentem. Není to proto, že by účastníci demonstrace na Rudém náměstí byli méně stateční nebo méně přesvědčení. Byli prostě jiní.

Zdrženlivý tón výpovědí byl charakterističtější pro jejich charakter, věk i pozici u vyšetřování, kterou si každý z nich zvolil samostatně, ale ve které se všichni projeví neuvěřitelně solidárně.

Zatímco Vladimír Bukovskij řekl: „Svá politická přesvědčení neskrývám, jsem zvyklý o nich hovořit otevřeně“, všichni účastníci demonstrace na Rudém náměstí omezili diskusi s vyšetřovateli o svých názorech a přesvědčeních na vysvětlení motivů demonstrace.

Asi jediným, kdo mohl svým charakterem tento obecně zdrženlivý tón narušit, byl Vladimír Dremļuga. Při vyšetřování však vypovídat odmítl, svůj bojovný temperament si šetřil na soud.

Solidarita a neústupnost byly prvním, čeho jsem si ve výpovědích obviněných všimla.

Nejpodrobnější výpovědi Larisy Bogorazové u vyšetřování zabraly několik řádků:

„25. srpna jsem přišla na Rudé náměstí. Zvedla jsem transparent s protestem proti vstupu vojsk do Československa. Na otázku, jaký plakát jsem držela a jaké konkrétně plakáty drželi mí kolegové, odpovídat odmítám. Mé jednání nenarušilo veřejný pořádek ani pohyb dopravy a nepřekáželo občanům v nedělní procházce. Samo vyjádření protestu nenarušuje veřejný pořádek. Hesla neobsahují lživé výmysly, ale kritický pohled na jednu konkrétní záležitost. Obvinění proti nám považuji za neopodstatněné. Odmítám se účastnit vyšetřování a na žádné další otázky odpovídat nebudu.“ (svazek 3, stránka 183)

Stejně stručně vypadají i výpovědi Pavla Litvinova od prvních ze dne zadržení až po ty poslední z 12. září.

„Odmítám vypovídat. Považuji zadržení za násilí ze strany osob v civilu. Prostřednictvím vyšetřovacích orgánů předložím stížnost na osoby, které nás zadržovaly. Na všechny ostatní otázky odpovídat odmítám.“ (svazek 3, stránka 7, 25. srpna)

Když jsem četla výpovědi Larisy a Pavla, s uspokojením jsem si všimla nejen jejich statečnosti (ta pro mne nebyla překvapením) ale i zdrženlivého, klidného tónu těchto výpovědí. Tatáž klidná zdrženlivost byla vidět i v podrobnějších výpovědích dvou dalších účastníků demonstrace, Vadima Deloneho a Konstantina Babického.

V samotný den zadržení, 25. srpna 1968, mladý vědec Konstantin Babický, autor prací z matematické lingvistiky, řekl:

„Dnes jsem přišel na Rudé náměstí, abych vyjádřil protest proti tragické chybě naší vlády – ozbrojené intervenci do záležitostí Československa.“ (Svazek 2, strana 20)

Ve svých dalších výpovědích Babickij řekl, že neváhá nazvat cíl demonstrace ušlechtilým.

Tímto vědomím vysokého cíle byly prostoupeny nejen výpovědi obviněných, ale i výpovědi jejich přátel a příbuzných, kteří byli očitými svědky demonstrace.

Svazek 2, strana 70, výpověď svědkyně Taťjány Velikanovové

Otázka vyšetřovatele: „Řekněte, co je vám v této věci známo?“

Odpověď: „V neděli ráno můj manžel Konstantin Babickij řekl, že ve 12 hodin musí být u pranýře na Rudém náměstí, aby vyjádřil protest proti vstupu vojsk do Československa. Na můj dotaz odpověděl, že tam kromě něj budou i další účastníci, ale kdo konkrétně, jsem se neptala.“

Otázka: „Pokoušela jste se muže ovlivnit, odradit jej? Máte přece tři nezletilé děti a musela jste předvídat následky.“

Odpověď: „Odradit jsem se ho nepokoušela. Pokud se manžel domníval, že tak musí jednat ve jménu svědomí, nebylo by čestné ho odrazovat.“

Myslím, že teď je potřeba udělat malou odbočku a znovu se vrátit ke slovům ze vzkazu Larisy Bogorazové, „nevyčítejte nám to, tak, jak nám to teď vyčítají“.

V jednom z prvních dnů po demonstraci přišel k nám domů přítel Larisy a Julije Daniela Anatolij Jakobson. Za dlouhá léta našeho přátelství jsem Anatolije ve stavu tak bezmezného zoufalství viděla už jen jednou, v den loučení, kdy ho vyhnali ze Sovětského svazu.

V mé paměti navždy zůstane jeho tvář zalitá slzami a to, jak vzlyká, když se pokouší číst verše loučení s Leningradem z básní Anny Achmatovové, které vášnivě miloval:

Kdyby stokrát odloučit mě chtěli,

Nás dva nikdy nikdo nerozdělí,

Navěky už na tvých stěnách lpím.²

Po tomto rozloučení jsem Anatolije už nikdy neviděla. Se svou zemí byl spojen opravdu nerozlučně a ve vyhnanství ukončil život sebevraždou.

A v ten srpnový den roku 1968 Anatolij seděl v mém pokoji, tvář zakrytou silnými rukama, vzlykal a stále dokola opakoval:

„Měl jsem být s nimi. Měl jsem být s nimi. Měl jsem být s nimi.“

²Překlad Hany Vrbové

25. srpna Anatolij nebyl v Moskvě. O demonstraci a o zatčení svých nejbližších přátel se dozvěděl až druhý den.

Anatolij napsal otevřený dopis věnovaný demonstraci na Rudém náměstí, zarážející svou silou a přesností. Ručně psaný originál dopisu, který se teď pro mne stal smutnou relikvií, leží od té doby v mém spisu k případu demonstrace.

„Mnozí lidé, přestože myslí humánně a pokrokově a demonstraci uznávají za čin statečný a ušlechtilý, se však zároveň domnívají, že vystoupení, které nevyhnutelně vede k zatčení účastníků a jejich surové represí, je nerozumné a bezúčelné.“³

Od Anatolije jsem se dozvěděla i to, o čem mi potom vyprávěli jiní přátelé demonstrantů: záměr uskutečnit demonstraci se ze strany mnoha podobně smýšlejících lidí s podporou neseťkal. Zoufale se pokoušeli účastníky odradit a demonstraci odvrátit právě proto, že ji považovali za „nerozumnou“ a „bezúčelnou“.

A tím se vysvětlila i slova v Larisině vzkazu, která jsem ze začátku nechápala, „nevyčítejte nám to“ a „odpusťte“.

Někdy docela nedávno jsem už tady, v Americe, mluvila se svým dobrým přítelem, také emigrantem, vyhnaným z Moskvy. Byl jedním z těch, kdo 24. srpna objížděli byt za bytem. Navštívil Babického, Larisu, Pavla Litvinova – s jediným úmyslem – udržet je, odvrátit demonstraci. Měl absolutně humánní cíl – ochránit je. Vždyť stejně jako ostatní tušil, jak v sovětských podmínkách takový protest zákonitě musí skončit.

„Teď chápu, že jsem neměl pravdu. Neměl jsem je odrazovat. Měl jsem být s nimi.“

Dopis Anatolije Jakobsona byl odpovědí pro všechny sympatizanty, kteří demonstraci odsuzovali:

„Na vystoupení tohoto druhu nelze uplatňovat měřítka obyčejné politiky, kde má každá akce přinést bezprostřední, materiálně měřitelný výsledek, hmatatelný prospěch.

Demonstrace 25. srpna není projev politického boje, nýbrž boje *mravního*...

Vycházejte z toho, že pravda je potřebná kvůli pravdě samé, a ne kvůli něčemu dalšímu; že důstojnost člověku nedovoluje smířovat se se zlem, i když není v jeho silách ho odvrátit.“³

A ještě:

„Sedm demonstrantů nepochybně zachránilo čest sovětského lidu. Význam demonstrace z 25. srpna nelze plně docenit.“³

³Překlad Milana Dvořáka

Anatolij plným právem nazval všechny účastníky demonstrace hrdiny 25. srpna.

S každým novým dnem práce na případu jsem byla stále více a více přesvědčená, že první kauza demonstrace (případ Bukovského a ostatních) nepřinesla určitou zkušenost jen mně. Vyšetřovací orgány svým způsobem také braly tuto zkušenost v úvahu a snažili se vyhnout zjevným chybám v konstrukci obvinění, kterých se dopustili v první kauze.

Tehdy při konstrukci obvinění KGB vycházela z toho, že už jen samotný obsah hesla může být považován za narušení veřejného pořádku. Vyšetřovacím orgánům tehdy zcela stačily výpovědi svědků – komsomolců, kteří byli členy výjezdové skupiny, že jejich intervenci, tj. rozeznání demonstrace a zadržení jejích účastníků, odůvodňoval „antisovětský“ nebo „pomlouvačný“ charakter hesel. Formálně soud toto stanovisko sdílel a Bukovského a ostatní odsoudil podle článku 190-3 Trestního zákoníku. Ale právní neopodstatněnost byla už po soudu jasná všem, včetně KGB.

Protože se sovětská moc nechce a nemůže smířit s odlišnými názory, ať už by se vyjadřovaly v jakékoli formě, byl vyloučen přirozený a zákonitý závěr z minulé chyby – uznání demonstrace za právo sovětských občanů, zaručované ústavou. Namísto toho přibýlo druhé obvinění, ze zhotovování a šíření pomlouvačných výmyslů, kvalifikované podle článku 190-1 trestního zákoníku.

Když vyšetřovací orgány oznamovaly toto dodatečné obvinění, navzdory zákonu se zcela zbavily povinnosti ho dokazovat nebo argumentovat a omezily se na prosté vyjmenování textů plakátů. Druhou část obvinění se snažily dokázat jakýmkoli způsobem a to tak, aby se vyhnuly výčitkám obhajoby, že sám fakt demonstrace považují za narušení veřejného pořádku.

Orgánům provádějícím trestní řízení už nemohly stačit výpovědi svědků, že narušení veřejného pořádku spatřovali v obsahu plakátů. Potřebné byly důkazy, že demonstrace byla doprovázena výtržnostmi a narušovala normální fungování dopravy.

Vyšetřovacím orgánům byly v tomto bodě obžaloby kromě výpovědí obviněných k dispozici i výpovědi třech skupin svědků. První skupina byli přátelé a příbuzní obžalovaných. Druhá svědkové Jastrebovová a Leman. Svědci nezainteresovaní, jejichž výpovědi zcela potvrzují vyprávění obviněných a jejich přátel.

Třetí skupinu tvoří původní svědci obžaloby, tedy ti, jejichž výpovědi obžaloba používá jako důkaz, že demonstranti narušili veřejný pořádek a normální fungování dopravy.

Chci svým čtenářům poskytnout stejnou možnost, jako měl soud, aby sami posoudili materiály k případu a sami si udělali závěr o opodstatněnosti obvinění.

Takže tady jsou výpovědi svědků první skupiny:

Tat'jana Velikanovová, žena Konstantina Babického (svazek 2, stránky 70-71):

„Viděla jsem, jak se můj muž a ostatní účastníci demonstrace posadili kolem pranýře a roztáhli plakáty. Asi za dvě minuty přiběhly dvě skupiny mužů a ti začali tyto plakáty vytrhávat. Jeden, jehož tvář jsem si dobře zapamatovala, udeřil Fajnberga botou do obličeje. Fajnberg měl celá ústa od krve. Nikdo z manželových známých se ani nezvednul a na provokaci nijak nereagoval.

V tom křídle, kde seděl Litvinov, také někoho bili – neviděla jsem, koho. Nějaký muž kopnul mého manžela do stehna.

Demonstranty nebil dav shromážděných občanů, ale jistí speciální neoznačení lidé.“

Svědčyně Panovová, známá Tat'jany Velikanovové (svazek 2, stránky 72–73, výslech 12. září):

„Když jsem směřovala na Rudé náměstí za Tat'janou Velikanovovou, uviděla jsem, jak si u pranýře do kruhu posedali na stupínky lidé a roztáhli bílá plátna s nápisy. Bylo 12 hodin. Téměř ihned se k nim ze dvou stran vrhli lidé v civilu a hned začali bít ty, kteří seděli s plakáty, a tyto plakáty jim odebírat. Vše proběhlo velice rychle. Babickij seděl vedle člověka s rozbitým, zkrvaveným obličejem. Když je začali bít, nikdo z těch, kdo seděli u pranýře, se neotočil ani nic neřekl.“

Absolutně analogicky vypovídali i ostatní známí a přátelé demonstrantů.

Výpovědi druhé skupiny očitých svědků demonstrace, kteří se za různých okolností ocitli 25. srpna na Rudém náměstí.

Svědčyně Jastrebovová (svazek 1, stránka 90, výslech 28. srpna)

„Mým trvalým bydlištěm je Čeljabinsk. Do Moskvy jsem přijela na dovolenou. 25. srpna jsem přišla na Rudé náměstí v 11 hodin 50 minut. Prostě jsem se chtěla podívat na náměstí a Leninovo mauzoleum. Viděla jsem, jak ta skupina přichází k pranýři, všichni si posedali na zábradlí. Doslova okamžitě zvedli ruce s hesly. Téměř ihned přiběhli muži a hesla sebrali. Ti lidé ani nevstali, seděli dál. Jeden muž v rozčilení udeřil dost těžkou taškou po hlavě jednoho ze sedících. Lidé z davu ho zastavovali. Viděla jsem, jak se na ně jeden další muž napřahoval. Když je zadržovali, šli klidně.“

Svědce Leman (svazek 1, stránka 5, výslech 25. srpna)

„25. srpna jsem byl na Rudém náměstí, viděl jsem shluk lidí u pranýře a přišel jsem blíž. Někdo udeřil do zubů sedícího muže v zelené košili. V ten moment je začali nakládat do aut. Najednou ke mně přiběhlo několik lidí a popadli mě za ruce. Jeden řekl: „Tohohle?“ Druhý odpověděl: „Tohohle ne.“ Ale první opakoval: „Tohohle jo.“ Zkroutili mi ruce, dali mi ránu do týlu a nacpali mě do auta; tak jsem se ocitnul na padesátém okrsku milice. Nikoho ze zadržených neznám.“

Moskevská městská prokuratura velice pečlivě prověřovala okolnosti, za nichž se svědek Leman ocitl na Rudém náměstí a byl zadržen. Bylo nesporně konstatováno, že nikoho z demonstrantů neznal, očitým svědkem demonstrace se stal úplnou náhodou a jeho zadržení bylo chybou.

A nakonec výpovědi svědků třetí skupiny – svědků obžaloby.

Z nich uvedu jen ty, které byly pro obviněné nejhorší a o něž se následně opíral rozsudek, kterým byli uznáni vinnými.

Svědék Bogatyrev (svazek 1, stránka 54, výslech 27. srpna)

„25. srpna jsem se šel kolem dvanácté hodiny projít na Rudé náměstí. Uviděl jsem dav u pranýře. Někdo tam vykřiknul „Svobodu Dubčekovi!“ Rozběhl jsem se. Ty občany už nakládali do aut. Byl to odporný pohled. Zadržení se vyškubávali, uráželi občany, vykřikovali hesla, prostě se chovali jako notoričtí chuligáni. Jedna z žen označovala shromážděné za svoloč, provokativně křičela, že ji bijí, i když ji nikdo nebil, a ječela. Někdo mi předal plakáty, které jim sebrali, nečetl jsem je a předal jsem je milici. Nepřestali křičet ani v autě. Na oddělení milice jsem sdělil svou adresu a odešel.“

Svědék Veselov (svazek 1, stránka 90, výslech 28. srpna)

„25. srpna jsem se šel kolem dvanácté projít na Rudé náměstí. Uviděl jsem velké shromáždění lidí a pozdvižení. Přišel jsem blíž. U pranýře stála skupina lidí. Drželi transparenty a křičeli. Viděl jsem, jak je nakládají do auta. Žena, která stála u pranýře, mě kopl a křičela „tyrani“ a „násilníci“.“

Svědék Davidovič (svazek 1, stránka 26, výslech 27. srpna)

„V Moskvě jsem se zastavil cestou. Mé trvalé bydliště je autonomní sovětská socialistická republika Komi. 25. srpna jsem byl v GUMu⁴ a okolo dvanácté jsem z něj vyšel na Rudé náměstí. Uviděl jsem skupinu lidí, kteří se pohybovali po náměstí směrem

⁴Státní obchodní dům

k pranýři. Posedali si kolem pranýře ze strany Rudého náměstí. Tam také rozvinuli plakáty „Ruce pryč od Československa“ a druhý v češtině. Začal se shromažďovat dav. Účastníci této skupiny začali pronášet projevy. Shromáždění občané požadovali jejich zadržení.

Muži v civilu začali aktivně nakládat účastníky této skupiny do automobilů, které přijely. Taky jsem začal pomáhat. Nebil je nikdo.“

A nakonec uvedu kompletní dokument, u kterého v mém spisu stojí značka „NB“.

Svazek 1, stránka 7. Hlášení inspektora Oddělení správy řízení pouličního provozu Kuklina.

„25. srpna jsem během vykonávání hlídkové služby zaregistroval na jízdní dráze u pranýře skupinu osob s plakáty. Stáli na vozovce s plakáty v rukou a křičeli. Tato skupina překážela pohybu dopravy ze Spasské brány Kremlo do Kujbyševovy ulice a zpět. Občané na mou výzvu, aby opustili vozovku, nereagovali a stáli a křičeli dál.“

To vše, výpovědi poslední skupiny svědků i hlášení inspektora oddělení správy řízení pouličního provozu, je vážný důkazní materiál. Pokud bude soud jejich výpovědím důvěřovat, použije je jako důkaz že jsou demonstranti vinni z narušení veřejného pořádku a hlášením podloží obvinění z narušení normálního fungování dopravy.

Když jsme s každým z mých mandantů zůstávali o samotě, tyto výpovědi jsme probírali. A Pavel Litvinov mi řekl:

„Dino Izakovno, to vše je naprostá lež. Demontrace proběhla vsedě. Seděli jsme na chodníku a nezvedli jsme se do doby, než nás začali nakládat do aut. Za celou tu dobu, co jsme tam byli, přes náměstí neprojelo ani jedno auto.“

„Dinočko,“ (to už říká Larisa) „ale všem je přece jasné, že to není pravda. Nikdo z nás se nezvedl ani na vteřinu. Předem jsme se tak rozhodli – sedět na chodníku a nepodléhat provokacím. Dokonce ani, když nás bili, nikdo z nás nevykřiknul a neodstrčil je od sebe.“

Pavlovi i Larise bezvýhradně věřím. Věřím jim proto, že to říkají právě oni. Ale kromě toho mi profesionální návyk už při čtení spisu pomohl udržet v paměti detaily, které ze začátku vyvolaly pochybnost a potom u soudu už umožnily beze vší pochybnosti říci:

„Celá tato skupina svědků křivě svědčí v celé řadě detailů, které jsou pro obžalobu nejpodstatnější. Hlášení dopravního inspektora je podvrh.“

Co u mě vyvolalo pochybnosti o pravdomluvnosti těchto svědků?

Především samozřejmě to, že jejich vyprávění (o tom, jak probíhala demonstrace a jak zadržovali demonstranty) vyvracely výpovědi obžalovaných (opakuji, že jim jsem

věřila) i všech ostatních očítých svědků demonstrace, mezi kterými byli lidé zcela nezainteresovaní, jejichž objektivita byla nezpochybnitelná.

Teoreticky byli svědci obžaloby, Veselov, Bogatyrev a ostatní, také svědci zvnějšku, tedy nezainteresovaní a objektivní, jako Jastrebovová a Leman.

A znovu listuji stránkami spisu, abych se ujistila. A vpisuji si do svého spisu ke každému ze svědků:

Svědék Veselov – spolupracovník vojenské jednotky 1164.

Svědék Bogatyrev – spolupracovník vojenské jednotky 1164.

Svědék Ivanov – spolupracovník vojenské jednotky 1164.

Svědék Vasiljev – spolupracovník vojenské jednotky 1164.

Jak došlo k tomu, že se ti všichni ocitli v jeden a tentýž den na jednom a tomtéž místě?

Proč ani jeden z nich u výslechu neřekl, že se domluvil se svými kolegy, že se s nimi setká, nebo aspoň, že je na Rudém náměstí potkal náhodou?

Proč vyšetřovatel, který u všech ostatních svědků dopodrobna zjišťoval vše, co bylo spojeno s příchodem na Rudé náměstí, ani jednomu z těchto svědků nepoložil otázku, která se sama nabízela: byla schůzka náhodná, nebo domluvená?

Vyšetřovatel se dokonce ani nezeptal, jestli se vůbec znají. Jako by doufal, že si nikdo z účastníků procesu nevšimne, že všichni tito svědci, kteří shodně vypovídají proti obviněným, jsou spolupracovníky té samé vojenské jednotky.

A ještě jedna drobnost. Když vyšetřovatel vyplňuje dotazníkové údaje svědka, nemůže se spokojit s pouhým uvedením čísla jednotky. Musí uvést hodnost svědka a ministerstvo, pod které tato vojenská jednotka spadá (ministerstvo obrany, ministerstvo vnitra, KGB).

V dotazníkových údajích těchto svědků je v kolonce „vykonávaná funkce“ slovo „spolupracovník“, které je pro vojenské útvary nejasné a zažité jen v systému KGB. Pod které ministerstvo spadá vojenská jednotka 1164, uvedeno nebylo.

Z dotazníkových údajů svědka Davidoviče jsem se dozvěděla, že má vysokoškolské právnické vzdělání, že nepředložil vyšetřovateli občanský průkaz, ale průkaz totožnosti ministerstva vnitra a že jeho pracovištěm je vojenská jednotka 6592. Když jsem si to dala do souvislosti s tím, že místo jeho trvalého pobytu je ASSR Komi (republika, kde jsou soustředěny tábory přísného režimu a vězení), měla jsem všechny důvody předpokládat, že

je Davidovič odpovědným (o čemž svědčí vysokoškolské právnické vzdělání) pracovníkem vězení nebo tábora.

To samo o sobě samozřejmě ještě neznamená, že by neřikal vyšetřovacím orgánům pravdu, ale brát jeho výpovědi jako výpovědi objektivního člověka už jsem nemohla. Kromě toho byla ve výpovědích svědka Davidoviče jedna podrobnost, která zjevně svědčila o tom, že buď nemluví pravdu, nebo vědomě zamlčuje okolnosti, za nichž se na náměstí ocitnul.

Davidovič tvrdil, že vyšel z GUMu. Ale každý Moskvan ví, že v neděli se v GUMu neprodává, pro zákazníky je zavřený. To znamená, že pokud Davidovič přišel na Rudé náměstí prostě na nedělní procházku, jak tvrdil, do GUMu se dostat nemohl. Něco jiného by bylo, kdyby se tam účastnil naplánované „operativní akce“.

GUM je svým průčelím obrácen na Rudé náměstí a boční stranou do Kujbyševovy ulice, tedy na „vládní magistrálu“, po které jezdí auta do Kremlu a z Kremlu na Staré náměstí do budovy ústředního výboru komunistické strany. Proto jsou v budově GUMu 24 hodin denně rozmístěny operativní hlídky.

Pokud Davidovič, mluvil pravdu, když tvrdil, že na Rudé náměstí vyšel z GUMu, znamená to, že se tam účastnil naplánované „operativní akce“.

Zkušenost s prací advokáta mě zbavila pochybností o tom, zda „spolupracovníci“, účastníci této akce, dají souhlas vypovídat jakkoli, jak je o to KGB požádá. Úcta k soudnictví, k povinnosti občana mluvit u soudu jen pravdu, v Sovětském svazu obecně není ničím častým. Svědci, o kterých teď píšu, se nemuseli bát trestního stíhání za křivou výpověď. Víc než to, věděli, že vyšetřovatel ani soudce se nebudou ani pokoušet usvědčit je ze lži, jakkoli zjevná by byla. Že potom každé slovo, které řeknou podle nápovědy KGB nebo prokuratury, bude soud bránit před kritikou ze strany advokátů i samotných obžalovaných.

Ale chápala jsem, že celý tento myšlenkový pochod, důležitý pro mé vyhodnocení výpovědí svědků, nemůže být použit u soudu, dokud nenajdu důkazy, že KGB na tyto svědky opravdu vyvíjela nátlak.

Ale přese všechno skrývání vyjde pravda vždycky najevo.

Jako tady:

Svazek 1, stránka 69, výslech svědka Kuklina z 27. srpna

25. srpna jsem držel hlídku na rohu Kujbyševovy ulice. Zaregistroval jsem skupinu osmi až deseti lidí, kteří šli směrem k pranýři. Nevím proč, ale hned jsem si jich všimnul a

hned jsem tam běžel. Když jsem přiběhl na náměstí, uviděl jsem, že mají občané, kteří seděli na chodníku u pranýře, něco v rukou. K pranýři jsem se nepřibližoval, a tak jsem hesla neviděl a výkřiky neslyšel. V ten den jsem po ukončení směny napsal hlášení.

Rozpory mezi Kuklinovými výpověďmi a hlášením, které napsal, jsou zjevné.

Ve výpovědích: „výkřiky jsem neslyšel“. V hlášení: „...stáli na vozovce a křičeli...“
V hlášení: „na mou žádost, aby vozovku opustili, tito občané nereagovali, stáli a křičeli dál.“

Ale jak mohl svědek demonstranty o cokoli žádat, když se podle protokolu z výsledku k pranýři nepřibližoval?

Kuklin nebyl obyčejný svědek. Byl to inspektor oddělení správy řízení pouličního provozu. Byla mu svěřena jedna z nejodpovědnějších hlídek v Moskvě: úsek vládní trasy, která spojovala Kreml s ústředním výborem. Celá jeho pozornost byla soustředěna na zajišťování správného a bezproblémového provozu automobilů na území, které měl na starost a kam patřilo i Rudé náměstí. Samozřejmě, že jeho výpovědi mají nejvyšší hodnotu pro rozhodnutí, zda demonstrace opravdu vedla k narušení normálního fungování dopravy.

V hlášení píše:

„Ta skupina překážela v pohybu dopravy ze Spasské brány Kremlu do Kujbyševovy ulice a zpět.“

V protokolu z výsledku se o tom nepsalo ani slovo. A co je obzvláště podivné, vyšetřovatel se ho na to taky neptal. A nejen při prvním výsledku, ale ani později. Neptal se ho, jestli byl zdržen provoz aut, a pokud byl, tak na jak dlouho.

To vše by mohlo vyvolat u obhajoby vážné rozpaky a podezření. Ale zůstalo by jen u podezření, nebýt ledabylosti a nedbalosti vyšetřovatele. Nedbalosti, která vždycky pomůže odhalit lež a podvrh.

Když vyšetřovatel 27. srpna Kuklina vyslychal, zapsal si jeho slova:

„V ten den (tj. 25. srpna) jsem po ukončení směny napsal hlášení.“

Ale na hlášení přiloženém ke spisu stojí datum třetího září napsané Kuklinovou rukou.

To znamená, že je to druhé, nové hlášení, které napsal namísto prvního. Takže obsah prvního hlášení se vyšetřovacími orgány nehodil.

A nehodil se jim natolik, že jej vyloučili ze spisu, čímž spáchali trestný čin. Pro vyšetřovatele by samozřejmě nebyl problém domluvit se se svědkem, aby nové hlášení

opatřil dřívějším datem, tj. 25. srpna. Vyšetřovatel si toho zjevně prostě nevšiml. Zapomněl, že v Kuklinových výpovědích je ta poslední, usvědčující řádka:

„V ten den jsem napsal hlášení.“

Mnoho lidí, se kterými jsem mluvila už tady v Americe, se mě ptalo:

„K čemu vám advokátům bylo pátrat po všech těch rozporech a vypracovávat plány výslechu svědků, jestli je skutečně výsledek všech těchtohle politických procesů předem rozhodnutý? Když jste najisto věděli, že žádné argumenty obhajoby rozsudek soudu neovlivní?“

Tutéž otázku, ale v trochu jiné podobě, mi dávali i v Sovětském svazu. Tam všichni chápali, že jsou tyto případy předem rozhodnuté. Tam prostě říkali:

„Vždyť je stejně jasné, že je odsoudí, a odsoudí je na tak dlouho, jak určí KGB a stranické kruhy. Na co ztrácet tolik sil a nervů na předem odsouzenou obhajobu?“

V těch letech jeden ze známých moskevských bardů napsal píseň „Právnícký valčík“. Věnoval ji advokátům, kteří se účastnili politických procesů.

S prokurátorem peče soudce
detaily jsou jim ukradený
jen zakrýt rozhovorem soud chce
rozsudek, předem připravený.

Nejspíš je zapotřebí zkrátka
prosit slavný soud o víc let,
než podle sto devadesátky
dá tak jako tak odsedět.

Kde bere se chuť opravdová,
zápal a vášeň, která nutí,
mašinám něco dokazovat
a vládě kecat do vládnutí?

Tak odkud se ve skutečnosti bral ten zápal, a jestli ne opravdová chuť (to slovo se mi nezdá přesné), tak vášeň?

Na tuto otázku by asi různí advokáti odpověděli různě. Pro některé byla hlavní hybnou silou snaha odhalit tu tragickou frašku, kterou byly všechny politické procesy, jichž jsme se účastnili, a pro všechny ji zpřehlednit. Pro mě však bylo odhalení důsledkem práce, výsledkem důkladnosti, se kterou jsem se připravovala na každý soud, ale ne její příčinou. Nikdy mě ani nenapadlo, že to, že je případ předem odsouzen, znamená, že si můžu dovolit pracovat hůře, než umím, a tedy hůře, než jsem povinna.

Larisa Bogorazová a Pavel Litvinov se s obsahem spisu seznamovali také velmi pozorně. S každým z nich jsem podrobně probírala výpovědi svědků, vysvětlovala směr obhajoby, který jsem připravila, a učila jsem je, jak správně klást otázky. Obzvláště detailně jsem na nadcházející soud připravovala Larisu, která se rozhodla, že u soudu odmítne advokáta a bude se obhajovat sama, aby měla právo kromě posledního slova pronést i obhajovací řeč.

V Sovětském svazu byl advokát v politickém procesu postaven před nutnost politické názory svého mandanta odsoudit. Zhodnotit je ze „správného“, „stranického“ hlediska. Jen velmi úzký okruh advokátů, kteří v takových kauzách vystupovali, tuto tradici následovat odmítnul. Dovolit si více, tedy vyjádřit solidaritu s politickými názory a hodnoceními svých mandantů, a zůstat i potom v advokacii bylo nemožné. A proto jsme se museli vědomě omezit na čistě právní aspekty obhajoby.

Vím, že nás za to tehdy ani později neodsuzovali ani ti nejnáročnější a nejnekompromisnější disidenti. Ale i teď si vždycky, když vzpomínám na ten svůj rozhovor s Larisou, vzpomenu si i na silný pocit studu, když jsem od ní uslyšela:

„Obhajovací řeč musím pronést já sama. Někdo přece musí jménem všech obžalovaných otevřeně vystoupit proti okupaci Československa. Myslím, že to udělám lépe než ostatní.“

Věděla jsem, že Larisa tento úkol zvládne. Měla skvělou schopnost přesně formulovat myšlenky. Její myšlenkové pochody byly vždy přísně logické. Ale přece jen jsem se zvláště pečlivě až puntičkářsky snažila vážit každé slovo, které Larisa měla u soudu říct. Vytrvale jsem jí opakovala:

Nezapomeň, můžou ti zakázat mluvit o tvých názorech a přesvědčeních, ale nikdo tě nemůže zbavit práva povědět, proč jsi na Rudé náměstí vyšla. Podle zákona soud musí zjistit pohnutky jednání, z něhož je obžalovaný obviněn.

S Larisou jsme se domluvily, že o jejím úmyslu hájit se u soudu sama nikdo kromě jejích nejbližších vědět nemusí. Bylo pro ni důležité zachovat si právo setkávat se se mnou do doby, než bude soud.

Domluvily jsme se i na tom, že se po soudu znovu stanu její oficiální obhájkyň a budu zastupovat její zájmy v odvolací instanci u Nejvyššího soudu RSFSR.

Tak plynuly ty krátké dny přípravy na případ. Každé ráno jsem jezdila do Lefortova s pocitem, že na mě čekají, že jsem potřebná. Jak těžkou se pro mě ukázala být ztráta tohoto pocitu v nynějším klidném a uspořádaném životě v emigraci!

Vyšetřovatel Galachov byl dost shovívavý „dozorce“. Nicnedělání ho nudilo, a tak často opouštěl místnost, aby si, jak říkal, „poklábosil“ s někým ze známých vyšetřovatelů. V těch volných minutách o samotě jsme přestávali mluvit o případu. Vyprávěla jsem Pavlovi a Larise o jejich přátelích, blízkých a příbuzných. Mluvili jsme o poezii, o oblíbených knížkách, o filmech.

S Larisou jsem nejvíce hovořila o jejím synovi Saňkovi a o Toljovi Marčenkovi. Vyprávěla jsem jí o tom neuvěřitelném rozhovoru, který proběhl mezi mnou a soudcem, který soudil Marčenka. Když jsem hned po vynesení rozsudku v případě Anatolije Marčenka poprvé vešla do kanceláře soudce, velmi nepěkně se vyjádřil o Larise (která byla v případě svědkem), Pavlovi i o ostatních Anatolijových přátelích, které viděl u soudu.

Domníval se, že všichni tihle intelektuálové se prostě báli podepsat „otevřené české dopisy“ svými jmény. Že využili Anatolije, „prostého ruského pracujícího chlapce“ (jak ho nazval), aby se za něj mohli schovat. To oni ho odsoudili k vězení a sami zůstali v bezpečí.

28. srpna, už po demonstraci a zatčení Pavla a Larisy, jsem k tomu soudu přišla znovu, abych podala kasační stížnost v případě Anatolije.

Soudce z lidu mi po zapisovatelce vzkázal, že bych za ním rozhodně měla zajít. Do soudní síně jsem vešla, když se tam projednávalo nějaké trestní řízení. Za soudcovským stolem seděly tytéž ženy, které se jako přisedící z lidu účastnily soudu s Marčenkem. Jedna z nich mě uviděla, naklonila se k soudci a něco mu pošeptala.

Soudce nečekaně přerušil svědka, vyhlásil pětiminutovou přestávku, obrátil se ke mně a poprosil mě, abych s ním zašla do poradní síně. A tam po malé pauze pronesl následující slova:

„My všichni,“ a kývl na přisedící a ony také kývly, jako že souhlasí, „jsme vás chtěli vidět, abychom vám řekli, že jsme byli nespravedliví. O těch lidech jsme neuvažovali a nemluvili správně, jestli se s nimi uvidíte, řekněte jim to.“

„Snad je uvidím a pak jim určitě vzkážu, co jste říkal.“

A přestože soudce tehdy nenazval nikoho jménem, myslím, že jsem svůj slib splnila, když jsem to všechno vyřídila Pavlovi a Larise.

(Tento soudce se zanedlouho vzdal své funkce. Říkalo se, že v nových volbách sám odmítl kandidovat).

O mnoho později Pavel a Larisa v dopisech, které jsem od nich dostávala z dalekého vyhnanství, vzpomínali na naše dlouhé rozhovory v Lefortovo.

„Ale upřímně, září a říjen, to byly hezké časy, že? Chalva pro mě teď má bohužel spíš jen cenu vzpomínky, vysloužila jsem si, myslím, po cestě nějakou nemoc.“

„Dinočko, píšu zatím tenhle krátký dopis. Prostě jsem si s vámi chtěla promluvit – jen tak, o ničem. Jako tehdy v září,“ psala Larisa.

„Moje milá, drahá právnicko! (to říkal můj lefortovský soused – Zase za tebou přišla právnicko.) Děkuji moc za soud, za naše rozhovory v Lefortovo. Vzpomínáte si?“

Tak začínal první dopis, který jsem dostala od Pavla Litvinova.

Vzpomínám si. Smutné i směšné. Důležité i bezvýznamné. Vzpomínám si do nesmyslných podrobností, které jsou pro každého kromě mě zbytečné, ale silně mi utkvěly v paměti.

20. září 1968 advokáti i obvinění zcela ukončili seznamování s materiály spisu.

V ten den jsem také podala návrh na zrušení rozhodnutí vyšetřovatele o vyloučení Fajnbergova případu z trestního řízení a na vyloučení té části obvinění Larisy Bogorazové, která se týkala její zprávy o vyhlášení stávk. V tentýž den byl můj návrh zamítnut. Návrh spojený s případem Fajnberga byl analogicky zamítnut i ostatním advokátům. Bylo nám jasné, že KGB za žádných okolností nebude souhlasit s tím, aby se Fajnberg ukázal na veřejném líčení bez zubů, které mu vyrazili při rozhánění demonstrace.

Tajné

Exemplář č. 8

„Potvrzuji“

Zástupce prokurátora města Moskvy

23. září 1968

V. Koloskov

Vytištěno v 15 exemplářích

Vypracováno 20. září 1968

objednávka č. 333/531 23. září 1968

Dokumentem, jehož první i poslední řádky jsem zde uvedla a o jehož utajenosti se vši kategoričností svědčí speciální razítko v pravém horním rohu stránky a uvedení počtu vytištěných exemplářů, je obžaloba v případě č. 41074/56-68c, demonstrace na Rudém náměstí. Písmeno „c“ na konci čísla je také značkou pro utajení. Už jen to písmeno, které stojí na obálce každého ze svazků, určuje mimořádnou cestu, kterou se případ vyhne běžným kancelářím, skončí přímo ve „speciálním odboru“ Moskevského městského soudu a registruje se ve zvláštní kartotéce „Speciální kanceláře“. A dále případ půjde touto mimořádnou, „speciální“ cestou, až k Nejvyššímu soudu. „Speciální“ kancelář, „speciální“ registrace, „speciální“ složení soudního kolegia, které bude případ projednávat.

Každý, kdo se případem demonstrace zabýval, ví, že v materiálech není nic, co by mohlo být označeno za tajné. Razítko „tajné“ je tady „ušima“, celou dobu pečlivě skrývanýma, ale přesto vyčuhujícíma „ušima“ KGB. Je to její značka, její „speciální“ kancelář, její „speciální“ složení soudního senátu. Proto se sovětské úřady, když celému západnímu světu veřejně tvrdily, že je kauza demonstrace na Rudém náměstí běžným trestním řízením, pouze pokoušely skrývat význam, který ony samy této kauze přikládaly, když svěřovaly osud demonstrantů orgánu, který chránil státní bezpečnost Sovětského svazu.

Všechny tyto známky faktu, že je ve vyšetřování případu přítomna KGB, které jsou každému sovětskému právníkovi jasné a o nichž jsem už psala (držení zatčených ve vazební věznici KGB, neobyčejně rychlé vyšetření případu), se znovu potvrdily.

Už jsem se nedivila té neuvěřitelné rychlosti, se kterou byl případ postoupen soudu a bylo nařízeno jednání. Všeohřady devět pracovních dní zbývalo do data, na které bylo projednávání případu naplánováno. Za těchto devět dní měl být jmenován soudce, doručeny kopie obžalob všem obviněným (ne později než 72 hodin před soudem) a rozeslána předvolání všem svědkům, z nichž někteří žili v oblastech vzdálených od Moskvy. Advokáti museli mít čas na doplňující prostudování spisu a schůzky se svými mandanty.

Ale hlavní věc je soudce. Soudce, který případ ještě neviděl, který si bude muset nastudovat tři velké svazky důkazních materiálů, rozhodnout, zda bylo shromážděno dost důkazů pro předání obviněných soudu, a připravit se k výsledku více než třiceti svědků.

Mohu s jistotou říci, že devítidenní lhůta je více než výjimečná. Je to lhůta unikátně krátká. A aby mohla být dodržena, vyžaduje unikátní souhru ve všech článcích soudní soustavy.

Soud stihl všechno.

Unikátní péči projevili vzhledem k advokátům.

Soudcům lidových soudů, Městského soudu a dokonce i Nejvyššího soudu RSFSR bylo navrženo odročit na jiné datum všechny případy, v nichž měli vystupovat advokáti Kallistratovová, Kaminská, Monachov a Pozdějev.

Vše bylo podřízeno jednomu – ukončit projednávání případu v extrémně krátké lhůtě, určené ve velmi vysokých kruzích. (tehdy mi bylo řečeno, že tento pokyn pocházel od Ústředního výboru KSSS.)

S Pavlem Litvinovem a Larisou Bogorazovou jsem se rozloučila 20. září. Uplynul však jen týden a znovu k nim jedu známou cestou do Lefortovské věznice.

„Co se stalo, Dino Izákovno? Nečekal jsem vás tak brzy.“ myslím, že přesně takhle mě uvítal Pavel. A až potom: „Promiňte, ani jsem vás nepozdravil.“

V naší místnosti je úplné ticho. Málokdy si vyměníme nějakou nenápadnou poznámku. Jinak si celou dobu píšeme. Pavel moc dobře chápe, že naše schůzka mezi čtyřma očima se od začátku do konce odposlouchává a nahrává. Nepochybuji o tom ani já.

V ten den jsem přišla do vězení velmi brzy. Schválně jsem spěchala, abych nemusela čekat

v „advokátské frontě“ a hned dostala místnost. A opravdu, v čekárně, kde jsme my, advokáti vystavovali žádosti o schůzky s mandanty, jsem byla sama.

A začalo čekání. Dozorce, kterého jsem se čas od času ptala, kdy dostanu místnost, neustále odpovídal: „Musíte počkat – všechny místnosti jsou obsazené.“

A potom jsme s ním šli po chodbě k místnosti, která se konečně uvolnila. Úzká chodba. Z pravé strany okna, z levé dveře do návštěvnických místností. Všechny dveře otevřené dokořán. Všechny místnosti prázdné. V tuto brzkou hodinu jsem byla jediným návštěvníkem. Na práci mi přidělili poslední místnost. Tu nejhůře vybavenou – nebyl v ní ani zvonek, kterým se volá dozorce. Když schůzka skončila, muselo se jít na chodbu, přiložit si k ústům starý plechový roh a křičet do něj: „Dozorce! Dozorce!!!“

A pak zase čekat a hádat, jestli tvůj křik uslyšel nebo ne. Požádala jsem o povolení zabrat si jakoukoli jinou místnost, tam byly pohodlné stoly i speciální zvonky. Můj průvodce odpověděl naprosto kategoricky:

„S tím nemůžu nic udělat, soudružko advokátko. Bylo mi nařízeno poskytnout vám právě tuto místnost.“

Jak jsem si mohla vyložit toto odmítnutí i to dlouhé, už na první pohled nesmyslné čekání? Mám na to jen jednu odpověď.

Přišla jsem příliš brzy. Před mým příchodem nestihli vybavit místnost speciální odposlouchávací aparaturou.

Když se to tak vezme, byly to idylické časy. Pracovali jsme v těch starých „klíckách“, kde obyčejně za přítomnosti ozbrojeného doprovodu probíhají schůzky odsouzených s příbuznými. Proto tam také nebyla stálá nahrávací aparatura. Později nám začali poskytovat velké světlé místnosti ve třetím patře s dobrými psacími stoly a nezbytným televizorem. Tam bylo nebezpečné si s mandanty i psát.

Ale proč nebezpečné? Co trestného probíhalo během schůzky advokátů s mandanty? Co nezákonného jsme jim přinášeli nebo od nich odnášeli?

Přinášela jsem. Byla jsem nervózní, bála jsem se odhalení, ale přesto jsem přinášela. Kuřákům cigarety, které v průběhu schůzky kouřili a ty zbylé po jedné zasouvali do prázdné krabičky od těch samých cigaret, (kterou jsem přinesla speciálně za tímto účelem) aby si je mohli vzít s sebou do cely. Nekuřákům jsem nosila čokoládu, kterou pak v mé přítomnosti, také potají, po kouskách odlamovali a jedli, a obal jsem pak dávala zpátky do tašky.

Jaká zakázaná témata jsme na schůzce mezi čtyřma očima probírali, že jsme se museli bát odposlouchávání?

Vyprávěla jsem Pavlovi a Larise o všech pořadech západního rozhlasu věnovaných nadcházejícímu soudu.

A to je zakázané.

Vyprávěla jsem jim o osudu jejich přátel a kolegů, o tom, že rozsudek v kauze Anatolije Marčenko byl ponechán v platnosti a sám Tolja už je ve vězení ve městě Solikamské.

To je taky zakázané.

Převypravovala jsem jim a někdy jim i dávala přečíst dopisy od rodičů, manželek, snoubenek a přátel. Dopisy plné něhy, starosti, hrdosti a obdivu k jejich statečnosti.

„Můj milý, vzácný příteli! Dodnes si nemohu odpustit, že jsem v ten váš těžký a veliký den nebyl v Moskvě. Hodně se o vás mluví a píše. Všichni vám vzdávají čest.“

A spousta dalších pozdravů a vyjádření naděje na brzké shledání „ať už vás osud zanese kamkoli“.

Dát takový dopis prostě přečíst Pavlovi (jemu byl totiž adresovaný) jsem nemohla, bylo to zakázané. A tak jsem byla nucena přemáhat svou vrozenou disciplinovanost a poslušnost a přistoupit na tu primitivní konspiraci, která mě však spolehlivě zachraňovala. Stejně jako teď jsem si totiž byla jistá, že spravedlnost nijak neutrpí, když se obvinění dozvědí, že se na ně nezapomnělo, že se na ně myslí a že demonstrace neproběhla bez povšimnutí.

Pavel a Larisa byli z hlediska jakéhokoli advokáta vzorní mandanti. Chytří, vzdělání a schopní skvěle formulovat své myšlenky. Kladli si jediný úkol – povědět pravdu o tom, proč přišli na Rudé náměstí, o svých pohnutkách. Každý z nich si nezávisle a samostatně určil i zásadu svého chování u soudu – neodpovídat na otázky o jednání ostatních.

Nemusela jsem je učit, co mají říkat. Musela jsem jen upravovat formu jejich výpovědi ve shodě s procesními požadavky zákona.

Nebyl to vůbec těžký úkol. Ale přesto.

Celé stránky, než jsme vše napsané řádek po řádku zase přeškrtnali, jsme věnovali přípravě jednotlivých aspektů obhajoby. Tomu, jak odpovídat na otázky a jak je klást.

To je téma, které jsme probírat směli. Ale vůbec jsme neměli zájem na tom, aby byla naše argumentace předem známá prokuratuře a KGB, a tudíž i těm odborníkům, které jsme měli u soudu usvědčit ze lži.

Tak jsem nepostupovala jen já. Tuto metodu používalo mnoho advokátů. Pamatuji si, jak mi Kallistratovová po schůzce s Vadimem Delone řekla:

„Dinočko, ještě, že už jsem stará ženská. Co by si o mně jinak museli pomyslet! (tím byla míněna správa věznice – D.K.) Na schůzce s Vadimem jsem strávila tři hodiny a za celou tu dobu jsem neřekla nic, až na „dobrý den, Vadime“ a „na shledanou Vadime.“

Musím říct, že samotný fakt odposlouchávání pro mě nepředstavoval nic nového nebo neobvyklého. Odposlouchávání se stalo běžným jevem, pevnou součástí života mnoha rodin. Věděla jsem, že se 24 hodin denně odposlouchávají nejen telefonáty, ale každý šramot v mém bytě. Věděla jsem i to, kdy náš byt odposlouchávat začali.

Stalo se to na konci října 1967. Už po soudu s Vladimírem Bukovským a poté, co jsem se obeznámila s mnohosvazkovým spisem Jurije Galanskova, Alexandra Ginsburga a ostatních, obviněných z protisovětské agitace a propagandy. Soudní proces s nimi nás teprve čekal.

Kvečeru se u mě doma sešli hosté. Náš rozhovor přerušil příchod mého syna Dmitrije. Vešel do pokoje a tak nějak velmi rozpačitě se usmíval.

„Tati,“ řekl, „moc potřebuju, abys za mnou na pár minut přišel.“

Manžel se vrátil velmi brzy. Nebyl v menších rozpacích než syn.

„Musím vám říct, že celý rozhovor, každé slovo, které vyslovíte v tomto pokoji, je zřetelně slyšet v synově pokoji. Stačí jen zvednout sluchátko.“

Žili jsme ve třípokojovém bytě se dvěma chodbami. Synův pokoj byl od vchodových dveří první, náš poslední. Dělily nás dvě chodby a velká místnost, ve které tehdy žila má matka. V mém pokoji nebyl telefon ani telefonní vedení.

První má reakce byla:

„To není možné!“

Ale to už stojím v synově pokoji, zvednu sluchátko a poslouchám. Dlouhý tón a skrz něj...

Nikdy předtím se mi nepoštěstilo tak zřetelně slyšet lidský hlas a každý zvuk - šumění vína nalévaného do skleničky i lehké zvonění skla, všechno se to ke mně linulo z telefonního sluchátka, jakoby zesílené.

Potom se mí hosté jeden po druhém vydávali na tuto cestu od jídelního stolu do synova pokoje. Každý se chtěl přesvědčit sám. Všichni se jednomyslně domnívali, že odposlouchávací zařízení je nainstalováno nejen v telefonním přístroji, ale i přímo v mém pokoji.

Pokud je to opravdu tak, mohu s vysokou pravděpodobností říci, kdo a kdy to udělal.

S jedním z našich známých jsme se po mnoho let pravidelně setkávali na divadelních a filmových premiérách. Ale u nás doma nikdy nebyl, stejně jako jsme my nikdy nebyli u něho.

Několik dní před popisovaným večerem zavolal a řekl, že se musí neodkladně poradit o nějaké právníké otázce. Navrhla jsem mu, aby přišel ke mně do poradny, ale on tak neústupně tvrdil, že chce radu od nás obou a že je velice důležité, aby se konzultace účastnil i můj muž, že jsem mu musela dovolit, aby přišel k nám domů.

Když odešel, s manželem jsme se dlouho divili – proč vlastně přišel? Tak bezvýznamný se totiž ukázal problém, kvůli kterému se s námi chtěl sejít. Tento člověk měl už mnoho let pověst tajného donašeče KGB. S manželem jsme si nikdy nedovolovali věřit fámám, které bez reálného a nezpochybnitelného základu hanobí lidi. Tehdy se však ukázalo, že tím jediným, koho jsem mohla podezřívát, byl právě on.

Příběh s telefonem nás nevylekal, a dokonce ani neznepokojil. Brali jsme ho jako přirozený vývoj mé advokátní činnosti a tehdy jsme se i rozhodli, že to pro nás neexistuje. Ve svém vlastním domě musíme žít svobodně, jinak bude život prostě k nevydržení.

Druhý den poté, co jsme zjistili, že se náš byt odposlouchává, se ozval zvonek u dveří. Předem mnou stál neznámý muž v tmavém kabátě a kožešinové čepici.

„Jsem z telefonní ústředny. Přišel jsem zkontrolovat, jak vám funguje telefon.“

„To je od vás moc hezké,“ říkám já. „My jsme ale žádného technika nevolali.“

„Máme teď novou formu obsluhování - sami chodíme a kontrolujeme svůj obvod. Máte nějaké problémy s fungováním telefonu?“

Uvěřit, že je to skutečně obyčejný telefonní technik a že sovětské služby dosáhly tak nebývalých výšin, jsem samozřejmě nemohla. Tajit zpozorovanou vadu v odposlouchávacím zařízení jsem nechtěla. Když si vyslechl mé vyprávění o tom, že se

nám naskytla šťastná možnost mít přehled o všem, co se děje v ostatních pokojích mého bytu, „telefonní technik“ rychle řekl:

„To je indukce.“ A když uviděl nevěřící výraz na mé tváři, znovu s jistotou opakoval: „To je indukce.“

Nový telefonní přístroj přinesl prozřetelně s sebou, aby jím nahradil náš starý. Když jsem se s technikem loučila, podala jsem mu jeden rubl. Náš „technik“ peníze nespokojeně odmítnul. Ale rubl si přece jenom vzal. Očividně se mu má argumentace zdála přesvědčivá. Co taky mohl namítnout na má slova: „Jestli jste skutečně technik z telefonní ústředny, tak se podle toho chovejte. Ti peníze nikdy neodmítnou.“

Když odešel, rozhodla jsem se zavolat do okresního podniku oprav a pokusit se zjistit, kdo že ten člověk byl. Řekla jsem, že chci na jejich adresu poslat technikovi poděkování za rychlou a kvalitní opravu. Dlouho tam kontrolovali žádanky a příkazy k opravě a potom odpověděli:

„To musí být nějaké nedorozumění. My jsme k vám technika neposílali.“

Od té doby v okruhu mých přátel slovo „indukce“ zcela nahradilo dlouhé a nelibozvučné slovo „odposlouchávání“. Když někdo řekl: „Mám telefon s indukcí,“ každému bylo jasné, o čem je řeč.

Přestože náš případ projednával v první instanci Moskevský městský soud, za místo jeho slyšení byl zvolen lidový soud Proletářského obvodu Moskvy. Tento soud je umístěn ve starobylé budově, která směřuje jednou stranou na nábřeží řeky Jauzy a celou fasádou do malé uličky. Je tu stále ticho, nejsou tu velké novostavby a ulička je tak úzká, že skrze ni nic nejezdí. Proces byl naplánován na 9. října 1968 v devět hodin ráno – přesně hodinu před začátkem pracovní doby lidového soudu a městského soudu, který stanovoval zákon.

Místo slyšení i tento dosud neobvyklý čas – to vše, aby se před „nežádoucí“ veřejností pokud možno utajilo, kde a kdy se bude případ projednávat. Aby všichni, koho konvenčně zařazují pod společný termín „liberální inteligence“, nebo nedej bože zahraniční zpravodajové nestihli přijet do zahájení hlavního líčení.

Hned jak jsem se objevila v uličce, mě obklopil hustý dav.

Známí i neznámí, mladí i staří. Ti, kdo sem bez ohledu na snahy úřadů přišli z vlastní vůle. Ti, kdo se báli o výsledek řízení. Ti, komu byli obžalovaní drazí. Ti, kdo s nimi alespoň svou přítomností chtěli vyjádřit solidaritu. Všichni zůstali stát na ulici, do soudní síně je nepustili. Budova lidového soudu byla prakticky zcela zablokovaná. Nepouštěli sem

nejen nežádoucí obecenstvo zvenčí, ale ani pracovníky samotného lidového soudu. Po dobu slyšení ve věci demonstrace celý lidový soud Proletářského obvodu zcela přerušil práci.

S námahou se snažím prodrat ke vchodovým dveřím skrze rozhořčené:

– Proč nás nepouštějí dovnitř?

– Proč nějaké speciálně vybrané lidi vodí dovnitř nouzovým východem?

– Žádáme, aby nás pustili!

– Musíte podat návrh!

Ale to už někdo vykřikl:

– Pusťte dovnitř advokátku!

Už zkontrolovali můj advokátní průkaz a jsem v budově.

Ve čtvrtém patře, kde se má náš případ projednávat, je prázdné. Zavřené dveře do soudních síní, rozmístěné po jedné straně chodby. Naproti jsou dveře kanceláře pro trestní řízení. Odtud jsou slyšet hlasy a já tam vejdu.

Nikdy jsem nesloužila v armádě, ale představuji si, že takhle nějak vypadá její štáb před odpovědnou ofenzivou. Naši soudkyni Lubencovovou obklopili předseda Moskevského městského soudu Osetrov, pomocník prokurátora Moskvy Funtov a nějací vysocí funkcionáři z KGB, které jsem neznala. Trochu stranou stojí předseda Moskevské advokátní komory Konstantin Apraksin.

Celé vedení zainteresovaných organizací, soudu, prokuratury, KGB i advokatury, se tu shromáždilo, aby provedlo operativní řízení práce „nezávislého“ soudu, prokurátora a advokátů. Já v tom „štábu“ nemám co dělat, a tak se vracím na chodbu a pozoruji, jak Sofii Vasiljevnu Kallistratovovou, tak jako před několika minutami i mě, obklopili znepokojení lidé a něco jí bez přestání říkají. Vidím, jak jim souhlasně přikyvuje a jak se před ní rozestupují a uvolňují jí cestu.

Valentinu Fjodorovnu Lubencovovou, členku Moskevského městského soudu, které byl svěřen případ demonstrace na Rudém náměstí, jsem znala mnoho let a znala jsem ji docela dobře. Tak dobře, jak jen v Sovětském svazu může znát advokát soudce. Potkávala jsem se s ní u soudu a jen v pracovních záležitostech. Lubencovová byla vždy přívětivá, při hlavním líčení stále stejně slušná. Nevynikala výjimečným vzděláním ani inteligencí, ale byla to zkušená soudkyně, rozumně přísná a rozumně liberální.

Často jsem vystupovala v trestních procesech, ve kterých Lubencovová předsedala. Byly případy, ve kterých s mými argumenty souhlasila, byly i takové, kdy je zavrhovala. Ale

ani v těch posledně jmenovaných jsem neměla důvod považovat rozsudek, který vynesla, za do nebe volající nespravedlnost.

Celým ustrojením své psychiky byla Lubencovová zcela sovětský člověk, který tento režim akceptuje a je s ním vcelku spokojen. Byla manželkou důstojníka – plukovníka sovětské armády. Nebyl to řadový plukovník, pracoval v Moskvě na ministerstvu obrany. Žili v pěkném, dobře zařízeném bytě.

Myslím, že Lubencovová měla svou práci ráda; v každém případě si jí velmi cenila. Jejím světonázorem byl konformismus, a to konformismus upřímný. Věřila v to, co jí říkala Strana, a ať se stranické direktivy měnily, jak chtěly, přijímala každou novou jako jedinou správnou.

Tehdy, v roce 1968, byl proces demokratizace v Československu předmětem živých a dost otevřených diskusí v jakémkoli obecnstvu. Jediná vrstva městské společnosti, se kterou jsem nikdy nepřišla do styku a o jejímž názoru tedy přirozeně soudit nemohu, byl stranický aparát ve všech svých člancích.

Mnozí z těch, se kterými jsem tehdy hovořila, skutečně podporovali kurs sovětské vlády. Věřili, že v Československu probíhá proces restaurace kapitalismu a že existuje reálná hrozba, že do Československa vtrhnou západoněmecká vojska. Kromě toho jsem často slýchala i takovéto argumenty:

„My jsme za ně prolévali krev, jsou nám zavázaní za záchranu před fašismem, a teď nás takhle zradí.“

Ale i když tomu věřilo hodně lidí, vůbec si nejsem jistá, že by to byla většina. Neméně často jsem narážela na ty, pro které přestal být proces liberalizace v Československu událostí zahraniční politiky. Pražské jaro pro ně bylo vzorem, který vzbuzoval naději na svobodnější život i v Sovětském svazu.

Čechům tehdy záviděli, obdivovali je.

Sovětská liberální inteligence chápala vpád vojsk do Československa jako národní tragédii své země a jako její národní hanbu.

Soudkyně Lubencovová byla jednou z těch, kdo sovětské propagandě věřili a vpád vojsk ospravedlňovali. Pokládala tuto akci sovětské vlády za rozumnou, a dokonce nutnou. V jejích očích byla demonstrace na Rudém náměstí trestným činem, dokonce i když formálně pod žádný článek trestního zákoníku nespadala. Tady fungovalo to „socialistické právní vědomí“, kterým se podle zákona soudce musí řídit (článek 16 Trestně procesního

zákoníku RSFSR). A právní vědomí sovětských soudců „je především odraz stranických a státních idejí v jejich vědomí (Komentáře k článku 16 Zákoníku)“.

Lubencovová považovala za spravedlivé, že byli účastníci demonstrace na Rudém náměstí souzeni; domnívala se, že si trest zaslouží. Ale současně mělo její přesvědčení obecný, abstraktní charakter a nemělo vliv na osobní vztah k obžalovaným.

Několik dní před začátkem naší kauzy jsem byla na jednom z lidových soudů Moskvy. O soudkyni, se kterou jsem se tehdy měla setkat, advokáti říkali:

„Je tak lítostivá! Sice nerada zprošťuje obžaloby, ale zato nevynáší přísné rozsudky.“

No a tahle lítostivá soudkyně mi řekla:

„Kdybych tehdy byla na Rudém náměstí, vlastníma rukama bych jim vydloubala ty jejich nestydaté oči a udělala bych to s potěšením!“

V její tváři se zračila tak nelíčená nenávist a krutost, že ji nebylo možné podezřívát z neupřímnosti. Nic jsem nenamítala. Mlčela jsem i tehdy, když mladý zapisovatel, který byl u tohoto rozhovoru přítomen, řekl:

„Jak můžete takhle mluvit! Stydím se vás i poslouchat...“

Mlčela jsem, protože jsem vycítila, že stačí, abych se dala do řeči, a nedokážu se ovládnout, udržet se v potřebných mezích korektnosti. Navíc jsem s ní ani nemohla najít společnou řeč, nebyla naděje, že se navzájem pochopíme.

Už po soudu, když byli Larisa, Pavel a Konstantin Babický odsouzeni ke dlouhým letům vyhnanství, někteří soudci vyjadřovali nespokojenost s rozsudkem, který byl podle nich bezdůvodně „mírný“:

„Neměli je posílat do vyhnanství, ale do lágru, a s přísným režimem, spolu s nenapravitelnými zločinci. Ale vyhnanství? To má být trest pro takové lumpy?“

Jsem si jistá, že Lubencovová podobné pocity neprožívala. V každém případě jsem z rozhovorů s ní před soudem, z jejího chování při soudním jednání ani během mnoha dost otevřených rozhovorů o tomto případu už po soudu, nikdy necítila pohrdání obžalovanými nebo lítost, že je nemohla potrestat dost přísně.

Pokud vím, kauza demonstrace na Rudém náměstí bylo prvním politickým procesem, který Lubencovová soudila. Byla postavena do podmínek, ve kterých o ničem nemohla rozhodovat sama, kdy jí bylo předem řečeno, že je třeba všechny obžalované odsoudit, i to, podle kterých článků a na jak dlouho každého z nich, a tyto podmínky přijala jako něco samozřejmého pro tak výjimečný případ, jako něco, co její soudcovskou důstojnost nijak neponižuje.

Ve svém obvyklém skromném kostýmku seděla za soudcovským stolem a neprojevovala neklid, nespokojenost ani zvýšenou podrážděnost. Lubencovová v soudním představení plnila roli vedoucího, která jí byla přidělena, s profesionálním uměním, ale zdá se mi, že bez jakéhokoli zájmu. Soudkyně, kterou vždycky zajímala otázka *proč*, se teď nejenže vyhýbala jejímu pokládání, ale i velmi neochotně poslouchala vysvětlení obžalovaných, jakmile přešli k pohnutkám nebo příčinám svého jednání. Odmítala vyhovět všem podstatným návrhům advokátů a obžalovaných s krátkou, ale kategorickou formulací:

„Soud to nepovažuje za nutné.“

A měla pravdu. Nutné to doopravdy nebylo. Ať už by se ukázalo, že je obsah dokumentů, jejichž vyžádání obhajoba navrhovala, jakýkoli a ať už by svědek, jehož vyslechnutí obvinění navrhovali, vypovídal u soudu jakkoli, všichni obžalovaní by byli tak jako tak odsouzeni

s formulací obvinění, která byla schválena a potvrzena ještě před soudem.

Každý sovětský advokát může jmenovat více či méně do nebe volající případy, kdy soudce zahodil jako nepodstatné vše, co hovořilo ve prospěch obviněného, dokonce aniž by se pokusil přezkoumat opodstatněnost obvinění v té nebo jiné jeho části. Ale Lubencovová k takovým soudcům nepatřila. Pro ni byl tento zaujatý způsob vedení důkazního řízení, kdy vše bylo podřízeno předem učiněného rozhodnutí, výjimkou.

Po kauze demonstrace na Rudém náměstí byly Lubencovové často svěřovány další politické případy, ale já už jsem se jich neúčastnila. Víím jen z vyprávění svých kolegů, že od procesu k procesu ignorovala nejen vše sporné, ale i vše, co jednoznačně svědčilo ve prospěch obžalovaných. Ze začátku se to na jejím chování v obyčejných trestních řízeních neprojevovalo. Ale její zvyk porušovat zákon, který získala při projednávání politických případů, se vymstil. Čím dál častěji a zřetelněji se u ní začaly projevovat rysy bezduchého úředníka, které jí dříve nebyly vlastní.

„Lubencovová už není, co bývala,“ říkali nejen advokáti, ale také prokurátoři, a dokonce i zapisovatelé.

Uběhlo několik let a začalo se zapomínat na dobu, kdy byli právníci rádi, že vystupují pod jejím předsednictvím, a kdy bylo možné říci obžalovanému:

„Máte štěstí, váš případ bude soudit dobrý soudce,“

Ale teď přesně v devět hodin přeplněnou soudní síň zní:

„Obžalovaná Bogorazová – předvedena.“

obžalovaný Litvinov – předveden.

obžalovaný Delone – předveden.

obžalovaný Babickij – předveden.

obžalovaný Dremljuga – předveden.“

To soudkyně Lubencovová jmenuje každého z obžalovaných a zapisovatel ověřuje, že byl předveden k hlavnímu líčení.

V prvních minutách projednávání případu jsem nervóznější než obvykle. Teď jsem advokátkou Larisy Bogorazové a Pavla Litvinova. Za několik minut mi zbyde už jen jeden mandant – Larisa oznámí soudu, že se bude obhajovat sama. Poprvé v mém životě mandant mé služby odmítne. A navzdory tomu, že vím, že Larisa tento návrh podá naprosto slušně, nemohu se zbavit nepříjemného pocitu uražené ješitnosti.

Ostatní návrhy jsou pro všechny obžalované i jejich advokáty společné. Je jich několik. Navrhujeme:

1. Zařadit do seznamu osob, které mají být předvolány k výslechu u soudního jednání, dodatečně šest svědků.

Sovětské právo nezná pojmy „svědci obžaloby“ a „svědci obhajoby“. Zákon zavazuje vyšetřovatele zařadit do seznamu svědků pro předvolání k soudu jak ty, kdo vypovídají proti obviněným, tak ty, kdo svědčí v jejich prospěch.

Svědkové Leman, Velikanovová, Medvedovská, Bajevová, Rusakovská a Panovová byli vyslechnuti u předběžného vyšetřování. Všichni svědčili ve prospěch obžalovaných. Ani jednoho z nich vyšetřovatel do seznamu nezařadil.

2. Opakovaně jsme podali návrh, podávaný už jednou, při seznamování se spisem, předat případ k došetření za účelem jeho sloučení s případem Viktora Fajnberga.

3. Předat případ k došetření za účelem zjištění osob, jež zadržovaly obviněné, a prošetření oprávněnosti jejich jednání.

Návrhu Larisy soud vyhověl a přiznal jí právo obhajovat se samostatně. Naší žádosti o předvolání svědků vyhověl částečně. Z šesti lidí, o jejichž vyslechnutí jsme žádali, předvolali tři – Lemana, Velikanovovou a Medvedovskou. Všechny ostatní naše žádosti byly zamítnuty.

Čte se obvinění.

Potom začnou výslechy obžalovaných a svědků. Teď je asi poslední okamžik, kdy mohu obžalované představit čtenáři, s využitím toho, co považoval za nutné o nich sdělit vyšetřovatel a toho, co o sobě sdělili sami.

Vladimir Dremljuga, 28 let. Z údajů, které o sobě sdělil, vím, že v roce 1958 byl vyloučen

z komsomolu za „za rozvracení sovětské rodiny a neplacení členských příspěvků“. Kromě toho byl vyloučen z Leningradské university s formulací: „za chování, jež není hodno sovětského studenta“. Pravým důvodem vyloučení byl následující příběh:

Dremljuga žil v komunálním bytě. Jeho sousedem byl bývalý spolupracovník KGB, který podle všeho Vladimirovi nebyl příliš sympatický. Dremljuga se domluvil s kamarádem a ten poslal přes souseda dopis, na jehož obálce bylo napsáno: „Kapitánu KGB Vladimiru Dremljugovi“. Tento podle mého ne zrovna povedený žert byl vyhodnocen jako diskreditace orgánů státní bezpečnosti a měl za následek vyloučení z univerzity.

Oficiální charakteristika Dremljuky je doplněna tím, že byl souzen za spáchání trestného činu, překupnictví automobilových pneumatik a o to, že mu během domovní prohlídky odebrali „donchuánský“ seznam s úctyhodným počtem jmen.

To vše je z materiálů spisu. A ve vzpomínkách mám Vladimirovu tvář, plnou živého zájmu o vše, co ho obklopovalo, jeho vtipy o přestávkách a žádnou sklíčenost nebo bezradnost. A to, co mi už druhý den procesu Vladimir říká, když ukazuje na dvě opravdu krásné dívky, sedící v sále:

„Že je tahle zvlášť milá? Nezdá se vám, že je tamta krásnější? Víte, já jsem se zamiloval. Nesmějte se, Dino Izakovno! Já jsem se opravdu zamiloval...“

Konstantin Babickij, 39 let. Vystudoval dvě školy, je to matematik a filolog. Vědecký pracovník, který publikoval 12 prací. V momentě zatčení byly ještě tři další vědecké práce, které napsal, přijaty do tisku. Babickij měl ženu a tři děti. Nejstaršímu bylo 15 let, nejmladšímu 10.

To je také z materiálů spisu.

A v paměti mám výraz soustředění a pohrouženosti do sebe. Kultivovaný a velmi důstojný způsob, jak reaguje na otázky a vypovídá. A hluboké přesvědčení v hlase, když se k soudu obrací se slovy:

„Vidíte před sebou lidi, jejichž názory se něčím liší od těch obecně přijímaných, ale kteří nemilují svou vlast a svůj národ méně než kdokoli jiný, a proto mají právo na respekt a toleranci.“

Vadim Delone, 21 let. „Svobodný, středoškolské vzdělání, bez konkrétního pracovního zařazení, již dříve souzený.“

Po prvním procesu Vadim odjel z Moskvy a studoval na Novosibirské univerzitě. Psal básně. Dvakrát byl za svou tvorbu oceněn.

V létě 1968 se rozhodl vrátit do Moskvy. 12. srpna obdržel občanský průkaz s dočasným přihlášením k pobytu v Moskvě. 25. srpna byl zatčen – měl osm pracovních dnů na to, aby si sehnal práci. Už si našel i budoucí pracoviště, ale nestihli mu tam vyřídit všechny formality. A vyšetřovatel do jeho dotazníkových údajů zapsal: „bez konkrétního pracovního zařazení“.

Neviděla jsem Vadima od 1. září 1967, ode dne, kdy ho propouštěli z vazby v soudní síni Moskevského městského soudu. Tehdy přede mnou stál kluk, kterého mi bylo líto. Ted se z něj stal vážný, klidný člověk, který získal jistotu, že jeho čin byl správný.

Styl jeho výpovědí se změnil. Slova, která používal, se stala tvrdšími, zmizela uhlazenost a vyumělkovanost a objevila se zdrženlivost a jistota. To, co říkal, mi neznělo méně upřímně, než když jsem ho poslouchala poprvé. Neztratil, ale získal. A tím, co získal, bylo vědomí vlastní hodnoty.

Pavel Litvinov, 28 let. „Vysokoškolské vzdělání, profesí fyzik, bez konkrétního pracovního zařazení, živitel jednoho osmiletého syna“.

Litvinov bylo v Sovětském svazu velmi známé příjmení. Maxim Litvinov byl jedním z nejaktivnějších činitelů ještě staré, předrevoluční bolševické strany. Byl jedním z nejvýznamnějších sovětských diplomatů, lidovým komisařem (ministrem) zahraničních věcí, reprezentoval Sovětský svaz ve Společnosti národů, byl velvyslancem v USA.

Pavel byl jeho vnuk.

Pavlův život byl velmi úspěšný. Ukončil studium na univerzitě a potom pracoval jako asistent na katedře fyziky. Měl rád své studenty a oni měli rádi jeho. Tak tomu bylo do doby, než se stal aktivním účastníkem hnutí za lidská práva. Výsledkem bylo propuštění z katedry, kde učil, a nemožnost sehnat práci. Ale přece jen ho nebylo možné nazvat člověkem „bez konkrétního pracovního zařazení“. Dával soukromé hodiny fyziky, měl stálý příjem, který mu zajistil skromné, ale přesto nezávislé živobytí.

Celý poslední rok před zatčením žil Pavel pod neustálým dohledem agentů KGB, pronásledovali jej doslova nepřetržitě. Neodtrhli se od něj ani na minutu. Hlídkovali kolem jeho domu, čekali, až vyjde, doprovázeli ho na ulici, v trolejbusu, v metru. Pronásledovali ho speciálním služebním autem, když jel v taxi. Nemám to z druhé ruky, sama jsem to viděla, když ke mně Pavel přicházel do právní poradny.

Larise bylo 39 let. Byla to vědkyně, kandidátka věd. Larisa byla moje kamarádka. Zнала jsem ji mnohem lépe než ostatní obviněné. Měla jsem ji ráda pro její mírnost, věrnost v přátelství a ochotu pomoci každému, kdo její pomoc potřeboval. Jeden člověk, který k ní měl velmi nepřátelský vztah, mi řekl:

„Souhlasím s vámi, že je to statečná žena, ale je to špatná matka a špatná dcera. Neměla by myslet na syna a staré rodiče?“

Jsem si jistá, že tato výtka je hrubá a velmi nespravedlivá.

„Hodně myslím na Saňjušku a nejen myslím, ale celou dobu vzpomínám, jaký byl tehdy, jaký jindy. Víš, vždycky byl dobrý. Mám ho moc ráda. Ale teď se zvláštní něhou a bolestí.“

„Mám na tebe velkou soukromou prosbu. Dinočko, zavolej čas od času mým rodičům – jenom tak, abys je potěšila, rozveselila, aby si mohli o mně promluvit. Nemůžu přestat myslet na to, jak je to pro ně teď těžké.“

Tak mi psala Larisa z dalekého vyhnanství, kde žila trýznivě těžký život v úplné samotě.

Kolik něžných slov o Saňjuškovi a o rodičích jsem si od Larisy vyslechla během našich schůzek před soudem i po něm! Byla v nich nejen láska, ale i neustálá péče, starost a opravdová bolest kvůli trápení, které jim způsobila.

Tehdy, v prvních hodinách soudního jednání, když jsem poslouchala, jak o sobě každý z obžalovaných sděloval stručné údaje, jsem celou dobu přemýšlela: „Jak jsou rozdílní, ničím se nepodobají jeden druhému...“

A teď výpovědi u soudu (ve stejném pořadí, jako když jsem o nich vyprávěla).

Vladimir Dremljuga:

„Rozhodl jsem se účastnit se demonstrace již dávno, na začátku srpna. Rozhodl jsem se, že jestli do Československa vstoupí vojska, budu protestovat...“

Po celý svůj uvědomělý život jsem chtěl být občanem, tj. člověkem, který klidně a hrdostí vyjadřuje své myšlenky. Víím, že můj hlas zazní jako disonance na pozadí všeobecného mlčení, která se nazývá „všelidová podpora strany a vlády“. Jsem rád, že se našli lidé, kteří vyjádřili protest spolu se mnou. Kdyby se nenašli, vyšel bych na náměstí sám...“⁵

Konstantin Babickij:

⁵Překlad – Milan Dvořák

„Protože jsem se domníval, že vstup sovětských vojsk do Československa způsobí především velkou škodu prestiži Sovětského svazu, pokládal jsem za nutné dát své přesvědčení na vědomí vládě i občanům. Kvůli tomu jsem se 25. srpna ve dvanáct hodin dostavil na Rudé náměstí.⁶

Šel jsem na Rudé náměstí s plným vědomím toho, co dělám, i s vědomím možných následků.“

Vadim Delone:

„21. srpna jsem se dozvěděl o vstupu sovětských vojsk do Československa. Byl jsem tímto jednáním vlády pobouřen... Zdálo se mi, že pokud nevyjádřím svůj protest, tuto akci svým mlčením podpořím. Nestyděl jsem se a nestydím se ani teď, když stojím před soudem, za své jednání, za svou účast na protestu proti vstupu sovětských vojsk do Československa.“

Pavel Litvinov:

„21. srpna sovětská vojska překročila československé hranice. Tuto akci sovětské vlády považuji za hrubé porušení norem mezinárodního práva. Odsuzující rozsudek, který mě čeká, je pro mě zjevný. Znal jsem ho předem, už když jsem šel na Rudé náměstí. Otázka v mém případě nestála, jestli mám jít, nebo nemám.“⁷

Larisa Bogorazová:

„Můj čin nebyl impulsivní, jednala jsem promyšleně a byla jsem si plně vědoma důsledků. A právě shromáždění, rozhlas či zprávy v tisku o všeobecné podpoře mě přiměly k tomu, abych řekla: „Já jsem proti, já nesouhlasím“ Kdybych to neudělala, cítila bych se za činy vlády zodpovědná.“⁸

Zdá se mi, dokonce jsem si skoro jistá, že kdybych tyto citáty z výpovědí napsala v jediném proudu, sotva by někdo mohl určit, která ze slov, jež jsem uvedla, patří Dremljugovi, kterého vyloučili z komsomolu, a která serióznímu vědci Konstantinu Babickému. Co řekl student Vadim Delone, jehož život teprve začínal, a co zralý člověk, kandidátka věd Larisa Bogorazová. Společný mravní základ jejich činu je jakoby stavěl na jednu úroveň a určoval i společnou pozici a společný způsob chování u soudu.

Kauza demonstrace na Rudém náměstí byla třetím politickým procesem v mé praxi. V prvních dvou se KGB dařilo jedny obviněné stavět proti druhým. Ale v této kauze,

⁶Překlad – Milan Dvořák

⁷Překlad – Milan Dvořák

⁸Překlad – Milan Dvořák

přestože spojovala velmi různé lidi s různými životními zkušenostmi a různým vzděláním, nemůžu nikoho postavit do popředí, nemůžu přiznat větší statečnost, pevnost a morálnost ničí pozice.

Mezi obžalovanými nebyli hlavní a druhořadí, nebyli mezi nimi ani organizátoři a ti, kteří by byli do věci zataženi. Nikdo nepochyboval ani nelitoval. Každý z nich byl připraven sdílet osud ostatních. Tím byla demonstrace na Rudém náměstí bezesporu výjimečná.

První den soudního procesu jsme pracovali od devíti hodin ráno do půl osmé večer. Druhý den nebyl o nic snadnější – hlavní líčení jsme zahájili v deset hodin ráno a ukončili ve tři čtvrtě na jedenáct večer. Téměř třináct hodin intenzivní práce v přeplněné, nevětrané soudní síni. Každé dvě až dvě a půl hodiny desetiminutová pauza. Pro mě a Kallistratovovou kýžená kuřácká přestávka. Ale ani na to zdaleka nezbyval čas vždy. Přestávka je čas, kdy nám soud dovoluje mluvit s našimi mandanty. Přestávka je čas, kdy nás jejich příbuzní obklopí s nepřeberným množstvím stejných otázek.

„Jak probíhal výslech?“

„Jaké máte dojmy ze svědka?“

Ale ani bez toho by za těch deset minut nebylo možné si odpočinout. Prostě nebylo kde. Malá chodba přečpaná lidmi, špinavá a hlučná. Speciální místnost pro odpočinek advokátů na soudech není. Vyjít na vzduch taky nejde – tolik lidí obklopuje budovu.

Uprostřed dne je přestávka na oběd. Soudní senát, prokurátor a celé vedení odjeli na oběd do nějaké „uzavřené“ jídelny. Odvezli je tam v černých Volhách, autech KGB. (V těchto autech je pak také večer rozvázeli domů.)

My advokáti o polední přestávce zůstáváme v budově soudu. Nemáme kam jít. V blízkosti není žádná kavárna ani restaurace.

Po takovém dni jsem se vracela domů unavená a hladová. A doma mě čekaly telefonáty. Kolik jich bylo první večer po soudu, nejde ani spočítat. Přátelé:

„Dinočko! Já vím, že jsi moc unavená, ale aspoň pár slov. Tak co?“

Známí:

„Dino Izákovno, omlouvám se, že vás ruším, vím, že jste velmi unavená. Ale aspoň pár slov: tak co?“

I známí mých přátel a přátelé mých mandantů, všichni s jednou otázkou:

„Tak co? Jak proběhl první den soudu?“

A potom, už v noci, když všichni spí, sedím v kuchyni, piju černou kávu, kouřím, a samozřejmě si vykládám pasiáns.

A před očima mám zase soud a tváře svědků, a dokonce slyším jejich hlasy. Jako by si někdo usmyslel schválně mi opakovat ty nejvíce nervy drásající záběry, ve zpřeházeném pořadí, s narušeným sledem.

„Svědku, sdělte soudu své pracoviště a vykonávanou funkci.“

„Otázka se ruší. Svědku, máte právo nevypovídat.“

To soudkyně Lubencovová bere zpět otázku, kterou ve všech procesech soudci sami zahajují výslechy svědků, ale která právě tomuto svědkovi položena nebyla.

A další svědek:

„Sdělte soudu své pracoviště a vykonávanou funkci.“

„Otázka se ruší. Svědku, máte právo nevypovídat.“

Tak jednoho po druhém vyslycháme svědky Dolgova a Ivanova, „spolupracovníky“ vojenské jednotky 1164

„Svědku Dolgove, viděl jste 25. srpna na Rudém náměstí své známé nebo kolegy?“

„Ne.“

„Máte známé mezi svědky, kteří byli předvoláni k soudu?“

„Ne.“

„Znáte Ivanova?“

„Ne.“

„Znáte se s Veselovem, Bogatyrovem a Vasiljevičem?“

„Ne.“

Stojí před soudem, s hlavou trošku obrácenou k nám. Ví, že nám všem, soudkyni, prokurátorovi i advokátům, je jasné, že lže, ale on se ani trochu neznepokojuje, nebojí se odhalení. Když Dolgov vyslovuje své pravidelné „ne“, dívá se na nás a usmívá se dokonce s jakousi odzbrojující drzostí. Jako by nám říkal: „Nevěříte? Tak si nevěřte. Stejně s tím nemůžete nic udělat.“ A soudkyně Lubencovová mlčí a neřekne mu: „Co nám to tu vykládáte, svědku? Jak vám máme věřit, že se neznáte ani s jedním ze svých kolegů, kteří byli společně s vámi 25. srpna ve 12 hodin u pranýře?“

Prokurátor také mlčí. A my v sobě musíme přemáhat pocit, který nás doslova zaplavuje, pocit nenávisti a odporu k této lži i k těm, kdo ji obhajují.

„Svědku Ivanove, znáte se se svědkem Dolgovem?“

„Samozřejmě, vždyť spolu pracujeme.“

„Svědka Dolgov vás zná také?“

„Jak by ne! Já znám jeho a on zná mě.“

„Se svědkem Vasiljevem se také znáte?“

„Ano.“

„A svědek Bogatyrjev?“

„Ano, jeho taky znám.“

„Viděl jste tyto své známé 25. srpna na Rudém náměstí?“

„Ne, nikoho jsem neviděl.“

A opět mám před očima tvář svědka Dolgova a jeho úsměv, jako by nám říkal „Věděli jste přece i bez Ivanova, že lžu. Ale ani on nemluví pravdu – vždyť neřikal, že mě na náměstí viděl. A taky neřekne. Ani ostatní to neřeknou. To se nebojte.“

Lubencovová uměla výborně vést křížový výslech. Měla ráda vyhocené situace při důkazním řízení, kdy celou sérií otázek přiměje svědka k tomu, aby vzal lež zpátky a řekl pravdu. Ale tady...

Klidně poslouchá odpovědi, které si navzájem protiřečí, a neobrátil se k Dolgovovi se svým obvyklým: „Jak korespondují vaše výpovědi s výpověďmi svědka Ivanova?“ Nebo: „Tak kdo z vás říká soudu pravdu, svědku? Komu z vás máme věřit?“

Pro advokáty i obžalované bylo důležité dokázat, že svědci Dolgov a Ivanov lžou alespoň v této části, abychom podryli důvěru k jejich ostatním výpovědím. Bylo pro nás důležité mít právo říci u soudu, že jsou to nespolehliví svědci a že na jejich výpovědích obvinění stavět nelze. Ale boj, který jsme vedli, měl i jiné cíle.

Abychom je pochopili, musíme si především odpovědět na otázky: proč se obhajoba snažila dokázat, že Dolgov, Veselov, Ivanov a ostatní jsou příslušníky KGB nebo ministerstva vnitra (milice) a proč se to navzdory zákonu prokuratura a soud s neuvěřitelným zápalem snažily utajit?

Fakt, že je svědek spolupracovníkem KGB nebo milice, jeho výpovědi u sovětského soudu nijak neznehodnocuje. Rozsudky se v mnoha trestních řízeních zakládají zcela nebo převážně na výpovědích operativních pracovníků milice a kriminální služby.

Co bránilo svědkům prostě říct soudu:

„Ano, jsme spolupracovníci KGB. Mezi naše povinnosti patřilo dohlížet na pořádek na Rudém náměstí. Domnívali jsme se, že demonstrace vsedě pořádek narušuje, a demonstranty jsme zadrželi.“

Nebo ještě pravdivěji:

„Demonstranty jsme zadrželi na přímý pokyn nadřízených pracovníků KGB.“

A uvést jejich jména. Jména osob, o jejichž zjištění obhajoba žádala už při seznamování se spisem a tuto žádost znovu opakovala u soudu.

Ale úřady nechtěly otevřeně přiznat, že považují pokojnou demonstraci za trestný čin. Bylo pro ně výhodné přenést zodpovědnost za rozeznání demonstrace a zbití demonstrantů na prosté sovětské občany. Chránili se tak před dotěrnými výčitkami Západu, že Sovětský svaz porušuje práva svých občanů a současně tak získávali možnost využít rozeznání demonstrace jako názorný příklad „jednomyslného schválení politiky strany a vlády celým sovětským národem“.

Úřady požadovaly po soudu odsouzení demonstrantů. Ale tak, aby nikdo neměl právo říci: „Odsoudili je za demonstraci.“

Tomuto úkolu byla podřízena celá konstrukce obvinění. Celý průběh procesu sledoval tento cíl. Tuto konstrukci však oslabovaly rozpory ve výpovědích svědků Dolgova a Ivanova. Vedoucí procesu nemohli dopustit, aby se něco takového opakovalo. Ale východisko ze situace, naprosto primitivní, ale zato absolutně radikální, se našlo okamžitě.

Podle rozvrhu, který soud schválil, byl výslech ostatních svědků, spolupracovníků vojenského útvaru, naplánován na 10. října.

Celý tento den jsme při výslechu různých svědků měli na paměti, že je před námi výslech Veselova, Vasiljeva a Bogatyreva. Přípravovali jsme se na něj a probírali taktiku pokládání otázek. A teď jsou už všichni svědkové vyslechnuti, jen tito tři zbývají.

My, advokáti, jsme jediným pohybem obrátili stránky svých spisů, abychom měli před očima protokoly výslechu těchto svědků z předběžného vyšetřování. Ale v tu chvíli jsme uslyšeli klidný hlas Lubencovové: „Soud oznamuje účastníkům, že svědkové Veselov, Bogatyrev a Vasiljev nečekaně odjeli z Moskvy na služební cestu. Soud předkládá ke zvážení otázku možnosti ukončení řízení v jejich nepřítomnosti.“

Žádný vedoucí úřadu nemá právo zabránit svědkovi, aby se dostavil k soudu. Nikdo by si na sebe nevzal odpovědnost poslat na služební cestu hned tři svědky, aniž by na to dostal speciální povolení. Realizaci takového „východiska ze situace“ si nepochybně vzali na starost ti pracovníci KGB, kteří prováděli operativní řízení celého průběhu našeho procesu. Ale nepochybné je i to, že se o tom rozhodovalo koordinovaně s vedením soudu. Jinak by se Lubencovová zachovala tak, jak to předepisoval zákon: vyžádala by si, aby byli svědci ze služební cesty předvoláni k soudu, protože by uznala, že je nemožné ukončit projednávání případu v jejich nepřítomnosti.

Všichni obžalovaní i obhajoba v plné sestavě vytrvale žádali, aby byla účast těchto svědků zajištěna. Pokud by se projednával obyčejný případ, Lubencovová by takové žádosti nepochybně vyhověla. Vždyť neúplnost důkazního řízení je důvodem pro zrušení rozsudku a vrácení případu k novému projednávání. V kauze demonstrace se toho Lubencovová nebála. Věděla, že Nejvyšší soud RSFSR tak jako tak potvrdí odsuzující rozsudek a naši žádost zamítla.

Stejně jednoduše a se stejně neuvěřitelnou rychlostí se řešily i jiné sporné otázky, které během důkazního řízení vyvstaly.

Výpovědi pracovníka milice Strebkova, který 25. srpna vykonával službu v hlídkovém automobilu na Rudém náměstí, nevyvratitelně dokazovaly, že demonstrace normálnímu fungování dopravy nepřekážela.

Cituji výpovědi Strebkova u soudu z oficiálního protokolu soudního jednání (stránky 56-57):

„25. srpna jsem vykonával hlídkovou službu na Rudém náměstí v automobilu značky Volha. Ve 12 hodin jsem dostal nařízení okamžitě přijet k pranýři. V ten den pouštěli do mauzolea občany a průjezd přes náměstí byl pro obyčejná auta zcela uzavřen.

Vládní automobily přes Rudé náměstí jezdit mohly, ale v jiném místě. Zadrženi občané a dav, který se kolem nich shromáždil, stáli stranou. Pokud auta jela z Kremle, měla volný průjezd. Dav jim nepřekážel.“

Význam Strebkovových výpovědí pro obhajobu nespočíval jen v tom, že vyvracely sám fakt narušení fungování dopravy. Podobně vypovídalo u předběžného vyšetřování mnoho svědků. Ale všechno to byli obyčejní občané. Pro soud bylo jednoduché jejich výpovědi zavrhnout a argumentovat tím, že pozornost těchto občanů byla zaměřena na demonstranty a ne na projíždějící auta. Kromě toho mělo hlášení pracovníka dopravního inspektorátu Kuklina při hodnocení důkazů v této otázce u soudu samozřejmě přednost. Ale svědek Strebkov nebyl obyčejný svědek. Byl to odborník, který vzhledem ke své práci pravidla provozu na Rudém náměstí znal. Tím nejcennějším v jeho výpovědích bylo expertní tvrzení:

„K narušení fungování dopravy nejenže nedošlo, ale ani dojít nemohlo.“

Teď jsme museli jen čekat na výslech Kuklina, kterého předvolali na druhý den, na 10. října, aby bylo křížovým výsledkem těchto dvou svědků (Kuklina a Strebkova) zcela vyvráceno Kuklinovo hlášení, tedy jediný důkaz, že jsou obžalovaní vinni z narušení fungování dopravy, který byl v soudním nařízení.

Nic z toho se však nestalo. „Vedení“ a soud pro sebe znovu našly to nejjednodušší východisko ze situace, která byla pro obžalobu nebezpečná.

Bez ohledu na námitky obžalovaných i obhajoby soud Strebkova od dalšího svědectví osvobodil.

A tak je druhý den, 10. října, vyslýchán svědek Kuklin. Otázky kladou advokáti i obžalovaní (protokol soudního jednání, stránky 72 – 74).

Otázka: „Kdy jste napsal a podal hlášení o událostech na Rudém náměstí z 25. srpna?“

Odpověď: „Ještě v ten den, 25. srpna.“

Otázka: „Upřesněte čas jeho napsání.“

Odpověď: „Večer, po ukončení pracovního dne.“

Odpověď: „Jak si vysvětlit, že hlášení je opatřeno datem 3. září a ne 25. srpna?“

Odpověď: „To je druhé hlášení.“

Otázka: „Jak si vysvětlit, že jste napsal dvě hlášení o těch samých událostech?“

Odpověď: „První hlášení bylo neúplné.“

Otázka: „Kde se nachází vaše první hlášení?“

Odpověď: „Nevím. Předal jsem ho svému vedení (náčelníkovi 4. oddělení správy řízení pouličního provozu). Potom mi bylo řečeno, že ho předali vyšetřovateli.“

Otázka: „Psal jste druhé hlášení z vlastní iniciativy, nebo vás k tomu někdo vyzval?“

Odpověď: „Že je první hlášení třeba doplnit, mi řeklo vedení.“

Otázka: „O co bylo třeba doplnit první hlášení?“

Odpověď: „Že hlavní překážkou v naší práci je dopravní zácpa.“

Otázka: „Kdy jste dostal pokyn doplnit hlášení?“

Odpověď: „Druhé hlášení jsem psal potom, co mi to řekl náčelník, tedy 3. září.“

V protokolu je dále zapsáno: „Na žádost obhajoby soud potvrzuje, že výslech svědka Kuklina na předběžném vyšetřování (svazek 1, stránka 69) je opatřen datem 27. září 1968.“

Dokonce i člověk, kterému je práce justice naprosto cizí, musí pochopit, že Kuklinovy výpovědi u soudu zcela zdiskreditovaly tvrzení, které obsahovalo jeho druhé hlášení a které dopsal na pokyn vedení: „Tato skupina překážela v pohybu dopravy“.

Aby se v těchto podmínkách vyloučily všechny pochybnosti a možnost justičního omylu, musela se obhajoba i objektivní soud seznámit s původním dokumentem, tedy s hlášením, které psal Kuklin z vlastní iniciativy, ze svého úhlu pohledu a v samotný den události.

Podle sovětských zákonů se celá původní dokumentace, která se vztahuje k události trestného činu, povinně přikládá ke spisu. To zaručuje soudu i účastníkům možnost samostatně analyzovat obsah těchto dokumentů. V naší kauze bylo takovým původním dokumentem hlášení dopravního inspektora Kuklina z 25. srpna. Proto celá obhajoba a všichni obžalovaní podali návrh na jeho vyžádání. Takovému návrhu by mělo být bezpodmínečně vyhověno.

A znovu soud vyhláší usnesení: „... návrh na vyžádání hlášení dopravního inspektora Kuklina z 25. srpna zamítnout, protože to soud nepovažuje za nutné.“

Soud důsledně a cílevědomě hájil vše, co potvrzovalo obžalobu. Advokátům zbyla jen jedna možnost, jeden způsob obhajoby – kritika důkazního materiálu, který shromáždil vyšetřovatel.

Když analyzuji výpovědi již vyslechnutých svědků, je pro mě nejdůležitější zapomenout. Zapomenout na vzhled svědka a intonaci, se kterou vypovídá. Zapomenout na vše, co vytváří emocionální účinek výpovědi svědků, vše, co vzbuzuje sympatie nebo antipatie, abych příliš ukvapeně a bez důkazů neuvěřila výpovědím příznivého svědka nebo stejně ukvapeně nezavrhl výpovědi „nepřátel“ jako nedůvěryhodné.

Bylo tomu tak i tentokrát. Když jsem se přiměla oprostít se od nepřátelství ke svědkům obžaloby (Dolgovovi, Ivanovovi, Davidovičovi a ostatním) a zapomenout na otevřeně výsměšný tón, kterým Dolgov odpovídal na naše otázky: „Ne, nikoho ze známých jsem na Rudém náměstí neviděl. S Ivanovem se neznám. Veselova neznám.“ i na Davidovičův zevnějšek – jeho gangsterskou tvář přetátou jizvou, mělo to smysl – viděla jsem, že na výpovědích tohoto pilíře obžaloby není nic strašného.

Usvědčující, obviňující sílu jejich výpovědím nedodávala fakta, ale hodnocení, „chování těchto osob bylo nepřístojné“, „chovali se provokativně“ nebo „stejně jako všichni občané jsem byl pobouřen jejich drzým chováním“. Soud však nemá právo vycházet ze svědkova hodnocení události. Povinností soudu je samostatně vyhodnotit důkazy, tedy fakta, která svědek sdělil. A já musím, stejně jako potom i soud, zbavit výpovědi svědků všeho druhořadého a ponechat jen to, co se přímo týká odpovědi na otázky, zda obžalovaní narušili veřejný pořádek a zda došlo k narušení normálního fungování dopravy.

Výpověď svědka Dolgova u soudu (stránka 59 – 60):

„Viděl jsem celou tu skupinu. Drželi v rukou plakáty. Shromáždil se dav. Lidé, kteří je obklopili, byli pohoršení a vykřikovali na jejich adresu urážky. Když je zadržovali, odpor z jejich strany jsem neviděl. K pranýři přijela auta, do kterých zadržené posadili.“

Výpověď svědka Ivanova u soudu (stránka 62-62):

„Uviděl jsem na Rudém náměstí shluk lidí. Přiběhl jsem k pranýři. Kolem nás se shromáždil dav asi třiceti lidí. Lidé byli rozhořčení. Pomohl jsem posadit Dremljugu do auta. Kladl odpor, projevovalo se to tak, že nechtěl jít a bránil se.“

Výpovědi svědka Davidoviče u soudu (stránky 64 – 65):

„Seděli u pranýře a drželi hesla provokativního charakteru. Během dvou až tří minut hlasitě pronášeli ke shromážděným projevy jako na mítinku. Jeden ze sedících řekl, že se stydí za naši vládu. Pomohl jsem jednoho z nich posadit do auta. Kladl odpor.“

A tady je výpověď dalšího svědka obžaloby, na jehož objektivitu se prokurátor bude nepochybně odvolávat: není spolupracovníkem vojenského útvaru 1164, není pracovníkem milice, je prostě jedním z davu. Jedním z těch, kdo byl doopravdy pobouřen demonstrací.

Výpověď svědka Fedosejeva u soudu (stránky 65 – 66):

„Seděli u pranýře s provokativními plakáty. Přijela auta a tam je posadili. Jeden ze zadržených měl tvář od krve (Fajnberg). Když ho nakládali do auta, vykřikl: „Pryč s vládou tyranů!“ Kromě toho jeden z nich řekl, že se stydí za naši vládu. Nic dalšího jsem neslyšel. Na pobouření davu sedící nijak nereagovali.“

Tak jsou v oficiálním protokolu ze soudního jednání zapsány výpovědi nejagresivnějších svědků obžaloby v té nejhorší podobě pro obžalované. Takhle budou ležet před soudním senátem v hodinách vynášení rozsudku.

Mnohé z odpovědí těchto svědků na otázky advokátů nebylo v protokolu zapsáno. To také není náhoda. Předseda nejenže sleduje, jak zapisovatel zaznamenává výpovědi, ale také celý protokol kontroluje a určuje, co je potřeba přidat a co naopak odstranit. Někdy na pokyn soudce zapisovatel přepisuje celé stránky protokolu, někdy do něj doplňuje nebo z něj vyškrtává celé věty.

Tak byly z protokolu soudního jednání v kauze demonstrace na Rudém náměstí odstraněny všechny zmínky o pracovnících KGB, kteří se účastnili zadržování demonstrantů.

Stejně jako všichni advokáti si i já vedu v průběhu soudního jednání svůj neoficiální protokol, do kterého si zapisuji to nejdůležitější z výpovědí svědků. V mém protokolu stojí:

Svědka Strebkov: „Na oddělení milice, kam jsem dopravil občana Babického, jsem viděl občana, který přinesl plakát „Ruce pryč od Československa“. Ukázalo se, že je spolupracovníkem KGB. Sám se tak představil. Tohoto občana jsem viděl 25. srpna na Rudém náměstí.“

Svědka Davidovič: „Zatýkáni se účastnili pracovníci výjezdové skupiny (KGB). Všichni byli v civilu. Jeden z nich předložil své doklady.“

V oficiálním protokolu tyto výpovědi zapsány nebyly. Ale nejen to. Oficiální protokol v našem spisu výpovědi svědků zkresloval.

Tam, kde svědek s jistotou tvrdil, že auta přes Rudé náměstí neprojížděla, se v protokolu píše:

„Nevídel jsem, že by projížděla auta, ale bylo tam dost lidí, možná jsem si toho nevšimnul.“

nebo „Neslyšel jsem, jestli něco říkali, ale byl hluk, mohl jsem to přeslechnout.“
namísto: „Obžalovaní nic neříkali.“

Zápisy v protokolu pořízené touto metodou znehodnotily důkazy pro obhajobu tak důležité jako výpovědi svědků Jastrebovové a Lemana. Ale i když jsem nechala stranou vše, co zaznělo u soudu ve prospěch obžalovaných, došla jsem s přesvědčením k závěru, že výpovědi svědků obhajoby, a to ani v podobě, v jaké byly zapsány v oficiálním protokolu, neuvěřovaly obžalované ze spáchání trestného činu.

Metoda přípravy k obhajobě, kterou jsem popsala, metoda „oproštění“, „pohledu ze strany“ zdaleka není originální. Takovou metodu jsem používala vždy, ale nikdy mě nenaučila být u soudu lhostejná. V každém procesu jsem zas a znovu se sympatiemi a důvěrou poslouchala důkazy, které byly pro mé mandanty příznivé, a znovu jsem cítila vnitřní pobouření, když jsem slyšela výpovědi svědků obžaloby, abych potom na nějakou dobu silou vůle zapomněla na to, kdo je „přítel“ a kdo „nepřítel“, a lovila z jejich výpovědí po troškách fakta, fakta a nic než fakta.

Tento proces rozdělování toho, co se vnímá dohromady, jako celek, proces, který pro mě vůbec není snadný, má velmi pomíjivé výsledky. A emocionální vjem se znovu vrací i tak a usazuje se v paměti na léta a mnohé dokonce navždy. Nevěřím, že někdy nastane čas, kdy zapomenu i to, co tehdy na našem procesu říkala Tatjana Velikanovová a jak při tom zněl její hlas:

„Nereagovali ani na bití. Seděli a nezvedali hlavu. Když do nich kopali, nekladli odpor. Jako by se to nedělo jim, jako by byli v jiném světě.“

Pamatuji si, jak jsem sklonila hlavu, aby si nikdo nevšiml mého pohnutí, když jsem poslouchala její vyprávění. Vyprávění ženy, které před očima bili manžela a která se dokázala udržet, nezasahovat a nezastat se ho. Vždyť musela plnit roli, kterou si na sebe

vzala, roli očitého svědka, aby potom u soudu, jehož nevyhnutelnost chápala, mohla o demonstraci povědět pravdu.

Pamatuji si i to, jak postupně utichal nenávislný šum „veřejnosti“ a nastalo ticho, do kterého zněla důstojná slova řečená v odpověď na otázku prokurátora:

„Nedomnívala jsem se, že mám právo mu to rozmlouvat. Jednal tak, jak vyžadovalo jeho svědomí a jeho přesvědčení.“ (stránka 79)

Efekt Taťjaniny odpovědi byl pro prokurátora natolik neočekávaný a nepochopitelný, že si nevěděl rady a ztichl. Až poté, co všichni advokáti dokončili výslech této svědkyně, požádal prokurátor soud o povolení v jejím výslechu pokračovat.

Ani teď, když dokončuji vzpomínky na tento neobvyklý případ, nemám v podstatě co čtenáři říci o prokurátorovi. Snad jen to, že měl nepříjemně pronikavý hlas a podivné příjmení Drel. Když mě už po vynesení rozsudku kolegové z poradny prosili, abych jim o soudním procesu vyprávěla, mluvila jsem o obžalovaných, o soudu, o advokátech, ale o prokurátorovi nikdy.

V průběhu hlavního líčení nepoložil ani jednu novou podstatnou otázku, spokojil se s opakováním těch, které předtím položil vyšetřovatel. A ta jeho závěrečná řeč...

Ještě předtím však musím říct něco o podmínkách, ve kterých byly závěrečné řeči zahájeny.

10. října, na konci polední přestávky, když ještě nepouštěli do budovy veřejnost, jsem stála sama v prázdné chodbě. Vtom vyšel z kanceláře předseda Moskevského městského soudu Nikolaj Osetrov a zamířil do poradní síně. Když mě uviděl, nerozhodně se zastavil, ale pak přišel blíž.

„Dobře, že hlavní líčení ještě nezačalo,“ řekl. „Chci vás upozornit, že bylo rozhodnuto vyslechnout řeč prokurátora a závěrečné řeči advokátů ještě dnes, a prosím, abyste to vzkázala i ostatním advokátům.“

A jako by předvídal mé námitky, dodal:

„Závěrečné řeči odložit na zítřek nemůžeme.“

„Vždyť ještě neskončilo soudní řízení a nebyla vyslechnuta řada svědků, na základě jejichž výpovědí by mohla podat obhajoba dodatečné návrhy. Kromě toho všichni potřebujeme čas na přípravu závěrečných řečí.“

„Soudní řízení bude ukončeno dnes. Soud vyhlásí malou přestávku a dá vám rozumnou možnost si řeč připravit. Myslím si, že advokátům bude bohatě stačit hodina. Nic

nenamítejte, soudružko advokátko,“ dodal Osetrov, protože viděl, že se s ním chystám diskutovat.

A potom, už bez rozpaků, že jde přede mnou do poradní síně, Osetrov zamířil k soudkyni sdělit jí to nové nařízení o pořadu jednání.

Dalším člověkem, který mi tu novinku oznámil, byl předseda představenstva Moskevské advokátní komory Konstantin Alexandrovič Apraxin. Vyšel z kanceláře skoro hned potom, co Osetrov vešel do poradní síně k Lubencovové, a tak nevěděl, že „novinka“, kterou mi sděluje, pro mě už žádnou novinkou není.

A já jsem jeho vyprávění poslouchala a myslela si: „Copak ani jeden z nich nechápe, že je to nepřístojné? Copak je stranická moc natolik zvyklá vměšovat se do záležitostí justice, že se ani nepokouší skrývat, že „tam nahoře“ rozhodují o všech otázkách, o kterých musí a má právo rozhodovat jedině soud?“

Od Apraxina jsem se dozvěděla, že projevy advokátů se budou stenografovat.

„Buďte opatrná,“ řekl mi Konstantin Alexandrovič. „Rozmyslete si každé slovo, každou formulaci. Leží na vás odpovědnost před celou advokátní komorou.“

Ale kdy si to mám rozmýšlet? Já ani mí kolegové, kterým jsem celý rozhovor převyprávěla, jsme nepochybovali o tom, že toto rozhodnutí bylo nečekané nejen pro nás, ale i pro Lubencovovou, Osetrova a Apraxina. Apraxin se s tím netajil. Když jsem mu vyčetla, že nás neupozornil dříve, otevřeně řekl, že se o tom dozvěděl nedávno a že nemá smysl cokoli namítat.

Po tomto rozhovoru nám soud rychle zamítl všechny žádosti a soudní vyšetřování prohlásili za ukončené.

Za dvě hodiny bylo hlavní líčení obnoveno. Závěrečné řeči měly být zahájeny řečí prokurátora. Mezitím jsme se my, advokáti, rozesadili po různých koutech sálu. Někdo seděl za stolem a psal, někdo se vměstnal na lavičku v rohu a spis si rozložil na parapetu. Já jsem prostě chodila po chodbě sem a tam a zase sem a tam. Obhajovací řeči, tedy jejich základní kostru, máme v podstatě všichni už dávno hotové. Vždyť večer předtím každý z nás doma, stejně jako já – za kuchyňským stolem nebo vleže v posteli za bezesných nocí, znovu kontroloval svou argumentaci a promýšlel si základní formulace, abychom se zvládli udržet v mezích toho, co je přípustné, povolené politickou cenzurou.

Pro státního žalobce, který zastupoval žalobu v takovém případě, jako byl ten náš, bylo extrémně jednoduché pronést demagogickou, propagandistickou řeč. Ale provést

právní analýzu, a přitom nevzít obvinění zpět bylo nejen těžké, ale podle mého názoru nesplnitelné. Náš prokurátor si takový úkol ani nekladl.

Při obviňování obžalovaných jménem státu z narušení veřejného pořádku a z pomluvy mluvil prokurátor o „diverzní činnosti mezinárodního imperialismu, a zejména imperialismu USA“. O tom, že „mezinárodní imperialismus rozpoutal kampaň protisovětské propagandy ve věci poskytnutí sovětské bratrské pomoci Československu“ a že „buržoazní propaganda šíří pomluvy proti Sovětskému svazu“.

Značnou část řeči prokurátor věnoval tomu, že sovětská armáda v letech Vlastenecké války osvobodila Československo od fašistických uchvatitelů a že plakáty „Ať žije svobodné a nezávislé Československo“ nebo „Za vaši a naši svobodu“ jsou zneuctěním památky sovětských vojáků, kteří v těchto bojích padli. Politickou částí své řeči se náš prokurátor nechal unést tak, že ani nepostřehнул, jak v jednání, které vyšetřovací orgány posuzovaly jako pomlouvačné a kvalifikovalo podle článku 190-1 Trestního zákoníku, spatřoval narušení veřejného pořádku (článek 190-3 Trestního zákoníku) a naopak tu část obvinění, kterou vyšetřovací orgány pokládaly za „jednání narušující veřejný pořádek“, žádal prokurátor hodnotit jako pomluvu a kvalifikovat podle článku 190-1.

Svou povinnost dokázat obvinění prokurátor odbyl dvěma větami: „Pomlouvačný charakter těchto plakátů není třeba dokazovat.“ a „Náš tisk vysvětlil všem občanům pokrokový charakter jednání sovětské vlády a to není možné nechápat.“.

Prokurátor se vzhledem k naší kauze tvrdě ohrazoval vůči používání termínu „demonstrace“. Uznával, že ústava zaručuje sovětským občanům právo na svobodu demonstrovat, ale tvrdil (a v tom měl naprostou pravdu), že strana a vláda pokládají za demonstraci jen to, co organizují nebo schvalují úřady.

Celá tahle snůška demagogických frází a politických hesel by byla naprosto obvyklá na mítinku. U soudu se však od prokurátora čeká víc, dokonce i v politických kauzách. Lubencovová byla očividně zklamaná. S neskrývanou ironií poslouchala „právní“ část prokurátorovy řeči a asi se jí nelíbilo, že bude muset v rozsudku znovu řešit otázku kvalifikace, kterou žalobce tak nehorázně popletl.

Ale to už přicházejí minuty, kdy se prokurátor obrací k soudu s návrhem trestu.

Všichni strnuli, neboť chápali, že právě teď se rozhoduje o osudu obžalovaných a že v tomto případě bude ústy prokurátora Drela hovořit stát, jehož poslušným mluvčím Drel je.

Už byly vyjmenovány všechny „neřesti“ obžalovaných, kterým sovětská moc dala „vše“ a kteří místo toho, aby důvěřovali sovětským novinám a sovětskému rozhlasu,

„čerpali hanobící zprávy z kalných zahraničních pramenů“ a dále: „S ohledem na to, že Litvinov, Babickij a Bogorazová dosud nebyli soudně trestáni, navrhuji pro stanovení trestu užití článku 43 trestního zákoníku RSFSR.“

Když trochu otočím hlavu, vidím Larisiny oči doširoka otevřené údivem a slyším v soudní síni něčí hluboké povzdechnutí.

My se na sebe také díváme zmateně, když ve zlomcích vteřiny každý přemýšlí: „Co to znamená? Proč článek 43 trestního zákoníku, který dává soudu právo zvolit nižší trest než ten, který je v tomto článku stanoven? Jaký trest může být nižší než minimální sankce článku 190 – pokuta do 100 rublů?...“

Ale to už slyšíme:

„Litvinovovi Pavlu Michajloviči pět let, Bogorazové Larise Josifovně čtyři roky, Babickému Konstantinu Josifoviči tři roky.

Dremljugovi Vladimiru Alexandroviči a Delonemu Vadimu Nikolajeviči s ohledem na to, že byli již dříve trestáni, každému tři roky odnětí svobody“.

Nemám čas si uvědomit ten neuvěřitelný, sovětské justici dříve neznámý návrh, kdy je žádost o zmírnění trestu spojená se zvýšením maximálního trestu, který tento článek stanovuje. Ale ani v těch okamžicích, kdy slyším hlas Lubencovové: „Pro obhajobu obžalovaného Litvinova se uděluje slovo advokátce Kaminské“, ani mezitím, co vstávám a pomalu odkládám stranou připravené teze, které mi v průběhu pronášení řeči nikdy k ničemu nejsou, si nepřestávám myslet: „Pro Larisu, Pavla a Kost’u je vyhnanství skoro štěstí...“.

Když si teď znovu čtu stenografické záznamy obhajovacích řečí, znovu se přesvědčuji, že reprodukovat závěrečnou řeč není možné. A je to škoda! Byly to opravdu dobré závěrečné řeči. Mí kolegové obhájci našli přesvědčivé argumenty, které vyvracely obvinění, a myslím, že mám právo říci, že společnými silami celé obhajoby byla dokázána právní neopodstatněnost obvinění v této kauze.

Zdá se mi, že v našem procesu obžalované i advokáty spojoval krásný prožitek solidarity, ochota pomoci jeden druhému a bezvýhradný respekt k pohnutkám našich mandantů. Spojoval nás pocit odpovědnosti, pocit profesionální povinnosti, který se po vzoru Konstantina Babického nebojím nazvat ušlechtilým.

Líbily se mi řeči všech mých kolegů. Řeč Sofije Vasiljevny Kallistratovové i řeči relativně mladých advokátů Jurije Pozdějeva a Nikolaje Monachova. Řeči Sofije Vasiljevny se mi ostatně líbily vždycky. Zvláště jsem si vážila dokonalé „mužské“ logiky její

argumentace a uměřené vášně ve způsobu výkladu. Měla jsem ráda její chraplavý, vykouřený hlas, tak bohatý na odstíny.

V každém, dokonce i v tom nejbeznadějnějším případě uměla najít originální a přesvědčivé řešení. Ne nadarmo se o ní říkalo: „Kallistratovová je advokátka z milosti Boží“.

Moc se mi líbila řeč mladého advokáta Nikolaje Monachova, který poprvé vystupoval v tak odpovědné kauze. Advokát Monachov a jeho mandant Vladimír Dremljuga se jeden k druhému až překvapivě hodili. Měli společnou jakousi lehkomyšlnost charakteru, radost ze života i zvyk vtipkovat.

Vyprávět o své řeči je nejtěžší. Chválit se je nevhodné, kritizovat nepříjemné. Asi měla své přednosti i nedostatky. Značnou část řeči jsem věnovala právní analýze obžaloby. Mluvila jsem jako první, a už to mě zavazovalo udělat to jménem celé obhajoby. Kdysi jsem na tuto čistě právní část, na tu novou argumentaci, byla dokonce trochu pyšná. Teď už to jsou jen vzpomínky.

Nejtěžší pro mě tehdy, když jsem pronášela řeč, bylo se ovládnout. V této kauze jsem více než v kterékoli jiné naprosto sdílela názory obžalovaných; stejně jako oni jsem invazi do Československa považovala za agresi a okupaci.

Když jsem se dozvěděla o vpádu sovětských vojsk do Československa, také jsem měla pocit, že nelze nevykřiknout, neříct „to je hanba!“. Oni to dokázali a já ne. Když jsem v této kauze vystupovala před soudem a pronášela svou obhajovací řeč, pociťovala jsem nepřekonatelnou (ale přesto překonanou) potřebu nějak vyjádřit i svůj postoj. Tu potřebu nebo spíše sílu, se kterou na mě působila, jsem si předtím neuvědomovala. Při přípravě řeči jsem si zcela zakázala projevit ji v jakékoli, dokonce i v té nejskrytější, nejzamaskovanější formě.

Ve své řeči jsem prokurátorovi odpověděla takto (cituji podle stenografického záznamu):

„Zcela souhlasím s tou částí prokurátorovy řeči, v níž mluvil o velkých zásluhách sovětského lidu a sovětské armády. Tehdy, v těžkých letech Velké vlastenecké války, mohli naši lidé a naši vojáci plným právem zvednout heslo „Za vaši a naši svobodu“. Osobně se domnívám, že heslo „Za vaši a naši svobodu“ nelze v žádném případě pokládat za pomlouvačné. Vždycky říkám „Za vaši a naši svobodu“, protože za největší štěstí člověka považuji štěstí žít ve svobodném státě.⁹“

⁹Překlad Milana Dvořáka

Rozhodla jsem se tento malý úryvek ze své řeči ocitovat i přesto, že chápu, že její čtenář nemůže vnímat tak, jak jej vnímali mí posluchači.

To, co jsem nedopověděla slovy, znělo ve dlouhé pauze, která přerušila větu: Tehdy, v těžkých letech Velké vlastenecké války, mohli naši lidé a naši vojáci plným právem zvednout heslo „Za vaši a naši svobodu“. v pauze, která byla pro mě samotnou nečekaná. Dokonce i teď si vzpomínám, jak se mi najednou zlomil hlas, takové vnitřní napětí jsem v těch minutách pociťovala.

Tajemství emocionálního účinku asi spočívá právě v tom, že posluchači pochopí nedopovězené a nevyřčené. Vím, že to bylo zrovna tak. Řekli mi to tehdy kolegové obhájci, mluvili o tom i obžalovaní. Říkal mi to i zástupce „veřejnosti“.

Řeči obhajoby skončily. Byla vyhlášena přestávka do rána.

Stála jsem opřená lokty o zábradlí, které dělí obžalované od soudní síně, a dívala se na lidi, kteří vycházeli. Toho člověka jsem si všimla už z dálky. Díval se na mě s nenávistí, která jistě nebyla méně nepřekonatelná než mé pocity před chvílí. A když se potom ocitl vedle mě, zastavil se a zřetelně vyslovil: „Ty mrcho...“

Pamatuji si, jak Larisa křičela: „Co si to dovoluujete! Jak můžete takhle urážet advokátku!“

Někdo z obžalovaných volal náčelníka ozbrojeného doprovodu, aby toho člověka zadržel. Někdo žádal, aby se okamžitě sepsal protokol. Já jsem však nepociťovala ani rozhořčení ani křivdu. Cítila jsem dokonce i uspokojení, bylo mi jasné, že mě pochopil.

Ale byli i jiní. V tentýž den, nebo spíš téměř v noci (hlavní líčení skončilo v 11 hodin večer) ke mně přišli dva lidé. Byli to zpravodajové moskevských novin, speciálně vyslaní na tento proces. Představili se mi jménem – pamatuju si ta jména i teď, stejně přesně, jako jsem si zapamatovala i to, co mi tehdy řekli, natolik zvláštní bylo slyšet od sovětských novinářů tato slova: „Není to první politický proces, u kterého jsme přítomní. Byli jsme u všech politických kauz s vaší účastí. Asi nás odsuzujete za to, jak jsme o těch případech psali. A tak jsme vám chtěli říct, že o téhle kauze psát nebudeme. Články s našimi podpisy v novinách nevidíte. Chápeme, jací jsou to lidé.“

O mnoho let později, když jsme s manželem opouštěli Sovětský svaz, se jeden z těch novinářů nečekaně připomenul. Stalo se to tak, že se během těžkého srdečního onemocnění ocitl v nemocničním pokoji s advokátem, který mě dobře znal. Tak se dozvěděl, že mě vyškrtili z advokacie a chystám se odjet ze země.

Když se můj kolega vrátil z nemocnice, hned mi zavolał: „Tak naléhavě mě prosil, abych ti vzkázal slova vděčnosti a úcty, že to dělám už první den po návratu domů.“

Třetí den procesu. Po posledních slovech obžalovaných se soud odebírá do poradní síně, aby vynesl rozsudek.

V soudní síni zůstávají jen obžalovaní, ozbrojený doprovod a my advokáti. Ozbrojený doprovod se k nám teď chová značně liberálněji než v prvních dnech procesu a my můžeme téměř bez překážek mluvit s mandanty. Už to není profesionální rozhovor – všechna profesionální témata jsou pro dnešek vyčerpaná. Vráti se potom, až přijde čas pro odvolání. Ale to teprve bude.

11. října jsme se shlukli kolem dřevěného zábradlí a smějeme se společně s těmi, kteří se pro nás za ty tři dny stali tak blízkými a potřebnými lidmi. A já se už láskyplně usmívám nejen na Larisu a na Pavla, ale i na Kostů Babického, kterého jsem do začátku tohoto procesu nikdy neviděla a se kterým jsem neměla příležitost zůstat v kontaktu ani potom. Bůhvíproč mi zvlášť utkvělo, jak jsme živě diskutovali o nějakém zvláštním druhu zákusku, který jsem neznala, a jak nám ho Vadim Delone důrazně doporučoval určitě a hlavně co nejdříve ochutnat.

Ale pamatuji si i na to, jak bez ohledu na líné poznámky ozbrojeného doprovodu: „soudružko advokátko, nemluvte s ním, není to váš mandant“ chválím Vadima a na to, jak skvěle pronesl své „poslední slovo“. I na nezvyklou, dokonce zářivou krásu jeho tváře, když říkal:

„Chápu, že za pět minut svobody na Rudém náměstí můžu zaplatit léty odnětí svobody.“

Poslední slova všech obžalovaných byla vynikající. Individualita každého z nich se v nich odrážela více než ve výpovědích, které jsem předtím citovala. Ale ani tehdy ani teď nevím, komu dát přednost, nemohu rozhodnout, kdo z nich to řekl lépe a důstojněji. Asi je to tak, že si každý posluchač z těchto „posledních slov“ mohl vybrat to, které více odpovídalo jeho vlastním názorům, charakteru a pohledu na svět.

Mně byla obzvlášť blízká slova, se kterými se k soudu obracel Babický:

„Ctím zákon a věřím ve výchovnou úlohu soudního rozhodnutí. Proto vás vyzývám, abyste se zamysleli, jakou výchovnou roli sehraje odsuzující rozsudek a jakou rozsudek osvobozující. Jaké vlastnosti chcete vychovat v masách? Úctu a toleranci k jiným názorům,

pokud se projevují zákonným způsobem, nebo nenávisť a snahu potlačit každého, kdo uvažuje jinak?¹⁰

Během této přestávky mezi mnou a předsedou představenstva advokátní komory proběhl také rozhovor, který by mohl posloužit jako zábavná ilustrace toho, jak nečekané otázky musel řešit náš „štáb“.

Stalo se, že když vešel Apraxin do soudní síně, kromě mě tam nikdo z advokátů nebyl. Vzal si mě stranou a tiše, tak, aby to obžalovaní neslyšeli, řekl: „Dopadlo to dobře. S vašimi řečmi tam (a ukázal prstem nahoru) nejsou moc spokojení, ale nepříjemnosti z toho nebudou. Takže můžete počítat s tím, že to máte za sebou.“

(Mimochodem, nesvědčí tak bleskurychlá reakce „shora“ na naše řeči o tom, že se nejen stenografovaly, ale také skrytými mikrofony přenášely přímo do budovy Ústředního výboru komunistické strany?)

A potom, už hlasitěji, Apraxin pokračoval:

„Neodcházejte hned po vyhlášení rozsudku. Všechny vás odvezou domů auty. Vždyť přece víme, jak jste unavení.“

„Proč zrovna dneska a ne včera, kdy jsme s prací skončili v noci?“ zeptala jsem se já. „A jakými auty nás chtějí rozvážet?“

„Auta pro každého z vás jsou už zajištěná, takže ani nemusíte čekat.“

Ale já už jsem byla rozhodnutá.

„Já jejich autem nepojedu.“ A jako odpověď na Apraxinův údiv jsem dodala:

„Jsme advokáti, nepatříme k nim a odjíždět odsud auty KGB by se prostě nehodilo.“

Mí kolegové, kteří se v ten moment vrátili do soudní síně a dozvěděli se o tomto návrhu, využít této „laskavosti“ KGB také odmítli.

Neuplynulo ani pár minut a Apraxin se vrátil.

„Asi máte pravdu,“ řekl. „Možná, že vám opravdu nestojí za to těmi auty jezdit. Ale v budově soudu se zdržíte určitě.“ A znovu potichu: „Vycházejte ze soudu po jednom a zadním vchodem, aby vás neviděli zahraniční zpravodajové. A žádné rozhovory, pamatujte si, žádné rozhovory.“

„Jménem Ruské sovětské federativní socialistické republiky... 11. října 1968.“

Jak je nesmyslné, že mi ta slova zní tak slavnostně! Jak je nesmyslné, že od toho soudu, který nic nerozhodoval a rozhodovat nemohl, něco očekávám! Ale já se bojím a

¹⁰Překlad Milana Dvořáka

čekám, stejně jako se bojí a čekají mí kolegové, abych si za pár minut prožila trpkost zklamání až do dna. Jako by to opravdu byl soud, jako bychom mohli v něco doufat.

A už slyším: Litvinov pět let vyhnanství, Bogorazová čtyři, Babickij tři. Dremljugovi a Delonemu odnětí svobody. Všechno tak, jak se to vědělo už předem.

Rozsudek, který vynesla Lubencovová, zcela odpovídal požadavkům, jaké stranické orgány soudu kladly. Slovo „demonstrace“ se v něm nezmiňovalo ani jednou. Vše, co svědčilo ve prospěch obžalovaných, všechny argumenty obhajoby soud bezdůvodně zavrhl. A přestože Lubencovová využila veškeré své umění, aby odstranila z kvalifikace zmatek, který byl v obžalobě a hlavně v řeči prokurátora, rozsudek tím oproti původní formulaci obžaloby nenabyl větší přesvědčivosti ani opodstatněnosti.

V této neúspěšné snaze dodat rozsudku alespoň vnější právní opodstatněnost se prostě projevovala profesionalita, která byla Lubencovové vlastní, stejně jako se projevovala i v jejím postoji k nám, advokátům a k našemu směru obhajoby v procesu.

V důsledku svého „socialistického právního vědomí“ považovala odlišné názory za trestný čin, ale chápala, že obhájce musí obhajovat, a proto pohlížela na naši práci jako na zákonitě plnění profesionální povinnosti. V jejím vztahu k advokátům nebyla zlost ani nevraživost. Více než to, hned po vynesení rozsudku nás advokáty pozvala do konzultační místnosti, jen proto, aby nám poděkovala „za kvalifikovanou účast v tomto těžkém případě“.

A už vycházíme hlavním vchodem do uličky a obklopují nás lidé, kteří celé tři dny stáli od rána do večera venku, a stejně nedostali ani povolení vejít do budovy soudu. A také zahraniční zpravodajové, kteří ty tři dny také stáli na ulici, a také nedostali povolení přijít na soud.

Dostáváme velké kytice, a někdo se spěšně omlouvá, že nejsou dost velké a krásné, a vysvětluje, že nějaké daleko lepší kytice jim ukradli.

Asi jen můj první politický proces, když jsem obhajovala Vladimira Bukovského, nebyl provázen velkým shromážděním lidí kolem budovy soudu.

Ale už počínaje druhým případem – případem Galanskova a Ginsburga – se chození k budově soudu stalo tradicí nejen pro přátele a blízké známé obžalovaných, ale i pro velmi široký okruh sympatizantů. Květiny, které přinášeli advokátům, se také staly tradičním symbolem vděčnosti. Ale množství lidí, jaké přicházelo k budově ve dnech procesu s demonstranty z Rudého náměstí, jsem neviděla předtím ani potom.

O tom, co se v těch hodinách, kdy probíhal soud, dělo tam venku, jsem se potom dozvěděla z vyprávění mnoha očitých svědků. Kromě spolupracovníků KGB v civilu a operativních pracovníků, z nichž jsme mnohé už znali osobně, tam bylo tentokrát i mnoho dělníků z jedné z blízkých továren. Byla jim přidělena role „pobouřeného lidu“. A aby tuto roli zvládli co nejúspěšněji, dostali zadarmo pohoštění i vodku. Občerstvení pro ně bylo připraveno na stolech, které byly speciálně za tímto účelem rozmístěny v sousedním dvoře.

Květiny, které se za vybrané peníze koupily advokátům, ukradli právě představitelé tohoto „lidu“. Neváhali ani vypáčit před očima milicionářů dveře osobního automobilu, v němž byly tyto květiny uloženy v očekávání našeho příchodu. Nějak zvlášť mi utkvěl v paměti popis scény, kdy tyto květiny s krutým uspokojením zadupávají do asfaltu, aby ani jeden kvítek nepřežil.

Květiny, které jsme dostali, byly zakoupeny na poslední chvíli za napodruhé vybrané peníze. S nimi nás pak vyfotografovali ti zahraniční zpravodajové, před schůzkou s nimiž nás vedení varovalo.

O několik dní později si mě Apraxin zavolal speciálně proto, aby vyjádřil nespokojenost:

„Žádal jsem vás přece, abyste nevycházela hlavním vchodem. Byla jste povinna vzít tuto žádost v úvahu. Teď v buržoazních novinách vyjdou vaše fotografie s květinami a zase z toho budou nepříjemnosti.“

„A ty si myslíš, že by se víc hodilo, kdyby vyšly fotografie utíkajících advokátů?“ zeptala jsem se. „Mně takový snímek zezadu nevyhovuje.“

Do dne, kdy Nejvyšší soud potvrdil rozsudek, do dne poslední schůzky v Lefortovské věznici utekl čas rychle.

A potom mi začaly přicházet dopisy z daleké vesnice jménem Usugli, kde žil ve vyhnanství Pavel, a z daleké Čuny, kde žila Larisa. Pouto, které mezi námi vzniklo, už se nemůže přervat.

Ty, kdo tehdy 25. srpna 1968 vyšli na Rudé náměstí, osud roznesl po celém světě. Vadim Delone zemřel jako velmi mladý v Paříži. Natálie Gorbaněvská žije ve Francii, Viktor Fajnberg v Anglii, Pavel Litvinov a Vladimír Dremljuga v Americe. Larisa Bogorazová a Konstantin Babickij zůstali v Sovětském svazu.

Když je pak potkávám, už po jejich návratu z vyhnanství a táborů, někoho v Moskvě, někoho v Paříži a někoho v New Yorku, znovu přemýšlím o tom, jak různí lidé to

jsou, jak rozdílně k mnoha věcem v životě přistupují. A zase jsou mi jedni z nich čím dál tím bližší a dražší, jiní se vzdalují. Můžeme o mnohém diskutovat a na mnoha věcech se neshodnout, ale i v těch nejsmutnějších minutách vážných rozepří si říkám: „Nezapomeň, tohle je člověk, který vyšel na náměstí“.

Můj respekt k jejich činu se s léty nezmenšil a nevytratil z paměti.

1. Komentář

První část komentáře se skládá z kapitoly o koncepci překladu a analýzy vnětextových a vnitrotextových faktorů, která je spojena s typologií vybraných problémů na různých rovinách. Další částí je popis překladatelských transformací, ke kterým v překladu došlo, podle klasifikace V. N. Komissarova.

2.1 Koncepce překladu

Mým cílem bylo vytvoření iluzionistického překladu (Levý, 2012) – tj. snažila jsem se (například prostřednictvím substituce nebo kompenzace příznakových prvků nebo překladu veršů ve verších) vyvolat u čtenáře iluzi, že čte původní dílo. Cíli komunikace (Komissarov, 2004) jsem podřizovala i ekvivalenci syntaktické struktury a jednotlivé lexikální jednotky (*Как это любезно! То же od vás ale hezké (P str. 28).*; *Как там? Так co?(P str. 39)*)

Nepředpokládala jsem, že cílový čtenář bude mít stejné znalosti jako čtenář výchozího textu, takže v několika případech byla nutná vnitřní nebo vnější vysvětlivka a tudíž odchýlení od iluzionistické koncepce (viz kapitola o analýze vnětextových faktorů).

Snažila jsem se o vytvoření instrumentálního překladu – text má plnit podobnou funkci jako originál. Vzhledem k tématu však počítám s tím, že se bude jeho funkce v českém a ruském kontextu do jisté míry lišit.

2.2 Překladatelská analýza

Při analýze výchozího textu budu vycházet z modelu Ch. Nordové. Analýza vnětextových faktorů je částečně spojena s vytyčením jednotlivých aspektů koncepce překladu (které se částečně věnuji v předešlé kapitole), analýza vnitrotextových faktorů s popsáním nejzásadnějších překladatelských problémů na lexikální, gramatické, stylistické a pragmatické rovině.

2.2.1 Vnětextové faktory

2.2.1.1 Autor

Vysílatelkou a zároveň autorkou textu je sovětská advokátka Dina Kaminská. Narodila se 13. 1. 1919 v Jekatěrinoslavi (dnešní Dněpropetrovsk). Kromě Pavla Litvinova a Larisy Bogorazové obhajovala v politických procesech i jiné disidenty, Vladimira Bukovského, Jurije Galanskova, Anatolije Marčenko, Mustafu Džemileva a Ilju Gabaje. Mimoto

dobrovolně poskytovala právní pomoc i dalším disidentům. Společně se Sofií Kalistratovovou patřila k nejvýznamnějším obhájčům obžalovaných v politických procesech. V roce 1977 emigrovala s manželem a synem do USA. V emigraci společně se svým manželem připravovala na stanicích Hlas Ameriky a Rádio Svoboda různé pořady s právní tematikou. V roce 1989 se stala členkou Moskevského helsinského výboru. Zemřela 7. 7. 2006 ve Falls Church ve státě Virginia.

Vzhledem k tomu, že v textu hraje důležitou roli intertextová složka, by se dalo říci, že kromě této autorky má text i další autory – účastníky soudního procesu a další osoby, jejichž texty a výpovědi autorka cituje. Tyto texty se samozřejmě liší na stylové, pragmatické i obsahové rovině a v překladu je třeba to zohlednit.

2.2.1.2 Cílový čtenář

Cílový čtenář výchozího textu je rodilý mluvčí ruštiny, případně cizinec s ruštinou na úrovni rodilého mluvčího.

Měl by mít základní přehled o sovětské a československé historii (především o událostech roku 1968 a reáliích sovětského socialismu vůbec – v textu se odkazuje kromě Brežněvovy éry i na období vlády Chruščova a Stalina) a realitě disentu, ať už se jedná o pamětníka nebo mladšího člověka se zájmem o novodobou historii. Autorka však

nepředpokládá obzvlášť detailní znalosti, a proto text obsahuje vnitřní vysvětlivky, např. že „národní komisař“ byl obdobou současného ministra nebo že volhy byly automobily KGB.

Cílový čtenář má také alespoň minimální představu o průběhu trestního řízení, autorka však nepočítá s vystudovaným právníkem, a proto vysvětluje některé právnícké realie potřebné k pochopení. Výhodou, ale ne podmínkou je pro čtenáře i znalost historického centra Moskvy. Předpokládá se, že čtenář bude mít na popisovanou kauzu, československé události z roku 1968 i na bolševický režim podobný pohled jako autorka, nebo je alespoň ochoten na základě faktů svůj názor změnit.

2.2.1.3 Funkce textu

Při určování funkcí textu budu vycházet ze schématu Romana Jakobsona (Jakobson, 1965, str 75n). V textu se objevují všechny jím popsané komunikační funkce, v některých jeho částech dominuje jedna z nich, někdy se vzájemně prolínají.

Už proto, že jedním ze základních účelů textu je informovat o tom, jak proces s účastníky demonstrace na Rudém náměstí probíhal, by se dala za základní komunikační funkci pokládat funkce **referenční**. Ta prostupuje většinu textu – pásmo vypravěče, dialogy i výpovědi svědků.

Estetická funkce je exponovaná zejména ve dvou citátech z poezie, v loučení s Leningradem z *Poémy bez hrdiny* Anny Achmatovové a úryvku z textu písně *Advokátský valčík* Julije Kima, nedá se však do jisté míry upřít ani pásmu vypravěčky a některým projevům u soudu.

Expresivní funkce je typická pro osobní dopisy a rozhovory:

Мне просто захотелось поговорить с вами – просто так, ни о чем. (О 24)

Vyskytuje se také ve výpovědích svědků „obžaloby“, spolupracovníků KGB. Například na tomto místě sama autorka reflektuje, že expresivní funkce ve výpovědích těchto svědků převládá nad funkcí referenční, která je pro vyšetřování relevantní.

Изобличающую, обвинительную силу их показаниям придавали не факты, а оценки. «Поведение этих лиц было безобразным», «Они вели себя провокационно», «Я, как и все граждане, был возмущен их наглым поведением». (О str. 48)

Objevuje se i v pásmu vypravěče:

Какой тяжелой оказалась для меня потеря этого чувства в нынешней уравновешенной и размеренной жизни в эмиграции! (O str. 23)

Fatickou funkci mají kromě samotného nadpisu hlavně oslovení, volání a pozdravy:

Милая, дорогая моя адвокатка! (O str. 24)

Дежурный!!! (O str. 26)

Я три часа провела на свидании с Вадимом, и за все это время, кроме «Здравствуй, Вадим» и «До свидания, Вадим», ничего не сказала. (O str. 28)

Apelativní funkce se objevuje výhradně v přímé řeči a citovaných textech:

Исходите из того, что правда нужна ради самой правды, а не для чего-нибудь еще; что достоинство человека не позволяет ему мириться со злом, даже если он бессилён это зло предотвратить. (O str. 13)

Просьба к вам организовать работу так, чтобы нас не задерживать. (O str. 7)

Několikrát se v textu objevuje i funkce **metajazyková**.

С тех пор в кругу моих друзей слово «индукция» полностью заменило длинное и неблагозвучное слово «прослушивание». (O str. 31)

Лариса вошла в комнату легко и непринужденно, без всякой тени подавленности, и сразу ко мне, путая официальное «Дина Исааковна» и фамильярное, уже ставшее для нас привычным дружеское «ты». (O str. 8)

2.2.1.4 Médium

Médium je primárně tištěné, konkrétně jde o kapitolu z knihy. Knihu vydalo charkovské nakladatelství Folio v roce 2000.

V textu samém hraje však sekundární roli i mluvenost, neboť část textu tvoří přepisy výslechů, výpovědí svědků a více či méně připravených projevů obžalovaných a právníků u soudu. Místy se objevují i dialogy, jak oficiální u výslechu, tak osobní, hovorovější, a dopisy, které jsou také psány hovorovým jazykem. Hovorová slovní zásoba a syntax se objevuje i v pásmu vypravěče.

2.2.1.5 Místo

Pragmatika místa je složitější, neboť do ní vstupuje více míst. Místem, ve kterém se děj knihy odehrává, je Sovětský svaz, konkrétně Moskva, text byl ovšem napsán v USA (na to se na několika místech textu také naráží). Fakt, že kniha byla vydána v Charkově a autorka pochází z dnešního Dněpropetrovska (Ukrajina), text nijak neovlivňuje.

Daleko větší vliv na text mají reálie východního bloku, obecně sovětské reálie a reálie vztahující se k Moskvě, kde se kniha odehrává. Jedná se především o reálie sovětského soudnictví,

názvy moskevských obvodů a názvy objektů a ulic na Rudém náměstí nebo v jeho blízkosti (GUM, pranýř, mauzoleum). Dalším místem, které do pragmatiky místa vstupuje, je Československo – text se totiž zabývá činem, který byl reakcí na události úzce související právě s touto zemí.

2.2.1.6 Čas

Podobně jako u pragmatiky místa se v textu prolíná pragmatika času vydání, napsání a doby, kdy se děj knihy odehrává a která hraje pro pragmatiku času nejvýznamnější roli – srpen až říjen 1968, doba po okupaci Československa a na pozadí procesů s disidenty. V úvodu knihy se také píše, že se proces odehrával v době, kdy advokacie prožívala svou renesanci po letech degradace.

2.2.1.7 Důvod

Důvod pro napsání textu autorka sice explicitně neuvádí, ale vzhledem k tomu, že obhajovala disidenty v exponovaných a pro ruský disent zásadních případech, které už v době svého průběhu protirežimní sovětskou veřejnost zajímaly, lze předpokládat, že byl napsán jako reakce na zájem lidí.

Dalším cílem mohlo být přiblížit a připomenout jak osobnosti disidentů, se kterými spolupracovala, tak to, jak se v průběhu zadržování demonstrantů, výslechu i samotného procesu i v jejím osobním životě projevovalo bezprávi sovětského režimu a zaznamenat to vše i pro další generace.

1.2.2. Vnitrotextové faktory a typologie překladatelských problémů

2.2.2.1 Téma a obsah textu

Knihy se nejvíce blíží autobiografii, zvláště její první kapitola, kde autorka vzpomíná na své dětství a studium. Zbytek knihy včetně překládané kapitoly však nelze pokládat za autobiografii v užším slova smyslu, vzhledem k tomu, že autorka spíše než svůj osobní život popisuje z vlastní perspektivy průběh známých politických i nepolitických procesů, jichž se účastnila.

Třetí kapitola, kterou jsem si zvolila pro překlad, pojednává o procesu s účastníky demonstrace na Rudém náměstí proti okupaci Československa v srpnu 1968. V tomto procesu autorka obhajovala Pavla Litvinova a do zahájení hlavního líčení i Larisu Bogorazovou. Advokátka ze své perspektivy píše o jednotlivých obžalovaných i právnících, kteří v procesu figurovali, popisuje vyšetřování, přípravu na soud a průběh samotného soudu i přátelství se svými mandanty. Do textu vkládá i úryvky ze soudních materiálů, výpovědi účastníků procesu a jiné citace.

2.2.2.2 Presupozice, překladatelské problémy na pragmatické rovině a makrostylistické posuny

Tento vnitrotextový faktor úzce souvisí s lexikální a stylistickou rovinou a také s pragmatikou času a místa.

Presupozice a překladatelské problémy na pragmatické rovině by se daly rozdělit do tří skupin, které jsou analogické s dělením makrostylistických posunů podle Reissové. Popovič o nich píše takto: „Katharina Reissová vystihla základné princípy zmien, ktoré sa dotýkajú makroštylistickej roviny textu, a navrhla takéto ich systematické usporiadanie: aktualizácia (Zeitbezug), úpravy týkajúce sa času diela, lokalizácia (Ortbezug), úpravy miesta deja, resp. témy, a adaptácia postav, resp. reálií (Sachbezug).“ (Popovič, 1975, str. 122)

Presupozice se totiž, jak se uvádí i v analýze vnětextových faktorů, týkají tří základních oblastí, které se v konkrétních případech jednotlivých reálií navzájem prolínají – reálie období socialismu (zvláště událostí roku 1968), reálie Sovětského svazu (konkrétně Moskvy) a reálie spojené s oblastí práva.

Lokalizace

Při překladu jsem počítala s českým čtenářem, který s ruským kontextem není obeznámen do stejné míry jako čtenář originálu, proto bylo nutné na několika místech do textu začlenit vnitřní i vnější vysvětlivky (např. GUM – Státní obchodní dům). V textu se však vyskytovalo poměrně málo ruských reálií, které by cílovému čtenáři nemusely být známé a jejichž neznalost by zároveň bránila celkovému porozumění.

Jak píše Levý, „v překladu má smysl zachovávat jen ty prvky specifická, které čtenář překladu může cítit jako charakteristické pro cizí prostředí, tj. jen ty, které jsou schopny být nositeli významu „národní a dobová specifická“. (Levý, 2012, str. 111). Ponechala jsem tedy beze změny a komentáře typicky ruské a čtenářům pravděpodobně známé reálie jako oslovování formou jména s patronymikem nebo rubl, naopak například číslování pater jsem převedla na české.

Lokalizovat bylo někdy třeba i na stylistické rovině. Podle Levého „při těsné souvislosti jazyka s myšlením odráží jazyk v některých svých vyjadřovacích prostředcích přímo i psychické založení, jinými prostředky zase, aspoň v cizinci, představu jistých psychických rysů vyvolává.“ (Levý, 2012, str. 110) Právě takovým rysem je zvýšená expresivita v ruštině, proto ji na některých místech bylo potřeba zmírňovat, například odstraněním jednoho z intenzifikátorů, aby text zněl i v češtině přirozeně.

*Очень много думаю о Санюшке и не только думаю, а все время вспоминаю, каким он был тогда, каким вот тогда. - **Hodně** myslím na Saňjušku a nejen myslím, ale celou dobu vzpomínám, jaký byl tehdy, jaký jindy. (P str. 37)*

Oslovení *милая*, jehož český ekvivalent *milá*, zvláště v tomto kontextu není v českém úzu obvyklý, jsem nahradila oslovením *Dinočko*, které má také kladné citové zabarvení.

*Милая, звони время от времени моим родителям, – просто чтобы утешить их, развлечь, дать возможность поговорить обо мне. - **Dinočko**, zavolej čas od času svým rodičům – jenom tak, abys je potěšila, rozveselila, aby si mohli o mně promluvit. (P str. 37)*

Z hlediska lokalizace byla problematická také ta místa, kde autorka hovoří o vlastní zemi, v takových případech jsem přivlastňovací zájmeno *наш* měnila na sovětský nebo provedla transformaci celé věty jako v následujícím případě:

*Либеральная интеллигенция восприняла вторжение советских войск в Чехословакию как национальную трагедию **нашей страны** и как ее национальный позор. - **Sovětská** liberální intelligence chápala vpád sovětských vojsk do Československa jako národní tragédii **své země** a jako její národní hanbu. (P str. 31)*

Pouze v případech, kdy šlo o citát a z kontextu bylo zřejmé, že je řeč o Sovětském svazu, jsem ponechala přivlastňovací zájmeno první osoby plurálu:

*Сегодня я пришел на Красную площадь, чтобы выразить свой протест против трагической ошибки **нашего** правительства – вооруженного вмешательства в дела Чехословакии. - Dnes jsem přišel na Rudé náměstí, abych vyjádřil protest proti tragické chybě **naší vlády** – ozbrojené intervenci do záležitostí Československa. (P str. 10)*

Aktualizace

Dobové reálie pro mě zásadní problém nepředstavovaly. Období socialismu zažily i české země, takže ekvivalentní termíny (*generální tajemník, lidový soud*) existují jako historismy i v češtině. Některé reálie specifické pro socialismus v SSSR (*národní komisař, automobil značky Volha*) vysvětluje sama autorka.

Počítala jsem se čtenářem, který má přehled o československých událostech roku 1968 i o základních reáliích sovětského socialismu. Pouze v případě zkratk, které by nemusel mít zažité (*ÚV KSSS, RSFSR*), jsem použila vnitřní nebo vnější vysvětlivku.

Vzhledem k tomu, že Larisa Bogorazová, která byla v době napsání knihy manželkou Anatolije Marčenka, je již po smrti a jeho ženou se stala až po popisovaném soudu, změnila jsem časovou perspektivu a nahradila spojení *současná žena* vyjádřením *budoucí žena*.

*Среди пришедших был и самый близкий и дорогой Анатолию человек, его **нынешняя** жена – Лариса Богораз-Даниэль. - Mezi příchozími byl i Anatolijův nejbližší a nejdražší člověk, jeho **budoucí** žena Larisa Bogoraz-Danielová. (P str. 1)*

Adaptace

Stejně jako autorka jsem počítala s cílovým čtenářem, který má právnické vzdělání jen v rámci všeobecného přehledu. Přesto však text musel být i po právní stránce přeložen pokud možno přesně, aby případné nesrovnalosti nepůsobily na čtenáře s právnickým vzděláním rušivě a nebránily porozumění textu. Vzhledem k tomu, že autorka leccos sama vysvětluje a že sovětský právní systém se od toho československého nijak zásadně nelišil, nepředstavovala adaptace zásadní komplikaci. Problematicnost jednotlivých termínů vyplývala spíše z diferencí v metonymickém přenášení významu a z rozdílného členění reality v každém z jazyků (Levý, 2012, str. 65 – 66). Těmto problémům se budu podrobněji věnovat v kapitole 2.2.2.5 zaměřené na lexikální rovinu textu.

2.2.2.3 Makrostruktura textu, nonverbální prostředky a suprasegmentární prvky

Překládaný text má charakter jedné z kapitol knihy. Tato kapitola je dále členěná na jednotlivé podkapitoly v tištěné podobě oddělené třemi hvězdičkami, v elektronické verzi pak dvojitým odsazením.

V případě knižního vydání by bylo vhodné překlad doplnit o fotografie osmi účastníků demonstrace, které jsou součástí originálu, případně informacemi o těchto demonstrantech. Fotografie autorky textu, která je uvedena na titulní straně originálu, jsem zakomponovala do komentáře.

Francouzské uvozovky, odsazení a pomlčky, které v originálu vyznačují přímou řeč, jsem nahradila pro češtinu typičtějšími dvojitými uvozovkami. Také jsem zredukovala počet pomlček, které se v ruštině vyskytují častěji než v češtině – nahrazovala jsem je nejčastěji čárkami, závorkami nebo sponovým slovesem.

2.2.2.4 Stylistika a překladatelské problémy na stylistické rovině

Text se vzhledem ke své intertextovosti, dokumentačně-beletristickému charakteru i rozmanitosti situací a osob, o nichž pojednává, vyznačuje velkou stylovou rozmanitostí. Nelze jej jednoznačně přiřadit k jedinému stylu, stejně jako nelze určit jen jeden postup nebo jednu vrstvu slovní zásoby, kterou využívá.

V pásmu vypravěče i ve výpovědích svědků převažuje vyprávěcí postup. V místech, kde autorka líčí soudkyni, prokurátora a jednotlivé obžalované se objevuje i postup popisný, okrajově se vyskytují i prvky výkladového, informačního a úvahového postupu.

Funkční styly se v překládané kapitole vyskytují téměř všechny – řečnický v projevech u soudu a rozhlasovém svolání, umělecký mimo jiné v citátech z poezie, prostěsdělovací v osobních rozhovorech, administrativní v právních dokumentech. I v pásmu vypravěče se objevují prvky různých stylů. Styl se blíží nejvíce uměleckému, ale vzhledem k tomu, že popisuje skutečné události a cituje

reálné dokumenty, se za typický umělecký styl považovat nedá. Žánrově bych jej charakterizovala nejspíše jako non-fiction ve smyslu Mistríkovy definice. „Non-fiction je literárne spracovanie konkrétných událostí a faktov, jako aj rozličných dokumentárnych materiálů.“ (Mistrík, 1985) Mistrík non-fiction nezahrnuje do okruhu uměleckého stylu, ale společně se science-fiction vyděluje jako dva samostatné žánry. „Non-fiction sa od umeleckej literatúry odlišuje tým, že uvádza konkrétny dej, událosť, konkrétne postavy, je vecná, jednoznačná a má heterogénny sujet.“ (Mistrík, 1985). Této definici překládaný text ve všech aspektech odpovídá.

Text by se také dal označit za memoárovou literaturu. Jak uvádí internetová encyklopedie Wikipedie, „jako memoáry jsou označovány texty, které pojednávají o různých skutečnostech v časoprostoru autora života. (...) Významnou roli hraje i profesní příslušnost memoáristy. Patrně je to v pamětech, jejichž autoři se zaměřují výhradně na zobrazení svého profesního života.“ (Wikipedia), Tomu by nasvědčoval i název *Записки*, což v překladu znamená právě *memoáry* nebo *paměti*, přestože se tento výraz v názvech literárních děl obvykle překládá do ČJ jako zápisky (srov. např. *Zápisky mladého lékaře*, *Lovcovy zápisky*).

Stylistická neobratnost v některých výpovědích

Výpovědi některých svědků jsou stylisticky neobratné. V prvním z níže uvedených příkladů nemusí být na první pohled jasné, o čí zadržování se jednalo – zda demonstrantů, nebo shromážděného davu, v druhém příkladu zase svědek používá stejné slovo (*толпа*) pro demonstranty i pro dav, který se kolem nich shromáždil, což může také působit nepřehledně. V prvním případě jsem žádnou změnu oproti originálu neprováděla, protože z kontextu je zřejmé, kdo byl zadržován, ve druhém jsem odstranila opakování stejného slova použitím synonym „*dav*“ a „*shluk*“

Увидел всю эту группу. Они держали в руках плакаты. Люди, окружавшие их, возмущались, выкрикивали в их адрес оскорбления. Когда их задерживали, сопротивления с их стороны не видел. - Viděl jsem celou tu skupinu. Drželi v ruce plakáty. Lidé, kteří je obklopili, byli pohoršeni a vykřikovali na jejich adresu urážky. Když je zadržovali, odpor z jejich strany jsem neviděl. (P str. 45)

Увидел на Красной площади толпу. Подбежал к Лобному месту. Вокруг них собралась толпа человек 30. - Uviděl jsem na Rudém náměstí shluk lidí. Přiběhl jsem k pranýři. Kolem nás se shromáždil dav asi třiceti lidí.(P str. 45)

2.2.2.5 Lexikální rovina a překladatelské problémy na lexikální rovině

V překládaném textu se vyskytují výrazy ze všech stylových vrstev – vedle neutrální slovní zásoby je to několik archaických a knižních výrazů (*противление*), slova hovorová (*созвониться*) i lidová (*кажись*, *потрепать*, *хвороба*). Objevují se výrazy jak s pozitivním citovým zabarvením (*Санюшка*, *Диночка*), tak s negativním (*пахло*, *плевать*, *негодяй*).

Kromě těchto výrazů a kromě terminologie, které se věnuji ve speciální kapitole, se v textu objevují například historismy spjaté s obdobím socialismu (*комсомол, бюро ремонта*). V citacích z řeči prokurátora a obvinění se vyskytují i výrazy typické pro publicistický, administrativní a řečnický styl z tohoto období (*социалистические завоевания, советский государственный и общественный строй*). V citacích z oficiálních dokumentů a stenografického záznamu soudního jednání jsou výrazné prostředky administrativního stylu – lexikální jednotky (*явиться, сего года, постоянное место жительства*) i tzv. šablony (*Расследованием по делу установлено: Суд ставит стороны в известность:*) (Man, 1976).

Překládaný text obsahuje i frazémy a přenesená pojmenování. Ty v češtině většinou mají významově i stylově adekvátní ekvivalenty (*бьющие в глаза – do očí bijící, пятно на чести – skvrna na cti*), takže jejich překlad nepředstavoval zásadnější problém.

Zastavím se teď však u několika vybraných slov, jejichž překlad byl pro mě obtížný především po významové stránce, neboť pro ně v češtině neexistuje přesný ekvivalent. Lexikálních problémů se vyskytlo samozřejmě více – problematické výrazy, které uvádím zde a v kapitole o odborné terminologii, slouží jen jako příklad. Některým dalším se budu věnovat v kapitole, která pojednává o překladatelských transformacích.

K modálnímu slovesu *прийтись* rusko-český slovník (Lingea, 2009) uvádí jako základní ekvivalenty výrazy *muset* a *být nucen*. České sloveso *muset* (popř. *být nucen*) však v sobě obsahuje modální význam nutnosti, který ruské *прийтись* vyjadřuje jen někdy (*приходится подождать – musíte počkat*). Proto bylo často zapotřebí použít jiné sloveso (*мне никогда до этого не приходилось с такой отчетливостью слышать человеческий голос – nikdy předtím se mi nepoštětilo tak zřetelně slyšet lidský hlas*), kompenzovat modální význam jinými prostředky, např. pomocí předpony a zvrtnosti (*сколько нежных слов пришлось мне услышать – kolik něžných slov jsem si jen vyslechla*) nebo modální sloveso zcela vypustit (*многие, с кем мне приходилось разговаривать – mnoho lidí, se kterými jsem mluvila*).

Ke slovu *сажать* rusko-české slovníky nabízí ekvivalenty usazovat nebo posazovat. Ty však nevystihují násilí, s jakým tato akce probíhá v případě, kdy se jedná o umístování demonstrantů do automobilů po rozeznání demonstrace. Zvolila jsem tedy slovo *nakládat*, které více odpovídá představě hrubého zacházení. Významový prvek sezení je sice vypuštěn, ale logicky vyplývá ze situace.

Odborná terminologie

Jedním z nejnápadnějších rysů textu na lexikální rovině byla terminologie – odborná právníká z oblasti práva trestního (*обвинительное заключение, нарушение общественного порядка, доказательство вины*) i obecně procesního (*подзащитный, приговор, инстанция*) s přesahy do kriminalistiky (*тюремная администрация, тюремные правила*), politologie (*партийные установки, курс правительства, ЦК*), vojenství (*воинская часть, штаб армии, наступление, строевой полковник*) a dopravy (*движение транспорта, проезжая часть, ОРУД*), výjimečně i terminologie technická (*проводка для телефона, индукция*) a architektonická (*торцевая часть, фасад*).

Pro překlad většiny termínů stačilo použít slovníkový ekvivalent (*свѣdek, mandant, trestní zákoník, rozsudek*). V následující kapitole se budu zabývat případy, kde byl překlad složitější, většinou v důsledku rozdílného jazykového členění reality na segmenty (Levý, 2012, str. 66).

V zájmu užití srozumitelného, v češtině zažitého ekvivalentu, bylo někdy nutné použít dvouslovné pojmenování. V důsledku toho došlo ke stylistickému posunu, protože profesionalismus tak nabyl charakter termínu (*зал – soudní síň, конвой – ozbrojený doprovod*). Podobná situace byla i v případě výrazu *следствие*, který se v textu vyskytuje ve dvou významech: *vyšetřování* a *osoby nebo orgány, které vyšetřování provádějí*. Vzhledem k tomu, že se zřejmě nejedná o termín, ale o profesionalismus, tento význam slovníky neuvádějí. Zároveň čeština nemá možnost označit slovem *vyšetřování* i osoby. Rozhodla jsem se tedy *следствие* překládat jako vyšetřovací orgány.

Někdy jeden ruský výraz odpovídal několika ekvivalentům v češtině. Například slovo *обвинение* odpovídá v různých kontextech výrazům *obžaloba, žaloba* a *obvinění*. K výrazu *дело* (ponecháváme teď stranou případy, kdy se nejednalo o právní termín a byl možný překlad čin nebo práce) uvádí Nový rusko-český právní slovník (Šišková & Šiška, 2002) několik ekvivalentů. Abstraktní slovo *věc*, které je obvyklé spíše pro právní a úřední texty, jsem používala jen zřídka (např. ve větě *Co je vám v této věci známo?*). V některých spojeních je slovo *дело* terminologizováno a stačilo najít odpovídající termín v češtině (*уголовное дело – trestní řízení*). Pokud bylo z kontextu jasné, že se jedná o dokument (*читать дело*), zvolila jsem ekvivalent *spis*. Někde bylo možné slovo *дело* i zcela vypustit (*лист дела – stránka*). V ostatních případech jsem *дело* překládala jako *případ* nebo *kauza*.

Problematické bylo i slovo *кабинет* (místnost, kde probíhají schůzky advokátů s jejich mandanty), pro něž v češtině neexistuje jednoslovný ekvivalent. I v oficiálních dokumentech (např. internetové stránky Vězeňské služby ČR) byl daný objekt vždy nějak opsán, například *místnost pro schůzky s advokátem* nebo *schůzky probíhají v místnostech k tomu určených*. Rozhodla jsem se tedy překládat *кабинет* jako *místnost* (popř. s přívlastky *návštěvní* nebo *vyšetřovací*).

2.2.2.6 Gramatická a syntaktická rovina a vybrané problémy na gramatické rovině

V přímé řeči se kromě přacíh vyskytují všechny druhy vět podle postoje mluvčího (oznamovací, tázací, rozkazovací i zvolací), v pásmu vypravěče se kromě oznamovacích vět objevují i věty tázací (ve funkci řečnických otázek):

Как случилось, что все они оказались в один и тот же день и час в одном и том же месте? (O str. 18)

Pásmo vypravěče obsahuje i věty zvolací:

Какой тяжелой оказалась для меня потеря этого чувства в нынешней уравновешенной и размеренной жизни в эмиграции! (O str. 23)

V textu se objevují jednoduché věty i hypotaktická a parataktická souvětí, v pásmu vypravěče nic z toho výrazně nepřevažuje. Jednoduché věty převládají v prepisech některých výsledků a výpovědí. Příkladem může být výpověď svědka Ivanova:

Увидел на Красной площади толпу. Подбежал к Лобному месту. Вокруг них собралась толпа человек 30. Народ возмущался. Я помог посадить Дремлюгу в машину. (O str. 48)

Několikrát se v textu vyskytuje i vsuvka:

Диночка (это уже говорит Лариса), но ведь всем понятно, что это неправда. (O str. 17)

Autorka používá i jednočlenné věty, které často mají substantivní hlavní člen: (srov. Kubík, 1983, str. 156n)

Узкий коридор. С правой стороны окна, с левой – двери в кабинеты для свидания. Все двери раскрыты нараспашку. Все кабинеты пусты. (O str. 26)

Poměrně častým jevem je v tomto textu apozice:

Позади только что закончившийся суд над Анатолием Марченко, известным диссидентом, автором книги «Мои показания», в которой он – бывший политический заключенный – описал тюрьмы и лагеря времен правления Хрущева. (O str. 1)

А уже на следующий день – 26 августа – я держала в руках ту записку, которую поставила эпиграфом к этой главе. (O str. 4)

Většina textu (pásmo vypravěčky i citace) je psána v ich-formě.

Explicitnost

Jak píše Kufnerová, „je známo, že v ruštině jsou běžná slovní spojení, jejichž součástí je významově oslabený element motivovaný pouze konstrukčně, tedy to, čemu se francouzsky říká *étouffement* (doslovný překlad zní 'vycpávka')“ (Kufnerová, 1994). Multiverbizační pojmenování

s takovýmto významově oslabeným elementem se dají rozdělit na pojmenování slovesná a jmenná (Man, 1976).

Slovesná multiverbizační pojmenování bylo často možné přeložit pomocí jednoho slovesa (*руководство приняло решение – vedení rozhodlo (P str. 6)*) a v případě jmenných pojmenování významově oslabená substantiva při překladu zcela vypustit (*мы испытывали друг к другу чувство искренней симпатии – pocítovali jsme k sobě upřímné sympatie (P str. 2)*).

V některých případech je však ruština (zvláště hovorová) naopak eliptičtější než čeština, častěji se objevují neúplné věty (srov. Kubík, 1983, str. 197n). Bylo tedy potřeba text na některých místech zexplicitnit (*Что вы, свидетель! - Co nám to tu vykládáte, svědku? (P str. 40)*).

Přechodníkové konstrukce

Přechodníkové konstrukce jsou jedním z problémů, se kterými se potýká každý překladatel při překladu z ruštiny do češtiny. Analogické přechodníkové konstrukce v češtině, které se nabízí jako nejpresnější řešení, jsou pocítovány jako knižní až archaické, takže možnosti jejich využití jsou značně omezené. Problém lze řešit několika způsoby:

1. substantivizace

Помню, как-то после одной такой беседы я, вернувшись домой, сказала мужу: - Pamatuji si, jak jsem po návratu domů z jedné takové besedy řekla manželovi: (P str. 3)

2. verbalizace

a. transformace na větu vedlejší

Подлинным основанием привлечения его к уголовной ответственности были написанные им и переданные на Запад для публикации открытые письма в поддержку нового направления демократизации в Чехословакии. - Skutečným důvodem, proč byl povolán k trestní odpovědnosti, byly otevřené dopisy na podporu nového směru demokratizace v Československu, které napsal a předal k publikaci na Západ. (P str. 1)

Nevýhoda takové transformace na vedlejší větu je, že může dojít k intelektualizaci, konkrétně formálnímu vyjadřování syntaktických vztahů (Levý, 2012) – Levý píše: „Podřadná spojení jsou v překladech poměrně častější než v původní literatuře a dodávají překladatelskému stylu pedantský neživý ráz.“ Proto jsem se snažila tam, kde to bylo možné, použít jiné řešení.

b. věta hlavní

Направляясь на Красную площадь к Татьяне Великановой, увидела, как у Лобного места кольцом сели на ступеньки люди и развернули белые полотна с надписями. - Směřovala jsem na Rudé náměstí za Tatjánou Velikanovovou a uviděla jsem, jak si u pranýře do kruhu posedali na stupínky lidé a roztáhli bílá plátna s nápisy. (P str. 14)

3. adjektivizace

Когда утром я приходила в тюрьму, *сгибаясь* под тяжестью огромного портфеля, с которым муж обычно ходил за покупками, Галахов, укоризненно качая головой, неизменно повторял: - Když jsem ráno přicházela do vězení, *sehnutá* pod tíhou obrovské tašky, kterou manžel obvykle brával na nákupy, Galachov vyčítavě pokyvoval hlavou a stále dokola opakoval: (P str. 7)

4. úplné vynechání

Солидарность и непреклонность в избранной линии поведения была первой особенностью, которую я отметила, *читая* показания обвиняемых. - Solidarita a neústupnost byly prvním, čeho jsem si ve výpovědích obviněných všimla. (P str. 10)

Slovosled

Slovosled bylo potřeba měnit poměrně často, což vyplývá z rozdílů mezi ruštinou a češtinou, jež by se daly rozdělit do tři skupin podle faktorů, kterými je slovosled určován – rozdíly v syntaktické struktuře, aktuálním členění větěném a expresivitě (srov. Kubík, 1983, str. 200).

- Syntaktická struktura: *исключенному из комсомола Дремлюге – Dremljugovi, kterého vyloučili z komsomolu* (P str. 38)
- Aktuální členění větěné: *Совсем молодым умер в Париже Вадим Делонэ. Vadim Delone zemřel jako velmi mladý v Paříži.* (P str. 57)
- Expresivita: *И молчит судья Лубенцова, и не говорит ему: А soudkyně Lubencovová mlčí a neřekne mu:* (P str. 40)

2.2.2.7 Intertextovost

Intertextový charakter překládaného textu je velmi nápadný – citáty z jiných textů tvoří asi třetinu z celé kapitoly. Jedná se o citáty z poezie (*Poéma bez hrdiny* Anny Achmatovové, píseň *Advokátský valčík* Julije Kima), materiály příslušného spisu a stenografický záznam ze soudu (výpovědi svědků i obžalovaných, „poslední slova“ mandantů, projevy právníků u soudu), provolání Pavla a Larisy do rozhlasu, otevřený dopis Anatolije Marčenko a osobní korespondenci.

Při překladu citátů jsem vždy, když to bylo možné, přejímala již existující překlady. Jednalo se o verše z *Poémy bez hrdiny* (Achmatovová, 1990) v překladu Hany Vrbové a obvinění, poslední slova obžalovaných a závěrečné řeči z knihy *Poledne* (Gorbaněvská, 2012) v překladu Milana Dvořáka. Tento překlad mě inspiroval i při jednotlivých lexikálních řešeních (např.: *Лобное место – pranýř, рапорт – hlášení, воинская часть – vojenská jednotka*).

2.3 Překladatelské posuny

Pro kategorizaci překladatelských transformací jsem se rozhodla použít klasifikaci V. N. Komissarova (Komissarov, 2001). Ta podle mého názoru umožňuje zhodnotit vlastní překladatelské posuny nejobektivněji.

2.3.1 Lexikální posuny

2.3.1.2 Formální posuny

Mezi formální posuny se podle Komissarova řadí transkripce, transliterace a kalkování. Transliteraci jsem v celém překladu nepoužila ani jednou, transkribovala jsem většinu osobních i místních vlastních jmen (s výjimkou ženských antroponym, u kterých jsem provedla přechýlení, a toponym, pro něž je běžnější český ekvivalent (*Rudé náměstí*). Za kalkování by se dal označit dvouslovný překlad výrazu *инакомыслящие* jako *jinak smýšlející*.

2.3.1.3 Obsahové posuny

Konkretizace

Konkretizaci jsem při překladu používala relativně často. Do jisté míry tomu tak bylo i proto, že, jak už jsem uvedla v analýze, obsahuje text hovorové prvky a hovorová ruština někdy vynechává podmět, sponu přísudku nebo předmět, který je v češtině obligatorní.

Například při nahrazování chybějícího přísudku českým slovesem bylo třeba se rozhodovat mezi minulým a přítomným časem (*Ларуса – мой друг. Larisa je/byla moje kamarádka.*).

Konkretizace se však týkala i významových odstínů jednotlivých slov. Ke slovu *знаменитый* uvádí Rusko-český slovník (Lingea, 2009) ekvivalenty *proslulý, slavný, věhlasný*. Tyto výrazy však mají v češtině pozitivní zabarvení, proto bylo potřeba dodat příslovce *nechvalně*.

*Сегодня в опасности не только судьба трех подсудимых – процесс над ними ничем не лучше знаменитых процессов 30-х годов, обернувшихся для нас таким позором и такой кровью, что мы от этого до сих пор не можем очнуться. - Dnes není v nebezpečí pouze osud tří obžalovaných – proces s nimi je srovnatelný s **nechvalně proslulými** procesy třicátých let, které jsou pro nás pokryté takovou hanbou a takovým množstvím krve, že se z toho dodnes nemůžeme vzpamatovat. (P 3)*

Někdy bylo potřeba konkretizovat i z důvodů spojených s možnostmi kolokace daných lexémů. Například slovo *padnout* má sice užší význam než slovo *zemřít*, které je slovníkovým ekvivalentem ruského *погибнуть*, ale v češtině je v souvislosti s vojákem v boji obvyklejší kolokace s výrazem *padnout*.

*«Да здравствует свободная и независимая Чехословакия» или «За вашу и нашу свободу» – это надругательство над памятью **погибших** в тех боях советских воинов.*

– „*At' žije svobodné a nezávislé Československo*“ nebo „*Za vaši a naši svobodu*“ – to je zneuctění památky sovětských vojáků, kteří v těch bojích **padli**. (P str. 49)

V některých případech je taková konkretizace do jisté míry spojená i s výrazovým zesilováním (Popovič, 1975, str. 124).

Весь этот набор демагогических фраз и политических лозунгов вполне привычен на митинге. - Celá tahle snůška demagogických frází a politických hesel by byla naprosto obvyklá na mítinku. (P 50)

Při překladu slova *власть, власти* jsem podle kontextu volila mezi slovy *moc, úřady, vláda* a *režim*. Všechny tyto pojmy mají sice užší význam než ruský výraz *власти*, ke kterému v češtině odpovídající ekvivalent neexistuje. Zde bylo navíc potřeba zachovat slovní hříčku.

Откуда берется охота, / Азарт, неподдельная страсть / Машинам доказывать что-то, / Властям корректировать власть? - Kde bere se chuť opravdová, / zápal a vášně, která nutí / mašinám něco dokazovat / a vládě kecat do vládnutí? (P 20)

Kromě toho bylo potřeba konkretizovat některé právní termíny, které mají v ruštině širší význam než v češtině, např. *дело* – viz výše.

Generalizace

Ke generalizaci v mém překladu nedocházelo tak často jako ke konkretizaci. Snažila jsem se ji používat jen v případech nutnosti – chtěla jsem se vyhnout užívání obecných pojmů místo konkrétních přesných označení, které by mohlo vést ke stylistickému ochuzení (Levý, 2012, str. 135).

А халва, увы, для меня теперь дорога больше как память, кажись, заработала в эманax какую-то хворобу. - Chalva pro mě teď má bohužel spíš jen cenu vzpomínky, vysloužila jsem si, myslím, po cestě nějakou nemoc. (P str. 22)

Spojení *в эманax* jsem přeložila jako *po cestě*, protože jsem nenašla český ekvivalent pro *эман* (stanoviště, kde přenocovali vyhnančí a vězni cestou do místa určení, nebo přeneseně cesta na toto místo).

Но помню и то, как, не обращая внимания на ленивые замечания конвоя: «Товарищ адвокат, не разговаривайте с ним – это не ваш подзащитный», я говорила Вадиму, что он молодец и как замечательно он сказал свое «последнее слово». - Ale pamatuji si i to, jak bez ohledu na líné poznámky ozbrojeného doprovodu: „Soudružko advokátko, nemluvte s ním, není to váš mandant.“ chválím Vádima a to, jak skvěle pronesl své „poslední slovo“. (P str. 54)

Podstatná jména, která jsou v češtině analogická ke slovu *молодец (borec, pašák...)* se mi nezdála vhodná a překlad pomocí jakéhokoli českého adjektiva (*šikovný, statečný...)* by byl zase přílišnou konkretizací. Proto jsem spojení *я говорила Вадиму, что он молодец* zobecnila na *chválím Vádima*.

Modulace

Podle Komissarova (Komissarov, 2004, str. 167) je modulace „záměna slova nebo slovního spojení výchozího jazyka jednotkou cílového jazyka, jejíž význam logicky vyplývá z významu výchozí jednotky“. Takovou modulací je například použití slova *vstup* v souvislosti s okupací roku 1968, které je z české perspektivy obvyklejší než český ekvivalent slova *ввод* (např. *vyslání vojsk*, jehož je *vstup vojsk* na území jiné země logickým důsledkem).

*Не знаю, права ли я была в своей уверенности, но ни тогда, ни позднее не сомневалась в том, что кроме общей для всех причины демонстрации – протеста против **ввода** советских войск в Чехословакию – у Вадима была и вторая, глубоко личная причина, которая привела его тогда на Красную площадь. - Nevím, zda byla má jistota oprávněná, ale tehdy ani později jsem nepochybovala o tom, že kromě důvodu demonstrace, který byl všem společný, protestu proti **vstupu** sovětských vojsk do Československa, měl Vadim i druhý, hluboce osobní důvod, který jej tehdy přivedl na Rudé náměstí. (P str. 5)*

*Речами вашими там (и он **поднял палец вверх**) не очень довольны, но неприятностей не будет. - S vašimi řečmi tam (a **ukázal prstem nahoru**) nejsou moc spokojeni, ale nepřijemnosti z toho nebudou. (P str. 54)*

Spojení *zvedl prst* není v češtině moc pochopitelné, ale ve výše zmíněném kontextu a ve spojení se slovem *tam* se českému čtenáři logicky evokuje představa pohybu, kterým se ukazuje vzhůru.

2.3.2 Gramatické posuny

2.3.2.1 Doslovný překlad

Tuto transformaci jsem používala pravděpodobně nejčastěji ze všech, zejména v případech kratších a jednodušších vět, např.:

Я рассталась с Павлом Литвиновым и Ларисой Богораз 20 сентября. - S Pavlem Litvinovem a Larisou Bogorazovou jsem se rozloučila 20. září. (P str. 24)

2.3.2.2 Členění věty

Ke členění věty v překladu (stejně jako ke spojení vět) docházelo v překladu jen zřídka a většinou ze stylistických důvodů.

Каждое такое письмо для его автора могло повлечь полное крушение всей его сложившейся жизни и требовало незаурядного мужества, а все вместе они свидетельствовали о возрождении общественного мнения, уничтоженного в нашей стране еще в начале 20-х годов. - Každý takový dopis mohl pro svého autora znamenat naprosté ztroskotání celého jeho dosavadního života a vyžadoval od něj mimořádnou odvahu. Všechny společně pak svědčily o obrodě veřejného mínění, potlačeného v Rusku již začátkem dvacátých let. (P str. 3)

2.3.2.3 Spojení vět

Только однажды потом за долгие годы нашей дружбы я видела Анатолия в состоянии такого безудержного отчаяния. Тот второй раз был в день прощания, когда Анатолия изгнали из Советского Союза. - Za dlouhá léta našeho přátelství jsem Anatolije ve stavu tak bezmezného zoufalství viděla už jen jednou, v den loučení, kdy ho vyhnali ze Sovětského svazu. (P str. 11)

2.3.2.4 Gramatické záměny

Gramatické záměny dělí Komissarov na čtyři skupiny: změna gramatické kategorie, slovního druhu, větného členu a typu věty

1. Změna gramatické kategorie

Změna gramatické kategorie byla vedle doslovného překladu asi nejčastějším posunem, ke kterému v průběhu překladu docházelo. Je to způsobeno zejména rozdíly ve frekvenci a sémantice užívání některých gramatických kategorií mezi ruským a českým jazykem.

Změna slovesné kategorie:

- Změna způsobu: *Это не потому, что участники демонстрации на Красной площади – люди менее мужественные, менее убежденные. - Není to proto, že by účastníci demonstrace na Rudém náměstí byli méně stateční nebo méně přesvědčení. (P str. 9)*
- Změna vidu: *Милая, звони время от времени моим родителям, – просто чтобы утешить их, развлечь, дать возможность поговорить обо мне. Dinočko, zavolej čas od času svým rodičům – jenom tak, abys je potěšila, rozveselila, dala jim možnost si o mně promluvit. (P str. 37)*

(Změny slovesného rodu jsou spojeny se změnami větných členů, proto jsem se rozhodla uvést je v příslušné kapitole.)

Změna jmené kategorie:

- Změna pádu (tato transformace byla často spojena s přidáním nebo odstraněním předložky): *Эта группа мешала движению транспорта. – Tato skupina překážela v pohybu dopravy. (P 44)*
- Změna rodu: *договорились и о том, что после суда я вновь стану ее официальным защитником – domluvily jsme se i na tom, že se po soudu znovu stanu její oficiální obhájkyň (P str. 21)*

- Změna čísla: *дает очень недолговечный результат – та́ velmi pomíjivé výsledky (P str. 47)*

2. Změna slovního druhu

Кстати, не свидетельствует ли такая молниеносная реакция «верхов» на наши речи, что они не только стенографировались, но и транслировались прямо в здание ЦК КПСС через замаскированные микрофоны?..) - (Mimochodem, nesvědčí tak bleskurychlá reakce „shora“ na naše řeči o tom, že se nejen stenografovaly, ale i přenášely přímo do budovy Ústředního výboru komunistické strany skrytými mikrofony?..) (P str. 54)

Zejména u neosobních konstrukcí byla v překladu častá transformace větného členu na sloveso a vznik věty vedlejší:

Почти каждое письмо содержало требование к властям – соблюдать собственные законы. - Тéměř každý dopis obsahoval požadavek na vládu, aby dodržovala své vlastní zákony. (P str. 3)

Někdy však bylo nutné opsat větou vedlejší i adjektivum nebo substantivum, tak jako v následujícím případě. Čeština totiž nemá ekvivalent, který by významově i stylisticky odpovídal slovu *достойный*, bylo tedy nutné opsat tento výraz pomocí vedlejší věty.

Знаешь, они, конечно, очень достойные и мужественные люди, но, когда я подумала, что вдруг случится так, что они окажутся у власти, – мне этого не захотелось. – Ви́ш, jsou to samozřejmě moc stateční lidi a stojí za to, abychom si jich vážili, ale když jsem si představila, že by se najednou dostali k moci, to bych nechtěla. (P str. 3)

Ve výjimečných případech jsem použila i opačný postup – transformaci věty vedlejší na větný člen:

Я обещала Ларисе и Павлу Литвинову встретиться с ними до того, как пойдю на свидание с Анатолием. - Slíbila jsem Larise a Pavlu Litvinovovi, že se s nimi setkám ještě před schůzkou s Anatolijem. (P str. 1)

3. Změna větného členu

Ruská třetí osoba plurálu byla často překládána pomocí pasiva (*его осудили – byl odsouzen*). Taková transformace bývá zároveň spojena se změnou činného rodu na trpný a změnou pádu. Dochází ale i k opačnému postupu, zejména v případě, že je v ruské pasivní větě agens v instrumentálu. (*мо, что организовано или санкционировано властью – to, co organizují nebo schvalují úřady*)

Кроме того, Павел мне очень нравился мягкостью, терпимостью и личным мужеством. – Kromě toho se mi na Pavlovi velmi líbila jeho mírnost, tolerance a osobní statečnost. (P str. 2)

4. Změna typu věty

Změnu typu věty jsem ve svém překladu nepoužila ani jednou.

2.3.3 Lexikálně-gramatické posuny

2.3.3.4 Antonymický překlad

Antonymický překlad jsem ve svém překladu používala relativně často, i vzhledem k tomu, že se v češtině předpona „ne“ pojí s jinými výrazy než v ruštině.

Это была совсем несложная задача. - Nebyl to vůbec těžký úkol. (P str. 26)

В машине они продолжали кричать. - Nepřestali křičet ani v autě. (P str. 15)

2.3.3.5 Vnitřní vysvětlivka

Vnitřní vysvětlivku nebylo potřeba používat příliš často, vzhledem k tomu, že autorka zmiňuje relativně málo reálií, které by potřebovaly vysvětlení. Jednalo se výhradně o rozepisování zkratek.

Ему был доверен один из самых ответственных постов в Москве – участок правительственной трассы, соединяющей Кремль с ЦК. - Byla tu svěřena jedna z nejodpovědnějších hlídek v Moskvě: úsek vládní trasy, která spojovala Kreml s ústředním výborem. (P str. 19)

2.3.3.6 Kompenzace

Komissarov definuje kompenzaci jako „způsob překladu, při němž se elementy smyslu ztracené při překladu předávají v textu nějakým jiným prostředkem, přičemž to nemusí být nutně v tomtéž místě textu jako v originálu.“ (Komissarov, 2004, str. 171n). Zahrnuje tedy do své definice to, co československá tradice nazývá substitucí srov. (Levý, 2012), i kompenzaci v užším slova smyslu, která je chápána jako jedna z forem substituce, spočívající v obohacení překladu o příznakový prvek, pokud došlo na jiném místě k jeho ztrátě. Rozhodla jsem se tedy rozdělit příklady kompenzace na dvě skupiny a rozlišovat substituci ve smyslu náhrady prvku domácí analogií a kompenzaci v užším slova smyslu:

1) Kompenzace

Konstrukce s krátkým tvarem přídavného jména je v ruštině knižní – uplatňuje se v citátu z provolání, které se podle předchozího textu má *odlišovat svým mravním, občanským patosem*. Tento patos a knižnost jsem se pokusila kompenzovat tvarem zájmena *v němž*.

«К каждому, в ком жива совесть.» - „Ke každému, v němž žije svědomí.“ (P 3)

V následující replice vyjadřují v ruštině expresivitu a hovorovost částice (*ну, да ещѐ*), slovosled, a eliptičnost, v češtině nesou tento příznak vybrané lexikální prostředky (*tahat se, pár*) i celá konstrukce začínající slovem *že*.

„И охота вам, Дина Исааковна, таскать такую тяжесть? Ну, принесли бы пару бутербродов, яблоки. А то настоящие горячие обеды приносите, да еще на двух человек!“ - „Že se vám, Dino Izákovno, chce, tahat se s takovou tíhou? Kdybyste přinesla pár chlebů a jablka... Ale vy nosíte opravdové teplé obědy, a ještě k tomu pro dva!“ (P str. 7)

Jak píše Levý, „protože mnoha stylistických jemností a svěžích nebo významově hutných prostředků čeština není schopna, musí překladatel zase užít bohatství češtiny tam, kde má něco navíc před jinými jazyky“ (Levý, 2012, str. 67). Snažila jsem se tedy i o kompenzaci jazykových prostředků, které ruština nemá, např. využití některých předpon a přípon (*posedat si*), kategorie násobenosti (*brával*) a zvratnosti s využitím formantu *si* (*Nevěříte? Tak si nevěřte.*).

2) Substituce

V češtině není obvyklá kolokace *chodit po chodbě dopředu a dozadu*, proto jsem toto spojení nahradila běžnějším *sem a tam*.

Я просто хожу по коридору вперед и назад и опять вперед и назад. – Já jsem prostě chodila po chodbě sem a tam a zas sem a tam. (P str. 49)

Zajímavý problém představoval také překlad dvou následujících vět:

Милая, дорогая моя адвокатка! (Это мой ледфортковский сосед говорил: – Опять к тебе адвокатка пришла.) (O str. 24)

Slovo „адвокатка“, homonymní s českým „advokátka“, je v ruštině příznakové oproti základní podobě „адвокат“, která se užívá pro muže i pro ženy bezpříznakově. Čeština nemá možnost takové slovo vytvořit. Měla jsem několik možností – vytvořit slovo s jiným příznakovým sufixem, nivelizovat, kompenzovat příznakovost jinde, například přívlastkem nebo použít jiné slovo s podobným významem. Zvolila jsem slovo „právnice“ - spoluvězeň se může domnívat, že slovo *právnik* se přechyluje sufixem *-ice* a slovo „právnička“ vnímat jako zdobnělinu, podobně jako ruský vězeň měl potřebu přechylovat.

2.3.4 Ostatní posuny

Při překladu proběhly i posuny, které se nedají přiřadit k žádnému z typů Komissarovových transformací. Jednalo se např. o výrazové zesilování (Popovič, 1975, str. 124) (*Диночка, хорошо, что я уже вполне пожилая женщина. - Dinočko, ještě, že už jsem stará ženská.*). (P str. 27)

Dalším z těchto posunů byla intelektualizace (Levý, 2012, str. 132) (*я испытывала почти непреодолимую (но все же **преодолимую**) потребность как-то выразить и свое отношение – **раси́товала** jsem **непреконтателн**оу (ale **пřeci jen překonanou**) **потребу** **nějak** **выжádřit** i **свѳй** **постой**).*) (P str. 52)

V místě, kde se autorka zmiňuje o dopisech, které dávala číst svým mandantům, se objevuje následující text, patrně citace z výpovědi: *Том 2, лист дела 87. Показания свидетеля Веселова.*

25 августа я пришел. a na něj navazuje citace jednoho ze zmíněných dopisů: *Милый мой бесценный друг!* (O str. 28) Přestože se na tomto místě zmíněný úsek textu objevuje v prvním i druhém vydání, vzhledem k neúplnosti tohoto úryvku i jeho téměř nulové souvislosti s předešlým i navazujícím textem se domnívám, že k jeho ocitování došlo nedopatřením. Proto jsem se jej rozhodla při překladu odstranit.

Došlo také v posunu stopy textu písně *Právnický valčík*. Dala jsem přednost zachování významu před rytmem, který je důležitý vzhledem k tomu, že se jedná o písňový text, který by navíc měl rytmicky odpovídat názvu valčík. Pro knižní vydání (popř. samostatný překlad celého textu písně) by bylo vhodnější rytmus tohoto textu melodii i názvu přizpůsobit.

Závěr

Cílem této práce byl komentovaný funkčně ekvivalentní překlad třetí kapitoly z knihy Diny Kaminské *Zapiski advokáta*. V komentáři byla provedena analýza vnětextových a vnitrotextových faktorů, v rámci níž byly popsány překladatelské problémy na stylistické, gramatické, lexikální i pragmatické rovině. Poté byla na základě klasifikace V. N. Komissarova provedena typologizace vybraných překladatelských problémů.

I přesto, že se domnívám, že třetí kapitola, kterou jsem překládala, je pro Čechy nejdůležitější, bych ráda s překladem pokračovala i do budoucna.

Bibliografie

Primární literatura

Kaminskaja, D. (2000). Zapiski advokata. Charkiv: Folio.

Literatura k tématu

Gorbaněvská, N. (2012). Poledne. Překlad M. Dvořák. Praha: Torst a Ústav pro studium totalitních režimů.

Hradilek, A. (2010). Za vaši a naši svobodu. Praha: Torst a Ústav pro studium totalitních režimů.

Translatologická a lingvistická literatura

Karlík, P., Nekula, M., & Pleskalová, J. (2002). Encyklopedický slovník češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Komissarov, V. N. (2001). Sovremennoje perevodovedenije. Moskva: ETS.

Kufnerová, Z. (1994). Překládání a čeština. Praha: H&H.

Levý, J. (2012). Umění překladu. Praha: Apostrof.

Man, O. (1976). Základy lexikologie ruského jazyka. Praha: SPN.

Mistrík, J. (1985). Štylistika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

Nord, C. (1988). Textanalyse und Übersetzen. Heidelberg: Groos.

Popovič, A. (1975). Teória umeleckého prekladu. Bratislava: Tatran.

Příručky a slovníky

Dlouha, O. (2002). Česko-ruský odborný slovník policejně právní terminologie a kriminálního slangu. Praha: Police History.

Klégr, A. (2007). Tezaurus jazyka českého. Praha: Lidové noviny.

Kopeckij, L. V. (1956). Školní rusko-český slovník. Praha: SPN.

Kopeckij, L. V. (1978). Rusko-český slovník. Praha: SPN.

Lingea. (2009). Rusko-český/česko-ruský velký slovník. Brno: Lingea.

Šiška, J. F., & Šišková, N. (2012). Nový česko-ruský právní slovník. Praha: ASPI.

Пříloha – text originálu

Глава третья. Уголовное дело № 41074/56-68С «О нарушении общественного порядка и клевете на советский государственный и общественный строй»

Не ругайте нас, как все нас сейчас ругают. Каждый из нас сам по себе так решил, потому что невозможно стало жить и дышать... Не могу даже подумать о чехах, слышать их обращения по радио, – и ничего не сделать, не крикнуть.

Лариса, 25 августа 1968 г.

Позади только что закончившийся суд над Анатолием Марченко, известным диссидентом, автором книги «Мои показания», в которой он – бывший политический заключенный – описал тюрьмы и лагеря времен правления Хрущева.

Его осудили за нарушение паспортного режима. Но это была лишь внешняя причина. Подлинным основанием привлечения его к уголовной ответственности были написанные им и переданные на Запад для публикации открытые письма в поддержку нового направления демократизации в Чехословакии.

В народный суд Тимирязевского района Москвы, где слушалось это дело, пришли многие друзья Анатолия. Помню Павла Литвинова, Бориса Шрагина, Анатолия Якобсона и других, имена которых мне были известны по их участию в борьбе за права человека в Советском Союзе. Среди пришедших был и самый близкий и дорогой Анатолию человек, его нынешняя жена – Лариса Богораз-Даниэль. По иронии судьбы, судебный процесс над Анатолием происходил в тот самый день – 21 августа 1968 года, когда советские войсковые части вступили на территорию Чехословакии, оккупировали ее для того, чтобы, как сказано было в «Правде» 21 августа, «...служить делу мира и прогресса».

Все мы, собравшиеся в народном суде, уже знали об оккупации Чехословакии. Все, кроме Марченко. Меня специально просили ничего ему об этом не говорить. Его друзья не сомневались, что он в судебном заседании будет протестовать против вторжения и этим навлечет на себя новые преследования.

После приговора (Марченко был осужден к одному году лишения свободы) народный судья сказал, что я смогу ознакомиться с протоколом судебного заседания 26 августа и тогда же получу разрешение на свидание с Анатолием в тюрьме. Я обещала

Ларисе и Павлу Литвинову встретиться с ними до того, как пойду на свидание с Анатолием. Мы назначили и время встречи – 25 августа в 6 часов вечера.

Наше знакомство с Ларисой Богораз-Даниэль началось с моей неудачной попытки защищать ее бывшего мужа-писателя Юлия Даниэля. Знакомство это не оборвалось тогда. У Ларисы и ее друзей часто возникала необходимость получить у меня совет. Но, помимо этого и независимо от этого, мы просто испытывали друг к другу чувство искренней симпатии, довольно быстро перешедшее в дружбу.

С Павлом Литвиновым я познакомилась позже, наверное в 1967 году, когда начала выступать в политических процессах. Но родители Павла – мои добрые и давние знакомые, с которыми меня связывали и общий круг друзей, и любовь к музыке, и совместные туристские походы. Поэтому, хотя мои встречи с Павлом носили деловой характер и были связаны с организацией защиты по нескольким политическим делам, дружба с его родителями сразу же определила неформальный характер наших отношений. Кроме того, Павел мне очень нравился мягкостью, терпимостью и личным мужеством, в котором я имела возможность убедиться еще во время процесса над Юрием Галансковым и Александром Гинзбургом.

11 января 1968 года, накануне окончания этого процесса, Павел и Лариса написали и передали на Запад для публикации обращение «К мировой общественности».

В то время в Москве и других городах страны многие писали и подписывали самые разнообразные письма протеста, в которых резко критиковали нарушения «социалистической законности», выступали с требованиями соблюдения демократических норм. Каждое из этих писем было заметным явлением общественной жизни. Слушали их по западным радиостанциям, читали и передавали из рук в руки тонкие листки папиросной бумаги с еле различимым текстом.

Каждый вечер, когда я приходила в консультацию, секретарь передавал мне пачку почтовой корреспонденции. Я вскрывала конверт за конвертом. Это были письма совершенно незнакомых мне людей. Большинство начиналось так:

Генеральному прокурору СССР

Верховный суд РСФСР

Копии:

Генеральному секретарю ЦК КПСС Л.И. Брежневу

Председателю Президиума Верховного Совета СССР Н.Б. Подгорному

Председателю Совета Министров СССР А.Н. Косыгину

Адвокатам: Б.А. Золотухину, Д.И. Каминской

Почти в каждом из этих писем перечислялись нарушения, допущенные судом при рассмотрении дела Галанскова и Гинзбурга и других. Почти каждое письмо содержало требование к властям – соблюдать собственные законы. Каждое такое письмо для его автора могло повлечь полное крушение всей его сложившейся жизни и требовало незаурядного мужества, а все вместе они свидетельствовали о возрождении общественного мнения, уничтоженного в нашей стране еще в начале 20-х годов.

Обращение Павла и Ларисы заметно отличалось от большинства полученных мною писем своим нравственным, гражданским пафосом. Они обращались не к властям, не к правительству и коммунистической партии, а к каждому из нас – «к каждому, в ком жива совесть». Они ставили каждого человека перед необходимостью нравственного выбора.

Помню, мы слушали это обращение по радио вместе с пришедшими к нам друзьями:

Граждане нашей страны!

Этот процесс-пятно на чести нашего государства и на совести каждого из нас. Сегодня в опасности не только судьба трех подсудимых – процесс над ними ничем не лучше знаменитых процессов 30-х годов, обернувшихся для нас таким позором и такой кровью, что мы от этого до сих пор не можем очнуться.

Мы слушали, боясь пропустить хоть одно слово – ведь это впервые голос диктора обращался непосредственно к нам, взывал к нашей чести.

Ведь родилось, выросло и даже успело состариться целое поколение, к которому никогда так не обращались и для которого поэтому звучание слов «совесть» и «честь» было особенно торжественным.

Ставшие сейчас привычными термины «диссиденты», «инакомыслящие» тогда только приобретали права гражданства. В те годы мне приходилось встречаться с теми, кто впоследствии приобрел широкую известность своим участием в диссидентском движении. Их, безусловно, объединял неконформизм и достойное уважения мужество, готовность жертвовать своим благополучием и даже свободой. Однако это были очень разные люди.

Иногда мне казалось, что некоторых из них слишком увлекает сам азарт политической борьбы. Разговаривая с ними, я явно ощущала, что, борясь за свободу

высказывания своих мнений, они в то же время недостаточно терпимы к мнениям и убеждениям других людей. Недостаточно бережно, без необходимой щепетильности распоряжаются судьбами тех, кто им сочувствует.

Помню, как-то после одной такой беседы я, вернувшись домой, сказала мужу:

– Знаешь, они, конечно, очень достойные и мужественные люди, но, когда я подумала, что вдруг случится так, что они окажутся у власти, – мне этого не захотелось.

Мое отношение к Павлу, Ларисе и многим другим определялось не только тем, что я разделяла их взгляды, что наши оценки советской действительности совпадали. Меня привлекала нравственная основа их убеждений и методов, которыми они и движение (получившее впоследствии название «правозащитного») пользовались. Некоторые из участников этого движения силою внешних обстоятельств стали моими подзащитными. Моими друзьями они становились по моему внутреннему выбору.

Вот почему, договариваясь с Павлом и Ларисой и уже считая их своими друзьями, я попросила их прийти 25 августа 1968 года ко мне домой, а не в юридическую консультацию.

Воскресенье 25 августа. Я хорошо помню этот день и наше возвращение с загородной прогулки в Москву, обусловленное встречей с Ларисой и Павлом. Помню и то, как негодовала, когда они не пришли в назначенное время, даже не позвонив, не предупредив, что наше свидание откладывается.

А потом сквозь треск и шум, всегда сопровождавшие передачи западного радио, мы услышали:

Сегодня на Красной площади в Москве небольшая группа людей пыталась продемонстрировать протест против оккупации Чехословакии.

И я сразу же сказала:

– Это они.

Ничто в наших предшествовавших разговорах не давало мне оснований для такого предположения. Более того, у меня было впечатление, что Павел и Лариса лично для себя не считали демонстрацию наилучшим способом выражения несогласия или протеста. Что им более свойственны индивидуальные письма и обращения к общественности, которые дают возможность не только протестовать, но и подробно этот протест аргументировать. Но я видела, как Павел и Лариса были потрясены оккупацией Чехословакии, и, зная этих людей, понимала, что они не смогут

промолчать. Исключительность самого события определила и выбор исключительной, несвойственной им формы протеста.

А уже на следующий день – 26 августа – я держала в руках ту записку, которую поставила эпиграфом к этой главе.

Короткую, обращенную ко мне записку, которую Лариса во время обыска у нее на квартире каким-то чудом смогла написать и передать для меня.

...Не ругайте нас, как все нас сейчас ругают. Каждый из нас сам по себе так решил, потому что невозможно стало жить и дышать.

И тут же несколько слов для Анатолия:

...Пожалуйста, прости меня и всех нас за сегодняшнее – я просто не в состоянии поступить иначе. Ты знаешь, какое это чувство, когда невозможно дышать.

На следующий день мне стали известны имена всех участников демонстрации: Константин Бабицкий, Лариса Богораз-Даниэль, Наталья Горбаневская, Вадим Делонэ, Владимир Дремлюга, Павел Литвинов и Виктор Файнберг.

Когда я узнала, что Вадим Делонэ был одним из участников демонстрации, первое чувство, которое испытала, было чувство острой жалости. Я понимала, что он был самым обреченным из всех этих, обреченных на наказание людей. Ведь он уже был осужден за участие в демонстрации на площади Пушкина, и новое осуждение, да еще за совершение аналогичного преступления, давало право суду не только назначить ему максимальное наказание (три года лишения свободы), но и присоединить весь срок, не отбытый по предыдущему приговору.

– Почему не оберегли его? Как могли допустить, чтобы он принял участие в демонстрации?..

Но еще до первого свидания с Павлом и Ларисой я знала, что свойственная им человечность и чувство ответственности за судьбы других не изменили им и в этот раз. Для них приход Вадима на Красную площадь был полной неожиданностью. Никто из остальных участников демонстрации Вадиму о своих намерениях не рассказывал. Не рассказывали именно потому, что хотели уберечь его.

Не знаю, права ли я была в своей уверенности, но ни тогда, ни позднее не сомневалась в том, что кроме общей для всех причины демонстрации – протеста против ввода советских войск в Чехословакию – у Вадима была и вторая, глубоко личная причина, которая привела его тогда на Красную площадь. Для него участие в демонстрации являлось и формой самореабилитации. Я употребляю термин

«самореабилитация» потому, что ему не было необходимости реабилитировать себя в глазах других. Никто его не винил за те прошлые показания в КГБ, которые он давал по делу о демонстрации на площади Пушкина.

Некоторые вообще не признавали морального права за людьми, никогда не терявшими свободы, судить тех, кто на себе испытал тяжесть тюремного заключения. Но все соглашались с тем, что поведение Вадима на том прошлом суде не вызывало никаких нареканий.

Я с большим уважением отношусь к этой второй причине, как к проявлению чувства высокой требовательности к самому себе.

Мне кажется, что в этот же день, но во всяком случае в первые же дни после демонстрации мне стало известно, что Лариса просит меня быть ее адвокатом. Вскоре с аналогичной просьбой о защите обратилась ко мне и Флора – мать Павла Литвинова.

Созвонившись со следователем, советником юстиции Акимовой, и удостоверившись, что в показаниях Ларисы и Павла нет противоречий, я приняла защиту обоих. От следователя Акимовой я также узнала, что всем арестованным участникам демонстрации предъявлено обвинение в грубом нарушении общественного порядка и в клевете на советский общественный и государственный строй. (Статьи 190-1 и 190-3 Уголовного кодекса РСФСР.)

Расследование дела было закончено небывало быстро – в течение двух недель, и с 14 сентября полностью укомплектованный состав защиты приступил к ознакомлению с материалами дела. Помимо меня в деле участвовали: Софья Каллистратова – защитник Вадима Делонэ, Николай Монахов – защитник Владимира Дремлюги и Юрий Поздеев – защитник Константина Бабицкого. В отношении Файнберга и Горбаневской дело было выделено в связи с тем, что они были направлены на судебно-психиатрическую экспертизу.

Итак, 14 сентября 1968 года – день, когда я начала изучать дело, а значит, и день первой встречи с подзащитными в Лефортовской тюрьме – следственном изоляторе КГБ.

Я знала, что Лариса и Павел ждут моего прихода. Что они видят во мне не просто защитника, которому можно доверять, что сам факт встречи именно со мной будет для них радостью. Возможность увидеть их, говорить с ними была горькой радостью и для меня.

Впервые за годы своей работы я ехала в тюрьму на свидание с людьми, которые были мне дороги, которых я любила и которыми восхищалась.

Мое знакомство со следователем Галаховым состоялось, как только я пришла в Лефортовскую тюрьму. Галахов – член бригады следователей, которая постановлением прокурора Москвы была специально создана для расследования этого дела. Теперь, когда следствие уже закончено, ему поручено обеспечить мне возможность ознакомиться с делом, с каждым из моих подзащитных в отдельности.

Галахов предупредил меня, что наша работа должна быть закончена в максимально сжатый срок.

– Руководство приняло решение передать дело в суд до истечения месячного срока. Просьба к вам организовать работу так, чтобы нас не задерживать. Вы можете работать так поздно, как вам это будет необходимо, – с администрацией тюрьмы этот вопрос согласован.

Расследование дела о демонстрации на Красной площади было закончено в небывалый, поражающий своей сжатостью срок. Зная стиль и условия работы следственного аппарата прокуратуры, я могу с уверенностью сказать, что этот срок был определен в каких-то очень высоких инстанциях, явно выходящих за рамки прокуратуры. Следователи в течение двух недель не только завершили допросы семи арестованных демонстрантов, примерно тридцати свидетелей, но и обеспечили проведение шести психиатрических экспертиз, происходивших в тюрьме, одной психиатрической экспертизы в Институте имени Сербского (в отношении Натальи Горбаневской) и судебно-криминалистической экспертизы в специализированном научно-исследовательском институте.

Мне, как и другим адвокатам, было совершенно ясно, что всем этим дирижировало, обеспечивало незамедлительное выполнение этих формально необходимых следственных действий ведомство сильное и авторитетное, то есть КГБ.

А для того, чтобы удобнее было руководить расследованием, КГБ распорядился содержать всех арестованных по нашему делу в тюрьме, которая прокуратуре неподведомственна и куда по постановлению, подписанному прокурором, арестованного вообще не примут, – в следственном изоляторе КГБ в Лефортове.

Просьба ознакомиться с делом в пределах сентября была абсолютно выполнима. Мне было ясно, что при ежедневной работе я успею прочесть все материалы

следственного досье, сделать из него необходимые выписки и что у меня останется достаточно времени, чтобы подробнее обсудить позицию защиты и подготовить моих подзащитных к суду.

Я понимала, что следователь не разрешит нам втроем работать одновременно в одном кабинете, так как это нарушало бы обязательную изоляцию обвиняемых, и, в свою очередь, попросила организовать работу так, чтобы я могла видеться с каждым из моих подзащитных ежедневно. Я хотела иметь возможность видеть Павла и Ларису каждый день, чтобы рассказывать им о семьях и о близких им людях и обязательно каждый день их «кормить».

Опыт общения со следователями по предыдущим политическим делам убедил меня, что одни следователи быстрее и без особого противления, другие после уговоров, но все они в конце концов соглашались на это отступление от тюремных правил и разрешали в их присутствии «кормить» арестованных. Единственное требование, которое они ставили и которое мы неукоснительно соблюдали, – все должно быть съедено здесь, в следственном кабинете, в камеру ничего уносить нельзя.

Предложенный мною порядок работы – с одним из подзащитных до обеда, а со вторым – после обеда – возражений не вызвал. Договорились с Галаховым и о том, что Ларису и Павла на обед уводить не будут, что даст нам возможность сохранить много времени для работы.

С этого дня я ежедневно приносила обильные обеды, приготовленные матерью Павла. Когда утром я приходила в тюрьму, сгибаясь под тяжестью огромного портфеля, с которым муж обычно ходил за покупками, Галахов, укоризненно качая головой, неизменно повторял:

– И охота вам, Дина Исааковна, таскать такую тяжесть? Ну, принесли бы пару бутербродов, яблоки. А то настоящие горячие обеды приносите, да еще на двух человек!

14 сентября в первую половину дня я решила работать с Ларисой Богораз.

Лариса вошла в комнату легко и непринужденно, без всякой тени подавленности, и сразу ко мне, путая официальное «Дина Исааковна» и фамильярное, уже ставшее для нас привычным дружеское «ты».

Подготовка к защите на этом этапе – это тщательное изучение всех материалов, которые за две недели собрала и запротоколировала бригада следователей.

Формулировка обвинения, предъявленного всем привлеченным к ответственности, кроме Ларисы, совпала дословно. Она – общая для всех, безо всякой попытки индивидуализации, хотя это безусловное требование закона.

Расследованием по делу установлено:

Павел Литвинов (или Вадим Делонэ, или Константин Бабицкий. – Д.К.), будучи не согласен с политикой КПСС и Советского Правительства по оказанию братской помощи чехословацкому народу в защите его социалистических завоеваний, одобренной всеми трудящимися Советского Союза, вступил в преступный сговор с другими обвиняемыми по настоящему делу (перечисляются фамилии остальных обвиняемых. – Д.К.) с целью организации группового протеста против временного вступления на территорию ЧССР войск пяти социалистических стран. Ранее изготовив плакаты с текстами, содержащими заведомо ложные измышления, порочащие советский государственный и общественный строй, а именно: «Руки прочь от ЧССР», «За вашу и нашу свободу», «Долой оккупантов», «Свободу Дубчеку», «Да здравствует свободная и независимая Чехословакия» (на чешском языке), 25 августа сего года в 12 часов дня явились к Лобному месту на Красной площади, где совместно (перечень фамилий остальных обвиняемых. – Д.К.) принял активное участие в групповых действиях, грубо нарушивших общественный порядок и нормальную работу транспорта: развернул вышеуказанные плакаты и выкрикивал лозунги аналогичного с плакатами содержания, то есть совершил преступления, предусмотренные статьями 190-1 и 190-3 Уголовного кодекса РСФСР.

Для того чтобы эта формулировка соответствовала требованиям советского закона, в ней, помимо общего изложения событий, обязательно должно было быть указано: что конкретно в каждом из плакатов следствие считает «ложным измышлением», кто из обвиняемых какой из этих плакатов «изготавливал» (ведь изготовление клеветнических произведений образует самостоятельный состав уголовного преступления – статья 190-1), какие именно тексты и кто из обвиняемых выкрикивал.

От обвинительной власти требуется индивидуализировать вину каждого обвиняемого и степень его активности по сравнению с другими участниками групповых действий.

Не менее наглядно пренебрежение к требованиям закона проявилось и в том, как было сформулировано дополнительное обвинение в отношении Ларисы Богораз:

Будучи не согласна с действиями КПСС и Советского Правительства по оказанию братской помощи чехословацкому народу, она 22 августа 1968 года направила об этом два заявления на имя директора и в профсоюзную организацию Всесоюзного научно-исследовательского института технической информации и координирования.

Из этой формулировки нельзя понять ни то, какие именно заявления направила Лариса, ни то, почему направление заявления является уголовным преступлением, ни то, какое преступление она совершила.

Для того чтобы это обвинение перестало быть таинственным, я сразу приведу текст этих абсолютно одинаковых заявлений:

В знак протеста против оккупации Чехословакии Советскими войсками я объявляю забастовку с 21 по 31 августа (том 3, листы дела 193, 194).

Я знаю, как работают следственные органы Москвы, и могу сказать с уверенностью, что подобные формулировки не были результатом неопытности или небрежности. Я не допускаю и мысли, что старший следователь прокуратуры Москвы, советник юстиции Акимова позволила бы себе такое нарушение закона по любому из тех многих (не политических) уголовных дел, которые ей приходилось расследовать. То, что именно так были оформлены следственные документы по делу о демонстрации на Красной площади, я могу объяснить двумя причинами.

Первое. Необходимостью выполнить поручение высоких партийных инстанций и КГБ и привлечь всех без исключения участников демонстрации к уголовной ответственности. И второе. Невозможностью в полном соответствии с законом оформить обвинение в действиях, которые по этим же законам не являются преступными.

Материалы дела о демонстрации – это три толстых тома. Но уже с первого дня мне стало ясно, что для защиты важен первый том – с показаниями свидетелей – и те части остальных двух томов, где содержатся очные ставки. Обвиняемые же на большинство вопросов следователей отвечать отказывались.

Перечитывая сейчас свои выписки из следственного досье, отбирая те показания, которые интересно представить читателю, я вижу, что все они значительно менее эффектны, чем бьющие в глаза своей непримиримостью и политическим темпераментом показания Владимира Буковского. Это не потому, что участники

демонстрации на Красной площади – люди менее мужественные, менее убежденные. Просто они другие.

Сдержанный тон показаний более свойственен их характеру, возрасту и той позиции поведения на следствии, которую каждый из них избрал самостоятельно, но в которой все они оказались поразительно солидарны.

Если Владимир Буковский говорил следователю: «Свои политические убеждения не скрываю и привык говорить о них открыто», то все участники демонстрации на Красной площади вообще отказались беседовать со следователями о своих взглядах и убеждениях, ограничив свои объяснения мотивами демонстрации.

Пожалуй, единственным человеком, который по складу своего характера мог нарушить этот общий тон сдержанности, был Владимир Дремлюга. Но на следствии он давать показания отказался, сохранив для суда весь свой темперамент бойца.

Солидарность и непреклонность в избранной линии поведения была первой особенностью, которую я отметила, читая показания обвиняемых.

Самые подробные показания, которые Лариса Богораз дала на следствии, заняли несколько строк:

25 августа пришла на Красную площадь. Подняла транспарант с протестом против ввода войск в Чехословакию. На вопрос о том, какой плакат держала я и какие именно плакаты держали мои товарищи, отвечать отказываюсь. Мои действия не нарушили общественный порядок и движение транспорта, не препятствовали воскресной прогулке граждан. Самовыражение протеста не нарушает общественного порядка. Лозунги не содержат клеветнических измышлений, а выражают критическую точку зрения по одному конкретному вопросу. Обвинение против нас считаю несостоятельным. Отказываюсь принимать участие в работе следствия и больше ни на какие вопросы отвечать не буду (том 3, лист дела 182).

Так же кратко выглядят показания Павла Литвинова от первых – в день задержания – и до последних 12 сентября.

От показаний отказываюсь. Считаю задержание насилем со стороны лиц в штатском. Через следствие я обращаюсь с жалобой на лиц, задержавших нас. На все остальные вопросы отвечать отказываюсь (том 3, лист дела 7, 25 августа).

Читая показания Ларисы и Павла, я с удовольствием отмечала не только их мужество – оно не было для меня неожиданностью, но и сдержанный, спокойный тон

этих показаний. Та же спокойная сдержанность была и в более подробных показаниях двух других участников демонстрации – Вадима Делонэ и Константина Бабицкого.

В самый день задержания, 25 августа 1968 года, Константин Бабицкий, молодой ученый, автор трудов по математической лингвистике, сказал:

Сегодня я пришел на Красную площадь, чтобы выразить свой протест против трагической ошибки нашего правительства – вооруженного вмешательства в дела Чехословакии (том 2, лист дела 20).

В своих последующих показаниях Бабицкий говорил, что не боится назвать цель демонстрации высокой.

То же осознание высокой цели пронизывало показания не только обвиняемых, но и их друзей и родственников, которые были очевидцами демонстрации.

Том 2, лист дела 70. Показания свидетеля Татьяны Великановой:

Вопрос следователя: Расскажите, что вам известно по этому делу?

Ответ: Утром в воскресенье мой муж Константин Бабицкий сказал, что должен быть на Красной площади у Лобного места в 12 часов, чтобы выразить протест против введения войск в Чехословакию. На мой вопрос он ответил, что кроме него будут и другие участники, но кто именно – я не спрашивала.

Вопрос: Пытались ли вы воздействовать на мужа, отговорить его? Ведь у вас трое несовершеннолетних детей, и вы должны были понимать последствия.

Ответ: Я не пыталась отговорить. Если муж считал, что во имя совести он должен так поступить, – отговаривать его было бы просто бесчестно.

А сейчас мне кажется необходимым сделать небольшое отступление и вновь вернуться к словам записки Ларисы Богораз: «Не ругайте нас, как все нас ругают».

В один из первых дней после демонстрации к нам домой пришел друг Ларисы и Юлия Даниэля Анатолий Якобсон. Только однажды потом за долгие годы нашей дружбы я видела Анатолия в состоянии такого безудержного отчаяния. Тот второй раз был в день прощания, когда Анатолия изгнали из Советского Союза.

Навсегда в моей памяти осталось его залитое слезами лицо и то, как он сквозь рыдания пытался читать болезненно им любимые строки прощания с Ленинградом из стихов Анны Ахматовой:

Разлучение наше мнимо:

Я с тобою неразлучима,

Тень моя на стенах твоих.

Я никогда после этого прощания Анатолия не видела. Он действительно был неразлучим со своей страной и в изгнании покончил жизнь самоубийством.

А в тот августовский день в 1968 году Анатолий сидел в моей комнате, закрыв лицо своими сильными руками, и сквозь рыдания повторял раз за разом:

– Я должен был быть с ними. Я должен был быть с ними. Я должен был быть с ними.

25 августа Анатолия не было в Москве. Только на следующий день он узнал о демонстрации и об аресте самых близких своих друзей.

Анатолий написал замечательное по силе и точности открытое письмо, посвященное демонстрации на Красной площади. Рукописный подлинник этого письма, ставший теперь для меня печальной реликвией, лежит в моем досье по делу о демонстрации с тех самых дней.

Многие люди, гуманно и прогрессивно мыслящие, признавая демонстрацию отважным и благородным делом, полагают одновременно, что выступление, которое ведет к неминуемому аресту участников и к расправе над ними, неразумно, нецелесообразно.

От Анатолия я узнала то, о чем мне потом рассказывали другие друзья демонстрантов: намерение провести демонстрацию протеста не встретило поддержки у многих из их единомышленников. Делались отчаянные попытки отговорить их, предотвратить демонстрацию именно потому, что считали ее «неразумной», «нецелесообразной».

Вот чем объяснялись эти, поначалу непонятные для меня, повторяющиеся слова в записке Ларисы – «не ругайте», «простите».

Как-то совсем недавно я разговаривала уже здесь, в Америке, с моим добрым другом, тоже эмигрантом, изгнанным из Москвы. Он был в числе тех, кто 24 августа объезжал квартиру за квартирой. К Бабицкому, к Ларисе, к Павлу Литвинову-с единственным намерением удержать их, предотвратить демонстрацию. Им руководила абсолютно гуманная цель – уберечь их. Ведь он, как и другие, предвидел единственно возможный в советских условиях исход такого открытого протеста.

– Сейчас я понимаю, что был не прав. Я не должен был их отговаривать. Я должен был быть с ними.

Письмо Анатолия Яковсона было ответом всем тем сочувствующим, кто осуждал демонстрацию:

К выступлениям такого рода нельзя подходить с мерками обычной политики, где каждое действие должно приносить непосредственный, материально измеримый результат, вещественную пользу.

Демонстрация 25 августа – явление не политической борьбы, а явление борьбы нравственной.

Исходите из того, что правда нужна ради самой правды, а не для чего-нибудь еще; что достоинство человека не позволяет ему мириться со злом, даже если он бессилён это зло предотвратить.

И еще:

Семеро демонстрантов, безусловно, спасли честь советского народа. Значение демонстрации 25 августа невозможно переоценить.

Анатолий с полным правом назвал всех участников демонстрации героями 25 августа.

С каждым новым днем работы над делом я все больше и больше убеждалась, что первое дело о демонстрации (дело Буковского и других) принесло определенный опыт не только мне. Следственные органы по-своему тоже этот опыт учитывали и старались избежать тех явных дефектов в конструкции обвинения, которые были допущены в первом деле.

Тогда, конструируя обвинение, КГБ исходили из того, что уже одно содержание лозунга может рассматриваться как нарушение общественного порядка. Следствие тогда вполне устраивали показания свидетелей комсомольцев-оперативников, что их вмешательство, то есть разгон демонстрации и задержание участников, было оправдано «антисоветским» или «клеветническим» характером лозунгов. Формально суд разделил эту позицию и осудил Буковского и других по статье 190-3 Уголовного кодекса. Но правовая несостоятельность обвинения после суда стала очевидна всем, в том числе и КГБ.

Поскольку советская власть не может и не хочет мириться с инакомыслием, в какой бы форме оно ни выражалось, то отпадал естественный и законный вывод из прошлой ошибки – признание демонстраций гарантированным конституцией правом граждан нашей страны. Вместо этого было добавлено второе обвинение – в изготовлении и распространении клеветнических измышлений, квалифицированное по статье 190-1 Уголовного кодекса.

Предъявив это дополнительное обвинение, следственная власть, вопреки закону, полностью освободила себя от обязанности его доказать или аргументировать, ограничившись простым перечислением текстов плакатов. Вторую же часть обвинения она старалась доказать любыми способами, и доказать так, чтобы избежать упреков защиты в том, что сам факт демонстрации рассматривается как нарушение общественного порядка.

Обвинительную власть уже не могли устроить показания свидетелей, что нарушение общественного порядка они усмотрели в содержании плакатов. Необходимы были доказательства, что демонстрация сопровождалась бесчинствами и нарушала нормальную работу транспорта.

В распоряжении следствия по этому пункту обвинения, помимо показаний обвиняемых, были показания трех групп свидетелей. Первая группа – это друзья и родственники подсудимых. Вторая – свидетели Ястребова и Леман. Свидетели незаинтересованные, чьи показания полностью подтверждают рассказы обвиняемых и их друзей.

Третья группа – это подлинные свидетели обвинения, то есть те, чьи показания используются обвинением как доказательство вины в нарушении демонстрантами общественного порядка и нормальной работы транспорта.

Я хочу представить моим читателям равную с судом возможность самим оценить материалы дела и самим сделать вывод о доказанности обвинения.

Итак, показания свидетелей первой группы. Татьяна Великанова, жена Константина Бабицкого (том 2, листы дела 70–71 оборот):

Я видела, как муж вместе с остальными участниками демонстрации сели вокруг Лобного места и развернули плакаты. Примерно через 2 минуты подбежали две группы мужчин и стали эти плакаты вырывать. Один, я хорошо запомнила его в лицо, ударил Файнберга ботинком в лицо. У Файнберга весь рот был в крови. Никто из знакомых мужа даже не поднялся и никак не реагировал на провокацию.

В том крыле, где сидел Литвинов, тоже кого-то били, кого – не рассмотрела. Какой-то мужчина ударил пинком моего мужа в бедро.

Побои наносили не из толпы собравшихся граждан, а определенные специальные люди, но без повязок.

Свидетель Панова, знакомая Татьяны Великановой (том 2, лист дела 72–73, допрос 12 сентября):

Направляясь на Красную площадь к Татьяне Великановой, увидела, как у Лобного места кольцом сели на ступеньки люди и развернули белые полотна с надписями. Было 12 часов. Почти сразу к ним с двух сторон бросились люди в гражданской одежде, сразу начали избивать тех, кто сидел с плакатами, и отнимать эти плакаты. Все происходило очень быстро. Бабицкий сидел рядом с человеком, у которого было разбито, окровавлено лицо. Никто из тех, кто сидел у Лобного места, даже не повернулся и ничего не сказал, когда их начали избивать.

Абсолютно аналогичные показания дали и другие знакомые и друзья демонстрантов.

Показания второй группы свидетелей – очевидцев демонстрации, которые при разных обстоятельствах оказались 25 августа на Красной площади.

Свидетель Ястребова (том 1, лист дела 90, допрос 28 августа):

Мое постоянное место жительства – Челябинск. В Москву приехала в отпуск. 25 августа я пришла на Красную площадь в 11 часов 50 минут – просто хотела посмотреть площадь и мавзолей Ленина. Я видела, как к Лобному месту подходила эта группа, и все сели на парапет. Буквально мгновенно подняли вверх руки, в которых были лозунги. Почти сразу подбежали мужчины и отобрали лозунги. Эти люди даже не поднялись на ноги – продолжали сидеть. Один мужчина сгоряча ударил довольно увесистым портфелем по голове одного из сидящих. Люди из толпы его останавливали. Видела, как еще один мужчина на них замахивался. Когда их задерживали, они шли спокойно.

Свидетель Леман (том 1, лист дела 5, допрос 25 августа):

25 августа был на Красной площади, увидел толпу у Лобного места и подошел. Какой-то человек ударил сидящего в зеленой рубашке по зубам. В этот момент их стали сажать в машины. Вдруг ко мне подбежали несколько человек и схватили меня за руки. Один сказал: – Этот? – Другой ответил: – Нет. Но первый повторил: – Этот. – Они заломили мне руки, дали по шее и затолкали в машину; так я оказался в пятидесятом отделении милиции. Никого из задержанных я не знаю.

Прокуратура Москвы очень тщательно проверяла обстоятельства, при которых свидетель Леман оказался на Красной площади и был задержан. Было бесспорно установлено, что никого из демонстрантов он не знал, очевидцем демонстрации оказался совершенно случайно и его задержание было ошибкой.

И, наконец, показания свидетелей третьей группы – свидетелей обвинения.

Из них я приведу только те, которые были наихудшими для обвиняемых и на которых впоследствии базировался обвинительный приговор.

Свидетель Богатырев (том 1, лист дела 54, допрос 27 августа):

25 августа пришел на Красную площадь около 12 часов, чтобы погулять там. Увидел толпу у Лобного места. Там кто-то выкрикивал «Свободу Дубчеку». Я побежал. Этих граждан уже сажали в машины. Картина была омерзительная. Задержанные вырывались, оскорбляли граждан, выкрикивали лозунги – вели себя как отъявленные хулиганы. Одна из женщин обзывала собравшихся сволочами, провокационно кричала, что ее избивают, хотя никто ее не бил, визжала. Кто-то передал мне отобранные у них плакаты, я не читал их и передал в милицию. В машине они продолжали кричать. В отделении милиции я сообщил свой адрес и ушел.

Свидетель Веселов (том 1, лист дела 90, допрос 28 августа):

25 августа пришел к 12 часам на Красную площадь для прогулки. Увидел большое скопление народа, шум. Я подошел. У Лобного места стояла группа людей. Они держали транспаранты, кричали. Я видел, как их сажали в машину. Женщина, которая стояла у Лобного места, ударила меня ногой и кричала «Тираны», «Насильники».

Свидетель Давидович (том 1, лист дела 26, допрос 27 августа):

В Москве был проездом. Мое постоянное место жительства – Коми АССР. 25 августа был в ГУМе и вышел из него на Красную площадь около 12 часов. Увидел группу людей,двигающуюся по площади к Лобному месту. Они сели около Лобного места со стороны Красной площади. Тут же развернули плакаты «Руки прочь от ЧССР», второй на чешском языке. Стала собираться толпа. Участники этой группы начали произносить речи. Собравшиеся граждане требовали, чтобы их задержали.

Мужчины в штатском стали активно сажать участников этой группы в подошедшие автомашины. Я тоже стал помогать. Их никто не бил.

И, наконец, полностью приведу документ, против которого в моем досье стоит знак «NB».

Том 1, лист дела 7. Рапорт инспектора отдела регулирования Уличного движения Куклина.

25 августа во время несения постовой службы заметил на проезжей части Лобного места группу лиц с плакатами. Стоя на проезжей части с плакатами в руках, они кричали. Эта группа мешала движению транспорта, идущего из Спасских ворот

Кремля на улицу Куйбышева и обратно. На мое требование уйти с проезжей части граждане не реагировали и продолжали стоять и кричать.

Все это – и показания последней группы свидетелей, и рапорт инспектора ОРУДа – серьезный обвинительный материал. Если суд будет с доверием относиться к их показаниям, он их использует как доказательство вины в нарушении общественного порядка, а рапортом подкрепит обвинение в нарушении нормальной работы транспорта.

Оставаясь наедине с каждым из моих подзащитных, мы обсуждали эти показания. И Павел Литвинов говорил мне:

– Дина Исааковна, ведь это полное вранье. Демонстрация была сидячая. Мы сидели на тротуаре и не поднимались до тех пор, пока нас не стали сажать в машины. За все то время, что мы там были, через площадь не прошла ни одна машина.

– Диночка (это уже говорит Лариса), но ведь всем понятно, что это неправда. Никто из нас ни на секунду не поднимался. Мы так решили заранее – сидеть на тротуаре и не поддаваться ни на какую провокацию. Ведь даже когда били, ни один из нас не крикнул, не оттолкнул от себя.

И Павлу, и Ларисе я верю безоговорочно. Верю потому, что это говорят именно они. Но, помимо этого, еще когда читала дело, профессиональная привычка удержала в памяти такие детали, которые позволяли сначала сомневаться, а потом уже в суде безо всякого сомнения сказать:

– Вся эта группа свидетелей дает ложные показания по целому ряду самых существенных для обвинения деталей. Рапорт инспектора ОРУДа – фальсификация.

Что породило у меня сомнения в правдивости этих свидетелей?

Прежде всего, конечно, то, что их рассказ (о том, как происходила демонстрация и как задерживали демонстрантов) опровергался показаниями обвиняемых, которым, повторяю, я верила, и всех остальных очевидцев демонстрации, в числе которых были люди совершенно незаинтересованные, в чьей объективности сомневаться было нельзя.

Теоретически свидетели обвинения – Веселов, Богатырев и другие – также посторонние, значит, тоже незаинтересованные и объективные, как Ястребова и Леман.

И вновь перелистываю страницы дела, чтобы проверить себя. И вписываю в свое досье против каждого из свидетелей:

Свидетель Веселов – сотрудник воинской части 1164.

Свидетель Богатырев – сотрудник воинской части 1164.

Свидетель Иванов – сотрудник воинской части 1164.

Свидетель Васильев – сотрудник воинской части 1164.

Как случилось, что все они оказались в один и тот же день и час в одном и том же месте?

Почему ни один из них не сказал на допросе, что договорился встретиться со своими сослуживцами или хотя бы случайно встретил их на Красной площади?

Почему следователь, который у всех свидетелей подробно выяснял все, связанное с приходом на Красную площадь, ни одному из этих свидетелей не задал само собой напрашивающийся вопрос: была ли их встреча случайным совпадением или обусловлена договоренностью?

Следователь не спросил их даже о том, знакомы ли они вообще друг с другом. Как будто бы надеялся на то, что никто из участников процесса не заметит, что все эти свидетели, согласованно дающие показания против обвиняемых, являются сотрудниками одной и той же воинской части.

И еще одна деталь. Заполняя анкетные данные свидетеля, следователь не может ограничиваться лишь указанием номера части. Он должен указать звание свидетеля и то министерство, в ведении которого эта воинская часть находится (Министерство обороны, Министерство внутренних дел, КГБ).

В анкетных данных этих свидетелей в графе «Занимаемая должность» – загадочное для воинской части и принятое только в системе КГБ слово «сотрудник». К какому министерству относится воинская часть 1164, указано не было.

Из анкетных данных свидетеля Давидовича я узнала, что у него высшее юридическое образование, что он предъявил следователю не паспорт, а удостоверение личности Министерства внутренних дел и что место его работы – воинская часть 6592. Сопоставляя это с тем, что его постоянное место жительства и работы Коми АССР (республика, где сосредоточены лагеря строгого режима и тюрьмы), у меня были все основания предполагать, что Давидович является ответственным (о чем свидетельствует наличие высшего юридического образования) работником тюрьмы или лагеря.

Конечно, само по себе это еще не означает, что он говорит следствию неправду, но относиться к его показаниям как к показаниям человека объективного я уже не могла. Кроме того, в показаниях Давидовича была одна подробность, явно свидетельствующая, что он либо говорит неправду, либо сознательно скрывает обстоятельства, при которых оказался на площади.

Давидович утверждал, что он вышел из ГУМа. Но каждый москвич знает, что в воскресенье в ГУМе торговли не бывает, для покупателей он закрыт. Значит, если Давидович, как он утверждал, пришел на Красную площадь просто для воскресной прогулки, он в помещение ГУМа попасть не мог. Другое дело, если он был участником «оперативного мероприятия».

ГУМ своим фасадом выходит на Красную площадь, а торцовой частью на улицу Куйбышева, то есть на «правительственную магистраль», по которой следуют машины в Кремль и из Кремля на Старую площадь, в здание ЦК КПСС. Поэтому в здании ГУМа расположены круглосуточные посты оперативного наблюдения.

Если Давидович, утверждая, что на Красную площадь он вышел из ГУМа, сказал правду, это значит, что он находился там как участник запланированного «оперативного мероприятия».

Мой опыт работы адвоката избавлял меня от сомнений по поводу того, согласятся ли «сотрудники» – участники этого мероприятия – давать любые показания, которые от них потребует КГБ. Такое понятие, как уважение к правосудию, к обязанности гражданина говорить в суде только правду, в Советском Союзе вообще встречается нечасто. Те же свидетели, о которых пишу сейчас, могли не опасаться и привлечения к уголовной ответственности за дачу ложных показаний. Более того, они знали, что ни следователь, ни судья не будут даже пытаться уличить их во лжи, какой бы явной эта ложь ни была. Что потом каждое слово, сказанное ими по подсказке КГБ или прокуратуры, суд будет защищать от критики со стороны адвокатов и самих подсудимых.

Но я понимала, что весь этот ход рассуждений, важный для моей оценки показаний свидетелей, не может быть использован в суде, пока я не найду подтверждения того, что КГБ действительно оказывал давление на этих свидетелей.

Но, как ни скрывай, ложь обязательно где-то проявится.

И вот:

Том 1, лист дела 69, допрос свидетеля Куклина 27 августа. 25 августа стоял на посту на углу улицы Куйбышева. Заметил группу в 8-10 человек, которые шли по направлению к Лобному месту. Не знаю, почему, но я сразу обратил на них внимание и сразу побежал туда. Когда я прибежал на площадь, я увидел что-то в руках у граждан, которые сидели на тротуаре Лобного места. Близко к Лобному месту я не подходил и

потому лозунгов не видел и выкриков не слышал. В этот же день после сдачи смены я написал рапорт.

Противоречия между показаниями Куклина и им же написанным рапортом очевидны.

В показаниях: «...Выкриков не слышал». В рапорте: «...Они стояли на проезжей части и кричали...» В рапорте: «На мое требование уйти с проезжей части эти граждане не реагировали, продолжали стоять и кричать».

Но как мог свидетель обратиться к демонстрантам с каким бы то ни было требованием, если близко к Лобному месту он не подходил (протокол допроса)?

Куклин – не обычный свидетель. Он инспектор ОРУДа. Ему был доверен один из самых ответственных постов в Москве – участок правительственной трассы, соединяющей Кремль с ЦК. Все его внимание сосредоточено на обеспечении правильного и безаварийного движения машин на обслуживаемой им территории, куда входит и Красная площадь. Естественно, что его показания представляют наибольшую ценность для решения вопроса о том, действительно ли демонстрация привела к нарушению нормальной работы транспорта. В рапорте он пишет:

Эта группа мешала движению транспорта, идущего из Спасских ворот Кремля на улицу Куйбышева и обратно.

В протоколе допроса об этом ни одного слова. И что особенно странно – следователь его об этом тоже не спрашивает. И не только при первом допросе, но и впоследствии. Не спрашивает его, была ли задержана в движении машина, а если была, то на какое время.

Все это могло бы вызвать у защиты серьезные недоумения и подозрения. Но они остались бы только подозрениями, если бы не небрежность, недосмотр следователя. Тот самый недосмотр, который всегда помогает обнаружить ложь и фальсификацию.

Допрашивая Куклина 27 августа, следователь записал с его слов:

В этот же день (т. е. 25 августа) после сдачи смены я написал рапорт.

А на приобщенном к делу рапорте стоит написанная Куклиным дата – «3 сентября».

Значит, это другой, новый рапорт, который написан взамен первого. Значит, содержание первого рапорта следствие не устраивало.

И не устраивало настолько, что работник городской прокуратуры изъял его из дела, то есть совершил уголовное преступление. Конечно, следователю ничего не

стоило договориться со свидетелем, чтобы тот датировал свой новый рапорт прежним числом, то есть 25 августа. Следовательно, очевидно, просто не обратил на это внимание. Забыл, что в показаниях Куклина есть эта последняя – изобличающая – строчка:

В этот же день я написал рапорт.

Многие, с кем мне приходилось разговаривать, уже здесь в Америке, спрашивали меня:

– А зачем вам, адвокатам, надо было выискивать все эти противоречия, разрабатывать планы допроса свидетелей, если действительно исход всех этих политических процессов предрешен заранее? Если вы твердо знали, что никакие аргументы защиты на приговор суда не повлияют?

Этот же вопрос, но несколько в иной редакции, задавали мне в Советском Союзе. Там все сами понимали предрешенность этих дел. Там говорили просто:

– Ведь все равно известно, что их осудят, и осудят на тот срок, который определяют КГБ и партийные инстанции. Зачем тратить столько сил и нервов на заведомо обреченную защиту?

В те годы один из известных московских бардов написал песню «Юридический вальс». Он посвятил ее адвокатам, участвовавшим в политических процессах:

Судье заодно с прокурором
Плевать на детальный разбор.
Им лишь бы прикрыть разговором
Готовый уже приговор.
А дальше об адвокатах:
Скорей всего, надобно просто
Просить представительный суд
Дать меньше по сто девяностой,
Чем то, что, конечно, дадут.
Откуда берется охота,
Азарт, неподдельная страсть
Машинам доказывать что-то,
Властям корректировать власть?..

Так откуда же, действительно, бралась охота, и если не азарт (это слово мне не кажется правильным), то неподдельная страсть?

Наверное, разные адвокаты должны были по-разному ответить на этот вопрос. Для некоторых главной движущей силой было стремление разоблачить, сделать наглядным для всех тот трагический фарс, каким являлись все политические процессы, в которых нам приходилось участвовать. Но для меня разоблачение было следствием работы, результатом той тщательности, с которой готовилась к каждому делу, но не ее причиной. У меня никогда не возникала мысль, что обреченность дела может позволить работать хуже, чем я умею, и, следовательно, хуже, чем я обязана.

Лариса Богораз и Павел Литвинов изучали дело тоже очень внимательно. С каждым из них я подробно обсуждала показания свидетелей, разъясняла намеченную мною линию защиты, учила тому, как правильно ставить вопросы. Особенно детально я готовила к предстоящему суду Ларису, которая решила, что в суде откажется от адвоката и будет защищаться самостоятельно, чтобы получить право, помимо последнего слова, произнести и защитительную речь.

В Советском Союзе адвокат, участвующий в политическом процессе, поставлен перед необходимостью осудить политические взгляды своего подзащитного. Дать им «правильную», «партийную» оценку. Лишь очень ограниченный круг адвокатов, выступавших в таких делах, отказывался следовать этой традиции. Пойти на большее, то есть солидаризироваться с политическими воззрениями и оценками подзащитных, и остаться после этого в адвокатуре было невозможно. Вот почему мы должны были сознательно ограничивать себя чисто правовыми аспектами защиты.

Я знаю, что ни тогда, ни позднее никто из самых требовательных и бескомпромиссных диссидентов не осуждал нас за это. Но даже сейчас, когда вспоминаю тот свой разговор с Ларисой, вспоминаю и острое чувство стыда, когда слышала от нее:

– Я должна сама произнести защитительную речь. Ведь кто-то должен от имени всех подсудимых открыто выступить против оккупации Чехословакии. Я думаю, что я это сделаю лучше других.

Я знала, что Лариса справится с этой задачей. Она обладала прекрасной способностью четко формулировать мысли. Ход ее рассуждений всегда строго логичен. И все же я особенно тщательно и придирчиво старалась оценить каждое слово, которое Ларисе предстояло сказать в суде. Я настойчиво повторяла:

– Помни, тебе могут запретить говорить о твоих взглядах и убеждениях, но никто не может лишить тебя права рассказать о том, почему ты пришла на Красную

площадь. По закону суд обязан установить мотивы тех действий, в которых обвиняется подсудимый.

Мы договорились с Ларисой, что о ее намерении защищаться в суде самостоятельно никто, кроме самых близких, знать не должен. Ей важно было сохранить право на встречи со мной до суда.

Договорились и о том, что после суда я вновь стану ее официальным защитником и буду представлять ее интересы в Верховном суде РСФСР в кассационной инстанции.

Так шли эти недолгие дни подготовки к делу. Каждое утро я ехала в Лефортово с чувством, что меня ждут, что я нужна. Какой тяжелой оказалась для меня потеря этого чувства в нынешней уравновешенной и размеренной жизни в эмиграции!..

Следователь Галахов был достаточно снисходительным «надзирателем». Скучая от безделья, он часто отлучался из кабинета, чтобы, как он говорил, «потрепаться» с кем-нибудь из знакомых следователей. В эти свободные минуты наедине мы переставали говорить о деле. Я рассказывала Павлу и Ларисе об их друзьях, о близких и родных им людях. Говорили о стихах, о любимых книгах, о кино.

С Ларисой больше всего говорила о ее сыне Саньке и о Толе Марченко. Рассказала ей и о том поразительном разговоре, который был у меня с народным судьей, судившим Марченко. Когда я в первый раз сразу после вынесения приговора по делу Анатолия Марченко зашла в кабинет судьи, он весьма нелестно отозвался о Ларисе (она была свидетелем по делу), Павле и других друзьях Анатолия, которых он видел в суде.

Он считал, что все эти интеллигенты просто боялись подписывать «открытые чешские письма» своими именами. Что они воспользовались Анатолием – «простым русским рабочим парнем» (как он его назвал) как прикрытием. Именно они обрекли его на тюрьму, а сами остались в безопасности.

28 августа, уже после демонстрации и ареста Павла и Ларисы, я вновь пришла в тот суд, чтобы сдать кассационную жалобу по делу Анатолия.

Секретарь суда сказала, что народный судья просил меня обязательно зайти к нему. Я вошла в зал судебного заседания, когда там слушалось какое-то уголовное дело. За судейским столом сидели те же женщины – народные заседатели, которые участвовали в суде над Марченко. Одна из них увидела меня и, наклонившись к судье, что-то прошептала.

Неожиданно судья прервал свидетеля, объявив перерыв на пять минут, и, обращаясь ко мне, попросил зайти с ним в совещательную комнату. А там после небольшой паузы он произнес следующие слова:

– Нам всем, – и он кивнул на заседателей, и они тоже согласно кивнули головой, – очень хотелось увидеть вас, чтобы сказать, что мы были несправедливы. Мы неправильно думали и говорили о тех людях, если вам представится возможность увидеть их, скажите им об этом.

– Наверное, я их увижу и тогда обязательно передам ваши слова.

И хотя судья не назвал тогда ни одного имени, я считаю, что обещание выполнила, пересказав все это Павлу и Ларисе.

(Этот судья вскоре оставил свой пост. Как говорили, он сам отказался от выдвижения своей кандидатуры на новых выборах.)

Много позже Павел и Лариса в письмах, которые я получала от них из далекой ссылки, вспоминали эти наши долгие разговоры в Лефортове.

А ведь, честное слово, хорошее было времечко сентябрь-октябрь, да?... А халва, увы, для меня теперь дорога больше как память, кажись, заработала в этапах какую-то хворобу.

Диночка, пишу эту короткую записку пока. Мне просто захотелось поговорить с вами – просто так, ни о чем. Как тогда в сентябре,

– писала Лариса.

Милая, дорогая моя адвокатка! (Это мой лефортовский сосед говорил: – Опять к тебе адвокатка пришла.) Большое спасибо за суд, за наши разговоры в Лефортове. Помните?

Так начиналось первое письмо, полученное мною от Павла Литвинова.

Помню. Грустное и смешное. Важное и незначительное. Помню до нелепых, никому, кроме меня, не нужных подробностей, плотно осевших в памяти.

20 сентября 1968 года адвокаты и обвиняемые полностью закончили ознакомление с материалами дела.

В этот же день я заявила ходатайство об отмене постановления следователя о выделении дела в отношении Файнберга и об исключении из обвинения Ларисы Богораз эпизода, связанного с подачей ею заявления об объявлении забастовки. В тот же день в удовлетворении ходатайства мне было отказано. Аналогичный отказ в

ходатайстве, связанном с делом Файнберга, получили и остальные адвокаты. Нам было ясно, что КГБ ни при каких условиях не согласится на то, чтобы Файнберг появился в открытом судебном заседании с выбитыми при разгоне демонстрации зубами.

Секретно. Экземпляр № 8

«Утверждаю»

Заместитель прокурора города Москвы

23 сентября 1968 г.

В. Колосков

Отпечатано в 15 экземплярах

Составлено 20 сентября 1968 г.

Заказ № 333/531 23 сентября 1968 г.

Документ, первые и последние строчки которого я привела и о секретности которого со всей категоричностью свидетельствует специальный гриф в правом верхнем углу страницы и указание на количество отпечатанных экземпляров, – это обвинительное заключение по делу № 41074/56-68с о демонстрации на Красной площади. Буква «с» в конце номера – это тоже индекс секретности. Одна эта буква, стоящая на обложке каждого из томов, определяет особый путь, которым дело, минуя общие канцелярии, попадает прямо в «Специальный отдел» Московского городского суда, регистрируется по особой картотеке «Специальной канцелярии». И дальше дело пойдет этим особым, «специальным» путем, вплоть до Верховного суда. «Специальная» канцелярия, «специальная» регистрация, «специальный» состав судебной коллегии, который будет рассматривать дело.

Все, кто занимался делом о демонстрации, знают, что в его материалах нет ничего, что может быть признано секретным. Здесь гриф «Секретно» – это «уши», все время тщательно скрываемые, но все же вылезавшие уши КГБ. Это его индекс, его «специальная» канцелярия, его «специальный» состав суда. Поэтому, когда советские власти во всеуслышание, для всего западного мира утверждали, что дело о демонстрации на Красной площади – это обычное уголовное дело, они лишь пытались скрыть значение, которое сами же этому делу придавали, вручив судьбу демонстрантов органу, охраняющему государственную безопасность Советского Союза.

Все те понятные советским юристам приметы участия КГБ в расследовании дела, о которых я уже писала (содержание арестованных в следственном изоляторе КГБ, необычно быстрое расследование дела), вновь нашли свое подтверждение.

Я уже не удивлялась молниеносности, с которой дело поступило в суд и было назначено к слушанию. Всего 9 рабочих дней оставалось до даты, на которую было назначено рассмотрение дела. За эти 9 дней должен быть назначен судья, вручены копии обвинительных заключений всем обвиняемым (не менее чем за трое суток до суда), разосланы повестки всем свидетелям, часть из которых живет в отдаленных от Москвы районах страны. Адвокаты должны иметь время для дополнительного изучения дела и свиданий со своими подзащитными.

Но главное – это судья. Судья, который еще не видел дела, которому предстоит изучить три больших тома следственных материалов; решить вопрос, достаточно ли собрано доказательств для предания обвиняемых суду, подготовиться к допросу более тридцати свидетелей.

Я могу твердо сказать, что девятидневный срок – это больше, чем исключение. Это уникальный по своей краткости срок, требующий для его соблюдения уникальной слаженности во всех звеньях судебной системы.

Суд успел сделать все.

Уникальную заботу проявили в отношении защитников.

Судьям народных судов, Городского суда и даже Верховного суда РСФСР было предложено снять со слушания и перенести на другие числа все дела, в которых должны были участвовать в тот период времени адвокаты Каллистратова, Каминская, Монахов и Поздеев.

Все было подчинено одному – закончить рассмотрение дела в предельно сжатый, кем-то в очень высоких инстанциях установленный срок. (Мне тогда говорили, что это указание исходило от ЦК КПСС.)

Я рассталась с Павлом Литвиновым и Ларисой Богораз 20 сентября. И вот прошла всего неделя, и я вновь еду к ним знакомой дорогой в Лефортовскую тюрьму.

– Что случилось, Дина Исааковна? Я вас не ждал так скоро, – мне кажется, именно так встретил меня Павел. И уже потом: – Простите, я даже не поздоровался.

В нашем кабинете полная тишина. Изредка обмениваемся какими-то невыразительными репликами. Все остальное время пишем. Павел прекрасно понимает, что наше свидание наедине прослушивается и записывается от начала до конца. Не сомневаюсь в этом и я.

В этот день я пришла в тюрьму очень рано. Специально спешила, чтобы не ждать в «адвокатской очереди», чтобы сразу получить кабинет. И действительно, в

приемной, где мы, адвокаты, выписываем требования на свидания с подзащитными, я была одна.

И началось ожидание. Дежурный, у которого я время от времени спрашивала, когда же я получу кабинет, неизменно отвечал:

– Приходится подождать – все кабинеты заняты.

А потом мы шли с ним по коридору к освободившемуся наконец кабинету. Узкий коридор. С правой стороны окна, с левой – двери в кабинеты для свидания. Все двери раскрыты нараспашку. Все кабинеты пусты. Я была единственным посетителем в эти ранние часы. Мне выделили для работы последний кабинет. Самый неудобный – в нем не было даже звонка для вызова дежурного. Когда кончается свидание, надо выходить в коридор и кричать в старинный рожок:

– Дежурный! Дежурный!!!

И опять ждать и гадать – услышал он твой крик или нет. Я попросила разрешения занять любой другой кабинет – там и удобные столы, и специальные звонки. Мой сопровождающий ответил с полной категоричностью:

– Ничего не могу сделать, товарищ адвокат. Приказано предоставить вам именно этот кабинет.

Как я могла расценить и этот отказ, и долгое, на первый взгляд бессмысленное ожидание? У меня на это только один ответ.

Я пришла слишком рано. К моему приходу кабинет не успели оборудовать специальной прослушивающей аппаратурой.

Вообще-то это было идиллическое время. Мы работали в этих старых кабинетах-клетушках, в которых обычно происходят в присутствии конвоя свидания осужденных с родственниками. Поэтому там и не было постоянной звукозаписывающей аппаратуры. Позже нам стали предоставлять большие светлые кабинеты на втором этаже с хорошими письменными столами и непременно телевизором. Там даже переписываться с подзащитным стало опасно.

А почему опасно? Что криминального происходило во время свидания адвоката со своим подзащитным? Что незаконного приносили им или уносили от них?

Я приносила. Волнуясь, страшась разоблачения, но приносила курящим – сигареты, которые они курили во время свидания, а потом поштучно засовывали в специально принесенную пустую пачку от таких же сигарет, чтобы иметь возможность взять их с собой в камеру. Некурящим – шоколад, который тоже тайком, отламывая по

кусочку, они съедали в моем присутствии, а обертку от которого я засовывала обратно в портфель.

Какие запрещенные темы обсуждали мы во время свидания наедине, что нам приходилось опасаться подслушивания?

Я рассказывала Павлу и Ларисе о всех передачах западного радио о предстоящем над ними суде.

А это запрещено.

Я рассказывала о судьбе их друзей и товарищей, о том, что приговор по делу Анатолия Марченко оставлен в силе, а сам Толя уже в тюрьме в городе Соликамске.

Это тоже запрещено.

Я пересказывала им, а иногда давала читать письма от родителей, жен, невест, друзей. Письма полные нежности, заботы о них, выражения гордости за них и восхищения их мужеством.

Если внимательно читать мое досье, то можно наткнуться на такие записи.

Том 2, лист дела 87. Показания свидетеля Веселова.

25 августа я пришел. «Милый мой бесценный друг! До сих пор не могу себе простить, что меня не было в Москве в тот трудный и великий ваш день. О вас мне много говорят и много пишут. Все отдают вам великую честь».

И дальше многочисленные приветы и выражения надежды на скорую встречу «куда бы ни занесла вас судьба».

Просто дать прочитать такое письмо Павлу (это ему оно было адресовано) я не могла, это запрещено. Вот и вынуждена была, переламывая свою природную дисциплинированность и законопослушность, идти на эту примитивную, но безотказно меня выручавшую конспирацию. Я делала это потому, что была уверена тогда, равно как и сейчас, что правосудие не пострадает оттого, что обвиняемые будут знать, что они не забыты, что о них думают, что демонстрация не прошла бесследно.

Павел и Лариса, с точки зрения любого адвоката, «отличные» подзащитные. Умные, образованные, умеющие прекрасно формулировать свои мысли. Они ставили перед собой единственную задачу – рассказать правду о том, почему пришли на Красную площадь, какие мотивы руководили ими. Каждый из них независимо и самостоятельно определил и линию своего поведения в суде – не отвечать на вопросы о действиях других.

Мне не нужно было учить их, что говорить. Я должна была лишь корректировать форму их показаний в соответствии с процессуальными требованиями закона.

Это была совсем несложная задача. И все же.

Целые страницы, зачеркивая потом все написанное строчку за строчкой, посвящали мы разработке отдельных аспектов защиты. Тому, как надо отвечать на вопросы и как их ставить.

Это разрешенная для обсуждения тема. Но ведь мы вовсе не были заинтересованы в том, чтобы наша аргументация заранее становилась известной прокуратуре и КГБ, а значит, и тем специалистам, избличать которых во лжи нам предстояло в суде.

Так поступала не только я. Этим же способом пользовались многие адвокаты. Помню, как Каллистратова после свидания с Вадимом Делонэ говорила мне:

– Диночка, хорошо, что я уже вполне пожилая женщина. А то что бы они (имелась в виду тюремная администрация. – Д.К.) должны были обо мне подумать! Я три часа провела на свидании с Вадимом, и за все это время, кроме «Здравствуй, Вадим» и «До свидания, Вадим», ничего не сказала.

Нужно сказать, что сам факт прослушивания не представлял для меня чего-нибудь нового или необычного. Прослушивание стало бытовым явлением, прочно вошло в жизнь многих семей. Я знала, что не только телефонные разговоры, но и вообще каждый шорох в моей квартире прослушивается круглосуточно. Знала и то, когда именно нашу квартиру к этому прослушиванию подключили.

Это случилось в конце октября 1967 года. Уже после суда над Владимиром Буковским и после того, как я заканчивала знакомиться с многотомным делом Юрия Галанскова, Александра Гинзбурга и других, обвинявшихся в антисоветской агитации и пропаганде. Судебный процесс над ними был еще впереди.

Как-то вечером у меня дома собрались гости. Наш разговор был прерван появлением моего сына Дмитрия. Он вошел в комнату как-то очень растерянно улыбаясь.

– Папа, – сказал он, – ты мне очень нужен, выйди ко мне на несколько минут.

Муж вернулся очень скоро. Он был растерян не меньше сына.

– Я должен сказать вам, что весь разговор, каждое слово, которое вы произносите в этой комнате, отчетливо слышно в комнате сына. Стоит только снять телефонную трубку.

Мы жили в трехкомнатной квартире с двумя коридорами. Комната сына – первая от входной двери, наша – последняя. Нас разделяли два коридора и большая комната, в которой тогда жила моя мать. В моей комнате не было ни телефонного аппарата, ни проводки для телефона.

Первой моей реакцией было:

– Не может быть!

Но вот я уже стою в комнате сына и, сняв телефонную трубку, слушаю. Долгий телефонный гудок – и сквозь него.

Мне никогда до этого не приходилось с такой отчетливостью слышать человеческий голос и каждый звук – шум льющегося в бокал вина, легкий звон стекла... – все, как бы усиленное в громкости, доносится до меня из телефонной трубки.

Потом мои гости по очереди совершали этот путь от обеденного стола в комнату сына. Каждый хотел убедиться сам. Все единодушно считали, что прослушивающее устройство установлено не только в телефонном аппарате, но и непосредственно в моей комнате.

Если это действительно так, то я с очень большой степенью вероятности могу предположить, кто и когда это сделал.

Среди наших знакомых был человек, с которым в течение многих лет мы регулярно встречались на театральных премьерах, на просмотрах новых кинофильмов. Но он никогда не бывал в нашем доме, равно как и мы никогда не бывали у него.

За несколько дней до описываемого вечера он позвонил и сказал, что ему нужно срочно посоветоваться по какому-то юридическому вопросу. Я предложила ему прийти ко мне в консультацию, но он так настойчиво говорил, что хочет получить совет от нас обоих, что очень важно, чтобы в обсуждении принял участие и мой муж, что пришлось разрешить ему прийти к нам домой.

Когда он ушел, мы с мужем долго удивлялись – а зачем, собственно, он приходил? Настолько несерьезным оказался вопрос, ради которого он стремился встретиться с нами. За этим человеком в течение многих лет шла недобрая слава секретного осведомителя КГБ. Мы с мужем никогда не позволяли себе верить во многие порочащие человека слухи, лишённые реальных и бесспорных оснований. Но тогда он оказался единственным, кого я могла подозревать.

История с телефоном нас не напугала и даже не взволновала. Приняли ее как естественное развитие моей адвокатской деятельности и тогда же решили: для нас это не существует. В своем доме мы должны жить свободно, иначе жизнь станет просто невыносимой.

На следующий день после того, как мы узнали, что наша квартира прослушивается, раздался звонок в дверь. Передо мной стоял незнакомый мужчина в темном пальто и меховой шапке.

– Я с телефонной станции. Пришел проверить, как работает ваш телефон.

– Как это любезно, – сказала я. – Ведь мы мастера не вызывали.

– Это теперь у нас новая форма обслуживания – сами ходим проверяем свой участок. Имеются у вас жалобы на работу телефона?

Поверить в то, что это действительно обычный телефонный мастер и что советский сервис достиг такой небывалой высоты, я, естественно, не могла. Скрывать обнаруженный дефект в подслушивающем устройстве я не хотела. Выслушав мой рассказ о появившейся у нас счастливой возможности быть в курсе всего, что происходит в других комнатах моей квартиры, «телефонный мастер» быстро сказал:

– Это индукция. – И, увидев недоумение на моем лице, вновь уверенно повторил: – Это индукция.

Новый телефонный аппарат он предусмотрительно захватил с собой, чтобы заменить им наш старый. Прощаясь с мастером, я протянула ему рубль. Наш «мастер» от денег отказывался с негодованием. Наш «мастер» от денег отказывался с негодованием. И все же рубль он взял. Очевидно, моя аргументация показалась ему убедительной. И что мог он возразить на мои слова:

– Если вы действительно мастер с телефонной станции, то и ведите себя соответственно. Они никогда от денег не отказываются.

После его ухода я решила позвонить в районное бюро ремонта и попытаться выяснить, кто же был этот человек. Я сказала, что хочу направить в их адрес благодарность мастеру за быстрый и качественный ремонт. Там долго проверяли заявки и наряды на ремонт, а потом ответили:

– Это какое-то недоразумение. Мы к вам мастера не посылали.

С тех пор в кругу моих друзей слово «индукция» полностью заменило длинное и неблагозвучное слово «прослушивание». Когда кто-нибудь говорил:

– У меня телефон с индукцией, – всем было понятно, о чем идет речь.

Хотя наше дело рассматривал по первой инстанции Московский городской суд, местом его слушания был избран народный суд Пролетарского района Москвы. Этот суд расположен в старинном здании, выходящем одной стороной на набережную реки Яузы, а всем своим фасадом – в небольшой переулок. Здесь всегда тихо – нет больших домов-новостроек, а переулок настолько узкий, что по нему нет сквозного движения транспорта. Процесс был назначен на 9 октября 1968 года в 9 часов утра – ровно на один час раньше установленного законом начала рабочего дня в народных судах и в Городском суде.

И место слушания, и это раннее необычное время – все для того, чтобы, по возможности, скрыть от «нежелательной» публики, где и когда будет слушаться дело. Чтобы все те, кого условно объединяют термином «либеральная интеллигенция», да еще иностранные корреспонденты не успели приехать до открытия судебного заседания.

Как только я показалась в переулке, меня плотно окружила толпа.

Знакомые и незнакомые, молодые и пожилые. Это те, кто, несмотря на старания властей, пришли сюда по доброй воле. Кто волнуется за исход дела. Кому дороги подсудимые. Кто хотя бы самим фактом присутствия хочет выразить солидарность с ними. Все они останутся стоять на улице – их в зал суда не впустят. Практически здание народного суда было полностью заблокировано. Не пускали не только посторонних, не только эту нежелательную публику, но даже и работников самого народного суда. Весь народный суд Пролетарского района полностью прекратил работу на время слушания дела о демонстрации.

С трудом пытаюсь пробиться к входной двери сквозь негодующее:

– Почему нас не пускают?

– Почему каких-то специально подобранных людей проводят через запасной ход?

– Мы требуем, чтобы нас пропустили!

– Вы должны заявить ходатайство!

Но вот уже кто-то крикнул:

– Пропустите адвоката!

Уже проверено мое адвокатское удостоверение, и я в здании.

На третьем этаже, где должно слушаться наше дело, – пусто. Закрыты двери в судебные залы, расположенные по одну сторону коридора. Напротив дверь канцелярии по уголовным делам. Из нее слышны голоса, и я захожу туда.

Я никогда не служила в армии, но в моем представлении примерно так должен выглядеть ее штаб перед ответственным наступлением. Председатель Московского городского суда Осетров, помощник прокурора Москвы Фунтов, какие-то неизвестные мне высокие чины из КГБ плотным кольцом окружили нашу судью Лубенцову. Несколько в стороне председатель Московской коллегии адвокатов Константин Апраксин.

Все руководство заинтересованных организаций: суда, прокуратуры, КГБ и адвокатуры – собралось здесь, чтобы осуществлять оперативное руководство работой «независимого» суда, прокурора и адвокатов. Мне в этом «штабе» делать нечего, и я возвращаюсь в коридор и наблюдаю, как Софью Васильевну Каллистратову так же, как и меня минуты назад, окружили взволнованные, что-то ей непрерывно говорящие люди. Вижу, как она согласно кивает им головой, как перед ней расступаются, уступают дорогу.

Валентину Федоровну Лубенцову, члена Московского городского суда, которой поручено рассматривать дело о демонстрации на Красной площади, я знала много лет, и знала довольно хорошо. Настолько хорошо, насколько вообще в Советском Союзе адвокат может знать судью. Я встречалась с ней в суде и только по профессиональным делам. Лубенцова всегда была приветлива, в судебном заседании неизменно корректна. Не отличаясь ни выдающейся образованностью, ни выдающимся умом, она была опытным судьей, разумно строгим и разумно либеральным.

Я часто выступала в уголовных процессах под ее председательством. Были дела, в которых она соглашалась с моими доводами, бывали и такие, когда она их отвергала. Но и в этих последних у меня не было оснований считать выносимый ею приговор вопиюще несправедливым.

По всему строю своей психологии Лубенцова вполне советский человек, принимающий эту власть и в основном ею довольный. Она жена офицера – полковника Советской армии, причем полковника не строевого, а работающего в Москве в Министерстве обороны. Жили они в хорошей, благоустроенной квартире.

Думаю, что Лубенцова любила свою работу; во всяком случае, очень дорожила ею. Ее мировоззрение – это конформизм, причем конформизм искренний. Она верила в то, что ей говорила Партия, и, как бы ни менялись партийные установки, принимала каждую новую как единственно правильную.

В том, 1968-м, году процесс демократизации в Чехословакии был предметом оживленных и достаточно откровенных споров в любой аудитории. Единственный слой городского общества, с которым я никогда не имела общения и о мнении которого, естественно, судить не могу, – это партийный аппарат во всех его звеньях.

Многие из тех, с кем говорила я тогда, действительно поддерживали курс советского правительства. Они верили, что в Чехословакии идет процесс реставрации капитализма, что существует реальная угроза вторжения в Чехословакию западногерманских войск. Кроме того, часто приходилось слышать и такие аргументы:

– Мы за них кровь проливали, они нам обязаны спасением от фашизма, а теперь они нас же и предают.

Но хотя людей, веривших в это, было много, я вовсе не уверена, что их было большинство. Не менее часто приходилось сталкиваться с теми, для кого процесс либерализации в Чехословакии перестал быть событием внешней политики. Они воспринимали Пражскую весну как пример, вселяющий надежду на более свободную жизнь и внутри нашей страны.

Чехам в то время завидовали, ими восхищались.

Либеральная интеллигенция восприняла вторжение советских войск в Чехословакию как национальную трагедию нашей страны и как ее национальный позор.

Судья Лубенцова была из тех, кто верил советской пропаганде и оправдывал вторжение советских войск, считая эту акцию советского правительства разумной и даже необходимой. В ее глазах демонстрация на Красной площади была преступной, даже если формально она ни под какую статью уголовного кодекса не попадала. Тут действовало то самое «социалистическое правосознание», руководствоваться которым закон обязывает судей (статья 16 Уголовно-процессуального кодекса РСФСР). А правосознание советских судей – «это прежде всего отражение в их сознании партийных и государственных идей» (Комментарии к статье 16 Кодекса).

Лубенцова считала справедливым, что участников демонстрации на Красной площади судят; считала, что они заслуживают наказания. Но в то же время это ее

убеждение носило несколько общих, абстрактный характер и не отражалось на личном отношении к подсудимым.

Как-то за несколько дней до начала нашего дела я была в одном из народных судов Москвы. О женщине-судье, с которой мне надо было встретиться, адвокаты говорили:

– Она такая жалостливая! Оправдывать она не любит, но зато и суровых приговоров не выносит.

Так вот, эта «жалостливая» судья сказала мне:

– Если бы я была в то время на Красной площади, я собственными руками вырвала бы их бесстыжие глаза, и сделала бы это с удовольствием!

Ее лицо при этом выражало такую неподдельную ненависть и жестокость, что заподозрить ее в неискренности было нельзя. Я ничего ей не возразила. Смолчала и тогда, когда присутствовавший при этом разговоре юноша-секретарь судебного заседания сказал:

– Как вы можете так говорить! Ведь даже слушать вас и то стыдно.

Я смолчала потому, что чувствовала – стоит мне заговорить, и я не смогу сдержаться, удержаться в нужных рамках корректности. Да у меня и не могло быть с ней общего языка, не было надежды на взаимопонимание.

Уже после суда, когда Лариса, Павел и Константин Бабицкий были осуждены на долгие годы ссылки, некоторые судьи выражали недовольство неоправданной, на их взгляд, «мягкостью» приговора:

– Их не в ссылку надо было, а в лагерь, да еще строгого режима, вместе с отпетыми уголовниками. А ссылка – это разве наказание для таких негодяев?!

Уверена, что Лубенцова подобных чувств не испытывала. Во всяком случае, никогда-ни в разговорах с ней до суда, ни в ее поведении в судебном заседании, ни во время многих и достаточно откровенных с ней разговоров об этом деле уже после суда – я не почувствовала проявления пренебрежения или презрения к подсудимым, сожаления, что ей пришлось наказать их недостаточно сурово.

Насколько я знаю, дело о демонстрации на Красной площади было первым политическим процессом в судебной практике Лубенцовой. Поставленная в условия, при которых ничего не могла решать сама, когда ей заранее было указано и то, что нужно осудить всех подсудимых, и то, по каким статьям и к какому сроку наказания

каждого из них, она приняла эти условия как естественные для такого необычного дела и ничем не унижающие ее судейского достоинства.

В своем неизменном скромном костюме она сидела за судейским столом не проявляя волнения, недовольства или повышенного раздражения. Лубенцова исполняла отведенную ей роль руководителя судебной постановки с профессиональным умением, но, как мне кажется, без всякого интереса. Судья, которую всегда интересовал вопрос «Почему?», здесь не только избегала его задавать, но и весьма неохотно выслушивала объяснения подсудимых, как только они переходили к мотивам или причинам своих действий. Она отказывала адвокатам и подсудимым в удовлетворении всех существенных ходатайств с короткой, но вполне категорической формулировкой:

– Суд не видит в этом необходимости.

И она была права. В этом действительно не было необходимости. Каким бы ни оказалось содержание документов, об истребовании которых просила защита, какие бы показания ни дал в суде свидетель, о допросе которого ходатайствовали обвиняемые, все подсудимые все равно были бы осуждены с той формулировкой обвинения, которая была одобрена и утверждена еще до суда.

Каждый советский адвокат может привести не менее вопиющие примеры, когда судья отбрасывает как несущественное все то, что говорит в пользу обвиняемого, даже не пытаясь проверить обоснованность обвинения в той или иной его части. Но ведь Лубенцова не принадлежала к числу таких судей. Для нее эта тенденциозная манера ведения судебного следствия, когда все было подчинено заранее принятому решению, была исключением.

После дела о демонстрации на Красной площади Лубенцовой часто поручали рассматривать политические дела, но я уже в них не участвовала. Знаю только из рассказов моих коллег, что она из процесса в процесс игнорировала не только все спорное, но и все то, что безусловно свидетельствовало в пользу обвиняемых. Сначала это не отражалось на ее поведении в обычных уголовных делах. Но приобретенная при рассмотрении политических дел привычка к нарушению закона оказалась мстительной. Все чаще и все более четко стали проявляться несвойственные ей раньше черты бездушного чиновника.

– Лубенцова уже не та, – говорили не только адвокаты, но и прокуроры и даже секретари судебных заседаний.

Прошло несколько лет, и стали забывать о времени, когда участвовать в деле под ее председательством было удачей. Когда можно было сказать подсудимому:

– Вам повезло, ваше дело будет рассматривать хороший судья.

Но вот ровно в 9 часов в переполненном до отказа зале раздаются:

– Подсудимая Богораз – доставлена.

– Подсудимый Литвинов – доставлен.

– Подсудимый Делонэ – доставлен.

– Подсудимый Бабицкий – доставлен.

– Подсудимый Дремлюга – доставлен.

Это судья Лубенцова называет каждого из подсудимых, а секретарь свидетельствует о том, что он доставлен в судебное заседание.

В первые минуты слушания дела я волнуюсь больше обычного. Сейчас я защитник Ларисы Богораз и Павла Литвинова. Пройдет несколько минут, и у меня останется один подзащитный – Лариса заявит суду, что будет защищаться сама. Первый раз в моей жизни подзащитный будет отказываться от моих услуг. И хотя я знаю, что Лариса заявит это ходатайство абсолютно корректно, все же не могу отделаться от неприятного чувства уязвленного самолюбия.

Остальные ходатайства общие у всех подсудимых и их адвокатов. Их несколько. Мы просили:

1. Включить в список лиц, подлежащих допросу в судебном заседании, дополнительно 6 свидетелей.

Советское право не знает понятий «свидетелей обвинения» и «свидетелей защиты». Закон обязывает следователей включать в список свидетелей для вызова в суд – как тех, кто дает показания против обвиняемых, так и тех, кто свидетельствует в их пользу.

Свидетели Леман, Великанова, Медведовская, Баева, Русаковская, Панова были допрошены на предварительном следствии. Все они дали показания в пользу подсудимых. Ни одного из них следователь в список не включил.

2. Направить дело на доследование для объединения его с делом Виктора Файнберга. Это повторение того ходатайства, которое мы заявляли при ознакомлении с делом.

3. Направить дело на следствие для установления лиц, производивших задержание обвиняемых, и расследования правомерности их действий.

Суд удовлетворил ходатайство Ларисы и предоставил ей право защищаться самостоятельно. Частично удовлетворил наше ходатайство о вызове свидетелей. Из шести человек, о допросе которых мы просили, вызвали трех – Лемана, Великанову и Медведовскую. Во всех остальных ходатайствах нам было отказано.

Оглашается обвинительное заключение.

Потом начнутся допросы подсудимых и свидетелей. Наверное, сейчас последний момент, когда могу представить подсудимых читателю, пользуясь тем, что считал необходимым сообщить о них следователю, и тем, что сообщили они сами о себе.

Владимир Дремлюга. Ему 28 лет. Из тех сведений, которые он сообщил о себе, знаю, что в 1958 году он был исключен из комсомола за «разрушение советской семьи, неуплату членских взносов». Кроме того, он был исключен из Ленинградского университета с формулировкой: «За поведение, недостойное советского студента». Подлинной причиной исключения была следующая история.

Дремлюга жил в коммунальной квартире. Его соседом был бывший сотрудник КГБ, к которому, судя по всему, Владимир особых симпатий не испытывал. Дремлюга договорился со своим товарищем, и тот передал через соседа письмо, на конверте которого было написано: «Капитану КГБ Владимиру Дремлюге». Эта, на мой взгляд, не самая удачная шутка была расценена как дискредитация органов государственной безопасности и повлекла за собой исключение из университета.

Официальная характеристика Дремлюги дополняется тем, что он был судим за совершение уголовного преступления – перепродажу автомобильных покрышек, и тем, что во время обыска у него был изъят вполне внушительный по количеству имен «донжуанский» список.

Это все из материалов дела. А в памяти лицо Владимира, полное живого интереса ко всему окружающему, и его шутки во время перерывов, и никакого уныния, никакой растерянности. И то, как уже на второй день процесса Владимир говорит мне, показывая на сидящих в зале двух действительно очень красивых девушек:

– Не правда ли, эта особенно мила?.. Неужели вы находите ту более красивой? И знаете – я влюблен. Не смейтесь, Дина Исааковна! Я действительно влюблен.

Константин Бабицкий. 39 лет. Он закончил два высших учебных заведения, он математик и филолог. Научный работник, опубликовавший 12 работ. К моменту ареста

еще три написанные им научные работы были приняты к печати. У Бабицкого жена и трое детей. Старшему 15 лет, младшему – 10.

Это тоже из материалов дела.

А в памяти выражение сосредоточенности и углубленности в себя. Интеллигентная и очень достойная манера, в которой он отвечает на вопросы и дает показания. И глубокая убежденность, звучащая в голосе, когда он, обращаясь к суду, говорит:

– Вы видите перед собой людей, взгляды которых в чем-то отличаются от общепринятых, но которые не меньше любого другого любят свою родину и свой народ и потому имеют право на уважение и терпимость.

Владимир Делонэ. 21 год. «Холост, образование среднее, без определенных занятий, судим».

После первого судебного процесса Вадим уехал из Москвы и учился в Новосибирском университете. Писал стихи. Дважды был награжден за свое творчество премиями.

Летом 1968 года решил вернуться в Москву. 12 августа он получил паспорт с временной московской пропиской. 25 августа он был арестован – в его распоряжении было 8 рабочих дней для трудоустройства. Он уже подыскал и место будущей работы, но оформить его там не успели. И следователь записал в его анкетных данных: «Без определенных занятий».

Я не видела Вадима с того самого дня – 1 сентября 1967 года, когда его освобождали из-под стражи в зале Московского городского суда. Тогда передо мной был мальчик, которого я жалела. Теперь – серьезный, спокойный человек, обретший уверенность в правоте своего поступка.

Изменился стиль его показаний. Слова, которые он употреблял, стали строже, исчезла изысканность и артистичность – появились сдержанность и уверенность. То, что он говорил, звучало не менее искренне, чем тогда, когда слушала его впервые. Он не утратил, а приобрел. И этим приобретением было чувство собственного достоинства.

Павлу Литвинову 28 лет. «Образование высшее, по профессии физик, без определенных занятий, на иждивении сын восьми лет».

Литвинов – фамилия в Советском Союзе широко известная. Максим Литвинов был одним из самых активных деятелей еще старой дореволюционной большевистской

партии. Он был крупнейшим советским дипломатом, в течение долгих лет – народным комиссаром (министром) иностранных дел, представлял Советский Союз в Лиге Наций, был послом в США.

Павел – его внук.

Жизнь Павла была вполне благополучной. Окончил университет, работал ассистентом на кафедре физики. Любил своих учеников, и они любили его. Так было до тех пор, пока он не стал активным участником правозащитного движения. В результате – увольнение из института, где он преподавал, невозможность устроиться на работу. И все же его нельзя было назвать человеком «без определенных занятий». Он давал частные уроки физики, имел постоянный заработок, который обеспечил ему скромное, но все же независимое существование.

Весь последний год до ареста Павел жил под постоянным наблюдением агентов КГБ, которые следовали за ним буквально неотлучно. Они не отрывались от него ни на минуту. Дежурили около его дома, ждали его выхода, сопровождали его на улице, в троллейбусах, метро. Следовали за ним в специальной оперативной машине, если он ехал на такси. Это не с чужих слов рассказываю – сама видела, когда Павел приходил ко мне в юридическую консультацию.

Ларисе 39 лет. Она кандидат наук, ученый. Лариса – мой друг. Я знаю ее не в пример лучше, чем других обвиняемых. Я люблю ее за мягкость и доброту, за верность в дружбе, за готовность помочь каждому, кто в ее помощи нуждается. Как-то один очень недоброжелательно относящийся к ней человек сказал мне:

– Я согласна с вами, что она мужественная женщина, но она плохая мать и плохая дочь. Разве не должна была она подумать о сыне и о стариках-родителях?

Я уверена, что этот упрек жесток и очень несправедлив.

Очень много думаю о Санюшке и не только думаю, а все время вспоминаю, каким он был тогда, каким вот тогда. Знаешь, – всегда хорошим. Я его очень люблю. А сейчас – с особой нежностью и болью.

У меня к тебе большая непрофессиональная просьба. Милая, звони время от времени моим родителям, – просто чтобы утешить их, развлечь, дать возможность поговорить обо мне. Не могу отвлечься от мысли о том, как им сейчас трудно.

Так писала мне Лариса из своей далекой ссылки, где мучительно тяжелый быт и полное одиночество.

Сколько нежных слов о «Санюшке», о родителях пришлось мне услышать от Ларисы в часы наших с ней свиданий до и после суда! В них не только любовь к ним, но и постоянная забота, беспокойство и подлинная боль из-за причиненного им горя.

Тогда, в первые часы судебного заседания, слушая скудные сведения, которые каждый из подсудимых сообщал о себе, я все время думала: «Какие они разные, ни в чем не похожие друг на друга...»

А теперь – показания в суде (в том же порядке, который избрала, рассказывая о каждом из них).

Владимир Дремлюга:

Я решил принять участие в демонстрации уже давно, еще в начале августа. Решил, что, если в Чехословакию войдут войска, я буду протестовать. Всю свою сознательную жизнь я хотел быть человеком, который спокойно и гордо выражает свои мысли. Я знал, что мой голос прозвучит диссонансом на фоне общего молчания, имя которому «всенародная поддержка партии и правительства». Я рад, что нашлись люди, которые вместе со мной выразили протест. Если бы их не было, я вышел бы на площадь один.

Константин Бабицкий:

Полагая, что ввод советских войск в Чехословакию наносит прежде всего вред престижу Советского Союза, я считал нужным донести это свое убеждение до сведения правительства и граждан. Для этого в 12 часов 25 августа я явился на Красную площадь.

Я шел на Красную площадь с полным сознанием того, что я делаю, и с пониманием возможных последствий.

Вадим Делонэ:

21 августа я узнал о вводе советских войск в Чехословакию и был возмущен этой акцией правительства. Мне казалось, что если я не выражу своего протеста, то тем самым своим молчанием поддержу это действие. Я не стыдился и не стыжусь сейчас, стоя перед судом, своих действий, своего участия в протесте против ввода советских войск в Чехословакию.

Павел Литвинов:

21 августа советские войска перешли границы Чехословакии. Я считаю эти действия советского правительства грубым нарушением норм международного права. Мне очевиден ожидающий меня обвинительный приговор. Этот приговор я знал

заранее – еще когда шел на Красную площадь. Тем не менее я вышел на площадь. Для меня не было вопроса – выйти или не выйти?

Лариса Богораз:

Мой поступок не был импульсивным. Я действовала обдуманно, полностью отдавая себе отчет в последствиях своего поступка. Именно митинги, радио, сообщения в прессе о всеобщей поддержке побудили меня сказать:

– Я против, я не согласна.

Если бы я этого не сделала, я бы считала себя ответственной за действия правительства.

Мне кажется, более того – я почти уверена, что если бы написала эти выдержки из показаний единым потоком, то вряд ли кто-нибудь мог определить, какие слова из приведенных мною принадлежат исключенному из комсомола Дремлюге, а какие – серьезному ученому Константину Бабицкому. Что говорил начинающий жизнь студент Вадим Делонэ, а что – зрелый человек, кандидат наук Лариса Богораз. Общая нравственная основа их подвига как бы сравнивала их, определял и общую позицию, и общий стиль поведения в суде.

Дело о демонстрации на Красной площади было третьим политическим процессом в моей практике. В первых двух КГБ удавалось противопоставить одних обвиняемых другим. В этом же деле, хотя и были объединены очень разные люди с разным жизненным опытом и разной степенью образованности, я не могу выделить никого, ни за кем не могу признать преимущества в мужестве, стойкости и нравственности занятой позиции.

Среди подсудимых не было главных и второстепенных, не было организаторов и вовлеченных. Не было и сомневавшихся или раскаявшихся. Каждый из них был готов разделить судьбу остальных. В этом несомненная особенность судебного процесса о демонстрации на Красной площади.

Первый день судебного процесса мы работали с 9 часов утра до 7 часов 30 минут вечера. Второй день не легче – начали судебное заседание в 10 часов утра, а закончили в 10 часов 45 минут вечера – почти 13 часов напряженной работы в переполненном, непроветриваемом зале. Каждые два – два с половиной часа перерыв на 10 минут. Для меня и Калистратовой – вожденный перекур. Но и на это времени хватает далеко не всегда. Перерыв – время, когда суд разрешает беседовать с нашими подзащитными.

Перерыв – время, когда их родственники окружают нас с бесчисленным количеством одинаковых вопросов.

– Как прошел допрос?

– Какое впечатление от свидетеля?

Но, если бы даже не это, передохнуть за эти 10 минут невозможно – просто негде. Небольшой коридор, плотно забитый людьми, грязно и шумно. Специальной комнаты для отдыха адвокатов в судах не бывает. Выйти на воздух тоже нельзя – такая толпа окружает здание.

В середине дня – обеденный перерыв. Состав суда, прокурор и все руководство уехали обедать в какую-то «закрытую» столовую. Их отвезли туда на черных «Волгах» – машинах КГБ. (На этих же машинах их вечером развозили по домам.)

Мы, адвокаты, во время обеденного перерыва остаемся в суде. Нам идти некуда. Поблизости – ни кафе, ни ресторана.

После такого дня вернулась домой усталая и голодная. А дома – телефонные звонки. Сколько их было в тот первый вечер после суда, сосчитать невозможно. Друзья:

– Диночка! Я знаю, что ты очень устала, но хоть несколько слов – как там?

Знакомые:

– Дина Исааковна, простите, что отрываю вас, знаю, что очень устали. Но хоть несколько слов – как там?

И знакомые моих друзей, и друзья моих подзащитных – каждый с одним вопросом:

– Как там? Как прошел первый день суда?

А потом, уже ночью, когда все спят, я сижу на кухне, пью черный кофе, курю и, конечно, раскладываю пасьянс.

А перед глазами опять суд и лица свидетелей, и даже слышу их голоса. Как будто кто-то взялся специально для меня повторить эти больше всего бьющие по нервам кадры, перемешав их порядок, нарушив последовательность.

– Свидетель, сообщите суду ваше место работы и занимаемую должность.

– Вопрос снимаю. Свидетель, можете не отвечать.

Это судья Лубенцова снимает вопрос, которым судьи во всех процессах сами начинают допросы свидетелей, но который именно этому свидетелю не был задан.

И уже по следующему свидетелю:

– Сообщите суду место вашей работы и занимаемую должность.

– Вопрос снят. Можете не отвечать.

Так поочередно допрашиваем свидетелей Долгова и Иванова – «сотрудников» воинской части 1164.

– Свидетель Долгов, видели ли вы 25 августа на Красной площади своих знакомых или сослуживцев?

– Нет.

– Есть ли знакомые среди вызванных в суд свидетелей?

– Нет.

– Знаете ли вы Иванова?

– Нет.

– Знакомы ли вы с Веселовым, Богатыревым и Васильевым?

– Нет.

Он стоит перед судом, чуть повернув к нам голову. Он знает, что всем нам – судье, прокурору и адвокатам – ясно, что он лжет, но он нисколько не волнуется, не боится разоблачения. Когда Долгов произносит свое очередное «нет», он смотрит на нас и улыбается какой-то даже обезоруживающей своей наглостью улыбкой. Как бы говорит нам: «Не верите? Ну и не верьте. А все равно сделать вы ничего не можете». И молчит судья Лубенцова, и не говорит ему: «Что вы, свидетель! Как можно поверить, что вы не знакомы ни с одним из ваших сослуживцев, которые 25 августа в 12 часов вместе с вами были у Лобного места?»

И прокурор тоже молчит. И мы должны подавлять в себе буквально захлестывающее нас чувство ненависти и отвращения и к этой лжи, и к тем, кто ее защищает.

– Свидетель Иванов, вы знакомы со свидетелем Долговым?

– Конечно, мы ведь вместе с ним работаем.

– Свидетель Долгов тоже знает вас?

– Ну как же! Я знаю его, и он знает меня.

– Свидетель Васильев вам тоже знаком?

– Да.

– А свидетель Богатырев?

– Да, и его я знаю.

– Видели ли вы этих ваших знакомых 25 августа на Красной площади?

– Нет, никого не видел.

И опять у меня перед глазами лицо свидетеля Долгова и его улыбка, как будто он говорит нам: «Но вы ведь и без Иванова знали, что я вру. Но и он не говорит правды – ведь не сказал же он, что видел меня на площади. И не скажет. И другие не скажут. Так что волноваться нечего».

Лубенцова – судья, который прекрасно умеет вести перекрестный допрос. Она любит острые ситуации в судебном следствии, когда целой серией вопросов заставляет свидетеля отказаться от лжи и сказать правду. А здесь.

Спокойно слушает она эти взаимоисключающие друг друга ответы и не обращается к Долгову со своим обычным: «Как согласовать ваши показания с показаниями свидетеля Иванова?» Или: «Кто же из вас, свидетель, сказал суду правду? Кому из вас мы должны верить?»

Для адвокатов и подсудимых важно было доказать, что свидетели Долгов и Иванов лгут, хотя бы в этой части, чтобы подорвать доверие к остальным их показаниям. Важно было иметь право сказать суду, что это недобросовестные свидетели и на их показаниях нельзя строить обвинение. Но та борьба, которую мы вели, имела и другие цели.

Чтобы понять их, нужно прежде всего ответить на вопросы: для чего защита стремилась доказать, что Долгов, Веселов, Иванов и другие являются сотрудниками КГБ или Министерства внутренних дел (милиции), и почему, вопреки закону, прокуратура и суд с невероятным рвением пытались это скрыть?

В советском суде тот факт, что свидетель является сотрудником КГБ или милиции, никак не обесценивает значимость его показаний. Приговоры по множеству уголовных дел основываются целиком или в основном на показаниях оперативных работников милиции и уголовного розыска.

Что мешало свидетелям просто сказать суду:

– Да, мы сотрудники КГБ. В нашу обязанность входило наблюдение за порядком на Красной площади. Мы считали, что сидячая демонстрация нарушает порядок, и задержали демонстрантов.

Или еще более правдиво:

– Мы провели задержание по прямому указанию руководивших нами сотрудников КГБ.

И назвать их имена. Имена тех лиц, об установлении которых защита ходатайствовала еще при изучении дела, и вновь повторила это ходатайство в суде.

Но власти не хотели открыто признать, что считают мирную демонстрацию преступлением. Им выгодно было перенести ответственность за разгон демонстрации и избиение демонстрантов на простых советских граждан. Они ограждали себя от надоевших упреков Запада в том, что советское государство нарушает конституционные права своих граждан, и получали вместе с тем возможность использовать разгон демонстрации как наглядный пример «единодушного одобрения всем советским народом политики партии и правительства».

Власти требовали от суда осуждения демонстрантов. Но требовали сделать это таким образом, чтобы никто не вправе был сказать:

– Их осудили за демонстрацию.

Вся конструкция обвинения была подчинена этой задаче. Весь ход процесса преследовал эту цель. Противоречия в показаниях свидетелей Долгова и Иванова ослабляли эту конструкцию. Повторения подобного руководители процесса допустить не могли. И выход из положения, вполне примитивный, но зато абсолютно радикальный, был найден незамедлительно.

По распоряжку работы, который был принят судом, допрос остальных свидетелей – сотрудников воинской части – был назначен на 10 октября.

Весь этот день, допрашивая разных свидетелей, мы помнили, что впереди допрос Веселова, Васильева, Богатырева. Готовились к нему, обсуждали тактику постановки вопросов. И вот все свидетели уже допрошены, остались только эти трое.

Единым движением мы, адвокаты, перевернули страницы наших досье, чтобы иметь перед глазами протоколы допросов этих свидетелей на предварительном следствии. Но в тот же момент услышали спокойный голос Лубенцовой:

– Суд ставит стороны в известность: свидетели Веселов, Богатырев и Васильев неожиданно выехали из Москвы в служебную командировку. Суд ставит на обсуждение вопрос о возможности закончить дело в их отсутствие.

Ни один руководитель учреждения не вправе воспрепятствовать свидетелю явиться в суд. Никто не взял бы на себя ответственность отправить сразу трех свидетелей в командировку, не получив на это специального разрешения. Несомненно, что реализацию такого «выхода из положения» взяли на себя те работники КГБ, которые осуществляли оперативное руководство всем ходом нашего процесса. Но несомненно также и то, что решение это принималось согласованно с руководством суда. В противном случае Лубенцова поступила бы так, как этого требовал закон: она

потребовала бы вызвать свидетелей из командировки, признала бы невозможным закончить рассмотрение дела в их отсутствие.

Все подсудимые, защита в полном составе настойчиво ходатайствовали, чтобы явка этих свидетелей была обеспечена. Если бы слушалось обычное дело, Лубенцова такое ходатайство, несомненно, удовлетворила бы. Ведь неполнота судебного следствия – основание для отмены приговора и направления дела на новое рассмотрение. В деле о демонстрации Лубенцова этого не боялась. Она знала, что Верховный суд РСФСР все равно утвердит обвинительный приговор, и в ходатайстве нам отказала.

Так же просто и молниеносно решились и другие спорные вопросы, возникавшие в ходе судебного следствия.

Показания работника милиции Стребкова, который 25 августа нес службу на патрульной машине на Красной площади, неопровержимо доказывали, что демонстрация не создала препятствий нормальной работе транспорта.

Цитирую показания Стребкова в суде по официальному протоколу судебного заседания (листы дела 56–57):

25 августа нес патрульную службу на Красной площади на автомашине «Волга». В 12 часов получил распоряжение срочно подъехать к Лобному месту. В этот день был допуск граждан в мавзолей, и проезд через площадь обычных машин был полностью закрыт.

Правительственные машины могут следовать через Красную площадь, но это в другом месте. Задержанные граждане и толпа, собравшаяся вокруг них, стояли в стороне. Если машины шли из Кремля, проезд для них был свободным. Толпа им не мешала.

Значение показаний Стребкова для защиты не только в том, что они опровергали сам факт нарушения работы транспорта. Такие показания на предварительном следствии давали многие свидетели. Но все они – обычные граждане. Суду было просто отвергнуть их показания, сославшись на то, что внимание этих свидетелей было обращено на демонстрантов, а не на проезжавшие машины. Кроме того, рапорт сотрудника ОРУДа Куклина безусловно имел преимущество при оценке судом доказательств по этому вопросу. Но свидетель Стребков – не простой свидетель. Он специалист, знающий по роду своей работы правила движения транспорта на Красной площади. Наиболее ценным в его показаниях было утверждение экспертного характера:

Нарушения работы транспорта не только не было, но и не могло быть.

Теперь нам надо было только ждать допроса Куклина, которого вызвали на следующий день – 10 октября, чтобы путем перекрестного допроса этих двух свидетелей (Куклина и Стребкова) полностью опровергнуть рапорт Куклина, то есть то единственное доказательство виновности подсудимых в нарушении работы транспорта, которое было в распоряжении суда.

Но ничего этого не произошло. Вновь «руководство» и суд нашли самый простой для них выход из этой опасной для обвинения ситуации.

Определением суда, несмотря на возражения подсудимых и защиты, Стребков был освобожден от дальнейшей явки в суд.

И вот на следующий день – 10 октября – допрашивается свидетель Куклин. Задают вопросы адвокаты и подсудимые (протокол судебного заседания, листы дела 72–74):

Вопрос: Когда вы написали и подали рапорт о событиях на Красной площади 25 августа?

Ответ: В тот же день 25 августа.

Вопрос: Уточните время его написания.

Ответ: Вечером, после того как сдал смену.

Вопрос: Чем объяснить, что рапорт датирован 3 сентября, а не 25 августа?

Ответ: Это второй рапорт.

Вопрос: Чем объяснить, что вы писали два рапорта об одних и тех же событиях?

Ответ: Первый рапорт был неполный.

Вопрос: Где находится ваш первый рапорт?

Ответ: Не знаю. Я его передавал своему начальству (начальнику четвертого отдела ОРУД). Потом мне сказали, что его передали следователю.

Вопрос: Вы писали второй рапорт по собственной инициативе или кто-нибудь предложил вам это сделать?

Ответ: Начальство мне сказал, что первый рапорт нужно дополнить.

Вопрос: Чем нужно было дополнить первый рапорт?

Ответ: Что главная помеха в нашем деле затор транспорта.

Вопрос: Когда вам было дано указание о необходимости дополнить рапорт?

Ответ: Я писал второй рапорт сразу после того, как мне начальник об этом сказал, значит, 3 сентября.

Далее в протоколе записано:

По ходатайству защиты суд удостоверяет, что допрос свидетеля Куклина на предварительном следствии (том 1, лист дела 69) датирован 27 сентября 1968 года.

Даже самый далекий от работы правосудия человек не может не понять, что показания Куклина в суде полностью дискредитировали содержащееся в его втором рапорте, дописанное им по указанию руководства утверждение: «Эта группа мешала движению транспорта».

В этих условиях для того, чтобы исключить всякие сомнения и возможность судебной ошибки, защите и объективному суду было необходимо ознакомиться с подлинным документом – с тем рапортом, который Куклин писал по собственной инициативе, по собственному разумению и в самый день события.

По советскому закону вся первичная документация, относящаяся к событию преступления, обязательно приобщается к делу. Это гарантирует суду и сторонам возможность самостоятельно анализировать содержание этих документов. В нашем деле таким первичным документом был рапорт инспектора ОРУД Куклина от 25 августа. Поэтому вся защита и все подсудимые заявили ходатайство об его истребовании. Такое ходатайство подлежало безусловному удовлетворению.

И вновь суд выносит определение:

...в ходатайстве об истребовании рапорта инспектора ОРУДа Куклина от 25 августа отказать, так как суд не видит в этом необходимости.

Последовательно и целеустремленно охранял суд все то, что подкрепляло обвинение. У адвокатов оставалась только одна возможность, один метод защиты – критика собранного следователем обвинительного материала.

Самое важное для меня, когда анализирую показания уже допрошенных свидетелей, – это «забыть». Забыть внешность свидетеля, интонацию, с которой он дает показания. Забыть все то, что создает эмоциональное воздействие свидетельских показаний, вызывает симпатию или антипатию, чтобы не позволить себе слишком поспешно принять на веру показания благожелательного свидетеля либо также поспешно отвергнуть, как не заслуживающие доверия, показания «недрузгов».

Так и в этот раз. Стоило мне заставить себя отрешиться от неприязни к свидетелям обвинения – Долгову, Иванову, Давидовичу и другим, забыть откровенно издевательский тон, которым Долгов отвечал на наши вопросы: «Нет, никого из знакомых на Красной площади не видел. С Ивановым незнаком. Веселова не знаю»; стоило забыть внешность Давидовича – его пересеченное шрамом лицо гангстера, – как

я видела, что нет ничего страшного в тех показаниях, которые давали эти столпы обвинения.

Изобличающую, обвинительную силу их показаниям придавали не факты, а оценки. «Поведение этих лиц было безобразным», «Они вели себя провокационно», «Я, как и все граждане, был возмущен их наглым поведением». Но суд не вправе пользоваться оценкой события, которую дает свидетель. Обязанность суда – самостоятельно оценивать доказательства, то есть сообщенные свидетелем факты. И я должна, как потом обязан это сделать и суд, освободить показания свидетелей от всего второстепенного, оставляя в них только то, что прямо относится к ответу на вопросы: нарушили ли подсудимые общественный порядок, имело ли место нарушение нормальной работы транспорта.

Показания в суде свидетеля Долгова (лист дела 59 оборот – 60):

Увидел всю эту группу. Они держали в руках плакаты. Собралась толпа. Люди, окружавшие их, возмущались, выкрикивали в их адрес оскорбления. Когда их задерживали, сопротивления с их стороны не видел. К Лобному месту подошли машины, в которые посадили задержанных.

Показания свидетеля Иванова в суде (лист дела 62–62 оборот):

Увидел на Красной площади толпу. Подбежал к Лобному месту. Вокруг них собралась толпа человек 30. Народ возмущался. Я помог посадить Дремлюгу в машину. Он сопротивлялся, это выразалось в том, что не хотел идти, упирался.

Показания свидетеля Давидовича в суде (листы дела 64 оборот – 65):

Они сидели у Лобного места и держали лозунги провокационного характера. В течение двух-трех минут они громко обращались к собравшимся с речами митингового характера. Один из сидящих сказал, что ему стыдно за наше правительство. Я помог посадить одного из них в машину – он сопротивлялся.

А вот показания еще одного свидетеля обвинения, на объективность которого, несомненно, будет ссылаться прокурор: он не сотрудник воинской части 1164, не работник милиции; он просто один из толпы. Один из тех, кто действительно был возмущен демонстрацией.

Показания свидетеля Федосеева в суде (листы дела 65–66):

Они сидели у Лобного места с провокационными плакатами. Подошли машины, и их туда посадили. У одного из задержанных лицо было в крови (Файнберг). Когда его сажали в машину, он крикнул: «Долой правительство тиранов!» Кроме того, один

сказал, что ему стыдно за наше правительство. Больше ничего я не слышал. На все возмущение толпы сидящие ничего не говорили.

Так записаны в официальном протоколе судебного заседания показания самых агрессивных свидетелей обвинения в наихудшем для подсудимых виде. В том виде, в каком будут лежать они перед составом суда в часы вынесения приговора.

Многое из того, что эти же свидетели отвечали на вопросы адвокатов, в протоколе не записано. Это тоже не случайность. Председательствующий не только следит за тем, как секретарь записывает показания, но и проверяет весь протокол, указывает, что нужно добавить, что, наоборот, убрать. Иногда по указанию судьи секретарь переписывает целые страницы протокола, иногда вставляет в него или вычеркивает целые фразы.

Так из протокола судебного заседания по делу о демонстрации на Красной площади были выброшены все упоминания о работниках КГБ, которые принимали участие в задержании демонстрантов.

Я, как и все адвокаты, веду во время судебного заседания свой, неофициальный, протокол, в который записываю самое важное из показаний свидетелей. В моем протоколе записано:

Свидетель Стребков: В отделении милиции, куда я доставил гражданина Бабицкого, я видел гражданина, который принес плакат «Руки прочь от Чехословакии». Он оказался сотрудником КГБ. Так он сам отрекомендовался. Этого гражданина я видел 25 августа на Красной площади.

Свидетель Давидович: В задержании участвовали работники оперативной группы (КГБ). Все они были в штатском. Один из них предъявил свое удостоверение.

В официальном протоколе эти показания записаны не были. Но не только это. Официальный протокол по нашему делу искажал показания свидетелей.

Там, где свидетель уверенно говорил, что машины через Красную площадь не проходили, в протоколе записывалось:

Я не видел, чтобы машины проходили, но было много народа, и я мог не заметить.

Или:

Я не слышал, говорили ли они что-нибудь, но было шумно, и я мог не услышать.

Это вместо:

Подсудимые ничего не говорили.

Записи в протоколе, сделанные по этому методу, обесценили такие важные для защиты доказательства, как показания свидетеля Ястребовой и Лемана. Но, несмотря на это, отбрасывая в сторону все, что говорилось в суде в пользу подсудимых, я с убежденностью пришла к выводу: показания всех свидетелей обвинения даже в том виде, как они записаны в официальном протоколе, не изобличали подсудимых в совершении уголовного преступления.

Описанный мною метод подготовки к защите – метод «отстранения», «взгляда со стороны», – наверное, совсем не оригинален. Я таким методом пользовалась всегда, но это не научило меня быть равнодушной в суде. В каждом новом процессе я вновь с симпатией и доверием выслушивала благоприятные для моих подзащитных показания, вновь внутренне негодовала, слушая показания свидетелей обвинения, чтобы потом усилием воли на какое-то время забыть, кто «враг», а кто «друг», и выуживать из их показаний по крупицам факты, факты и только факты.

Этот нелегкий для меня процесс разделения того, что воспринимается слитно, как нечто целое, дает очень недолговечный результат. И эмоциональное восприятие возвращается вновь и так и оседает в памяти на годы, а многое даже навсегда. Я не верю, что наступит время, когда забуду и то, что говорила тогда на нашем процессе Татьяна Великанова, и то, как звучал ее голос:

Они не реагировали даже на то, что их били. Сидели не поднимая головы. Не сопротивлялись, когда их били ногами. Как будто это не их, как будто они на другом свете.

Помню, как я опустила голову, чтобы никто не заметил моего волнения, когда слушала ее рассказ – рассказ женщины, на глазах которой избивают мужа и которая сумела себя сдержать и не вмешаться, не защитит. Ведь она обязана была выполнить взятую на себя роль свидетеля-очевидца, чтобы потом в суде, неизбежность которого она понимала, иметь возможность рассказать правду о демонстрации.

Помню и то, как постепенно затихал враждебный гул «публики», и наступила тишина, в которую падали полные достоинства слова, сказанные в ответ на вопрос прокурора:

Я не считала себя вправе его отговаривать. Он поступил так, как требовали его совесть и его убеждения (лист дела 79).

Эффект, произведенный ответом Татьяны, был для прокурора настолько неожиданным и непонятным, что он растерялся и замолчал. Только после того, как все

адвокаты закончили допрашивать этого свидетеля, прокурор попросил у суда разрешения продолжить ее допрос.

Даже сейчас, когда заканчиваю воспоминания об этом необычном деле, мне почти нечего сказать моему читателю о прокуроре. Разве что он обладал резким неприятным голосом и странной фамилией Дрель. Когда, уже после вынесения приговора, мои товарищи по консультации просили меня рассказать о судебном процессе, рассказывала о подсудимых, о суде, об адвокатах, но никогда о прокуроре.

В ходе судебного разбирательства он не задал ни одного нового существенного вопроса, ограничиваясь повторением тех, которые раньше до него задавал следователь. Его обвинительная речь.

Но раньше нужно рассказать о том, в каких условиях начались судебные прения.

10 октября, в конце обеденного перерыва, когда публику еще не пустили в здание, я стояла одна в пустом коридоре. В это время из канцелярии вышел председатель Московского городского суда Николай Осетров и направился в совещательную комнату. Увидев меня, он остановился в нерешительности, а потом подошел.

– Хорошо, что судебное заседание еще не началось, – сказал мне Осетров. – Я хочу предупредить вас и прошу передать остальным адвокатам, что принято решение заслушать речь прокурора и речи адвокатов сегодня.

И, как бы предвидя мои возражения, добавил:

– Перенести прения сторон на завтра мы не можем.

– Еще не закончено судебное следствие, еще не допрошен ряд свидетелей, после которых у защиты возникнут дополнительные ходатайства. Кроме того, нам всем требуется время для подготовки к речам.

– Судебное следствие будет закончено сегодня. Суд объявит небольшой перерыв и даст вам разумную возможность подготовиться к речи. Я думаю, одного часа адвокатам будет вполне достаточно. Не возражайте, товарищ адвокат, – добавил Осетров, видя, что я собираюсь спорить с ним.

А потом, уже не смущаясь тем, что при мне идет в совещательную комнату, Осетров направился передавать судье это новое распоряжение о порядке слушания дела.

Следующим человеком, который сообщил мне эту новость, был председатель президиума Московской коллегии адвокатов Константин Александрович Апраксин. Он

вышел из канцелярии почти сразу после того, как Осетров зашел в кабинет к Лубенцовой, и потому не знал, что сообщаемая им «новость» уже не является для меня новостью.

А я слушала его рассказ и думала: «Неужто оба они не понимают, что это непристойно? Неужто привычка к вмешательству партийной власти в дела правосудия так велика, что они даже не пытаются скрыть, что там, «наверху», решают все вопросы, которые должен и вправе решать только суд?..»

От Апраксина я узнала, что речи адвокатов будут стенографироваться.

– Будьте осторожны, – сказал мне Константин Александрович, – обдумывайте каждое слово, каждую формулировку. На вас лежит ответственность перед всей коллегией.

А когда обдумывать? Ни я, ни мои коллеги, которым тут же я передала весь разговор, не сомневались, что решение это было неожиданным не только для нас, но и для Лубенцовой, Осетрова и Апраксина. Апраксин этого не скрывал. Когда я упрекнула его, что не предупредил нас заранее, он откровенно сказал, что сам об этом узнал недавно и что возражать бессмысленно.

После этого разговора суд быстро отказал нам во всех ходатайствах, и судебное следствие объявили законченным.

Через два часа судебное заседание возобновилось. Прения сторон откроются речью прокурора. А пока мы, адвокаты, расселись по разным углам зала. Кто сидит за столом и пишет, кто примостился в углу на скамейке, разложив на подоконнике свое досье. Я просто хожу по коридору вперед и назад и опять вперед и назад. В общем-то защитительные речи, их основной стержень, у всех нас готовы давно. Да и накануне каждый из нас дома, как я – за кухонным столом, или лежа без сна в постели, вновь проверял свою аргументацию и обдумывал основные формулировки, чтобы во время речи не «понесло», чтобы суметь удержать себя в рамках допустимого, дозволенного политической цензурой.

Государственному обвинителю, поддерживающему обвинение в таком деле, как наше, было предельно просто произнести демагогическую пропагандистскую речь. Но дать правовой анализ, не отказываясь при этом от обвинения, была задача не просто трудная, но, на мой взгляд, невыполнимая. Наш прокурор перед собой этой задачи не ставил.

Обвиняя подсудимых именем государства в нарушении общественного порядка и клевете, прокурор говорил о «подрывной деятельности международного империализма, и в первую очередь о США». О том, что «...международный империализм развернул кампанию антисоветской пропаганды по поводу оказания Советским Союзом братской помощи Чехословакии», что «буржуазная пропаганда распространяет клевету против Советского Союза».

Значительная часть речи прокурора была посвящена тому, что Советская армия в годы Отечественной войны освободила Чехословакию от фашистских захватчиков и что плакаты «Да здравствует свободная и независимая Чехословакия» или «За вашу и нашу свободу» – это надругательство над памятью погибших в тех боях советских воинов. Наш прокурор настолько увлекся политической частью своей речи, что не заметил, как в тех действиях, которые следствие рассматривало как клеветнические и квалифицировало по статье 190-1 Уголовного кодекса, он усмотрел нарушение общественного порядка (статья 190-3 Уголовного кодекса), и, наоборот, ту часть обвинения, которую следствие признавало «действиями, нарушающими общественный порядок», прокурор просил признать клеветой и квалифицировать по статье 190-1.

Свою обязанность доказать обвинение прокурор реализовал в двух фразах:

Нет надобности доказывать, что эти плакаты носили явно клеветнический характер.

И:

Наша печать разъяснила всем гражданам прогрессивный характер действий советского правительства, и не понимать это невозможно.

Прокурор решительно возражал против термина «демонстрация» применительно к нашему делу. Он признал, что конституция гарантирует советским гражданам право на свободу демонстраций, но утверждал (и в этом он абсолютно прав), что партия и правительство признают демонстрацией только то, что организовано или санкционировано властью.

Весь этот набор демагогических фраз и политических лозунгов вполне привычен на митинге. В суде от прокурора, даже по политическим делам, ждут большего. Лубенцова была явно разочарована. С нескрываемой иронией слушала она «правовую» часть речи прокурора и, наверное, досадовала на то, что ей придется заново в приговоре решать вопросы квалификации, так безбожно перепутанные обвинителем.

Но вот наступают минуты, когда прокурор обращается к суду с предложением о наказании.

Все замерли, понимая, что именно сейчас решается судьба подсудимых, что в этом случае устами прокурора Дреля будет говорить государство, послушным рупором которого он является.

Уже перечислены все «нравственные пороки» подсудимых, которым советская власть дала «все» и которые вместо того, чтобы доверять советским газетам и советскому радио, «черпали порочную информацию из мутных зарубежных источников»; и дальше:

Учитывая, что Литвинов, Бабицкий и Богораз раньше к уголовной ответственности не привлекались. при избрании меры наказания прошу применить статью 43 Уголовного кодекса РСФСР...

Чуть повернув голову, я вижу широко раскрытые удивленные глаза Ларисы, слышу чей-то глубокий вздох в зале.

Мы тоже растерянно смотрим друг на друга, когда в какие-то доли секунды каждый думает: «Что это значит? Почему статья 43 Уголовного кодекса, которая дает суду право избрать наказание ниже, чем то, которое предусмотрено в статье? Какое наказание может быть ниже, чем минимальная санкция статьи 190 – штраф до 100 рублей?..»

Но уже слышим:

Литвинову Павлу Михайловичу – 5 лет, Богораз Ларисе Иосифовне – 4 года, Бабицкому Константину Иосифовичу – 3 года.

Дремлюге Владимиру Александровичу и Делонэ Вадиму Николаевичу, с учетом прежней судимости, по 3 года лишения свободы каждому.

У меня уже нет времени осознать это невероятное, ранее неизвестное советскому правосудию предложение, когда просьба о смягчении наказания сочетается с увеличением максимального срока, предусмотренного этой же статьей. Но даже в эти мгновения, когда слышу голос Лубенцовой:

– Слово для защиты подсудимого Литвинова предоставляется адвокату Каминской, – и пока я встаю и медленно отодвигаю подготовленные и никогда не нужные мне во время произнесения речи тезисы, не перестаю думать: «...Для Ларисы, Павла и Кости ссылка – это почти счастье...»

Перечитывая сейчас стенограммы защитительных речей, я еще раз убеждаюсь, что пересказать судебную речь невозможно. А жаль! Это были действительно хорошие судебные речи. Мои товарищи по защите нашли убедительные аргументы, опровергающие обвинение, и я думаю, что вправе сказать, что общими усилиями всей защиты была доказана правовая несостоятельность обвинения по этому делу.

Мне кажется, что в нашем процессе адвокатов, как и подсудимых, объединяло прекрасное чувство солидарности, готовности помочь друг другу и безусловное уважение к мотивам, которыми руководствовались наши подзащитные. Объединяло нас чувство ответственности, чувство профессионального долга, которое я, вслед за Константином Бабицким, не побоюсь назвать высоким.

Мне понравились речи всех моих коллег. И речь Софьи Васильевны Каллистратовой, и речи сравнительно молодых адвокатов Юрия Поздеева и Николая Монахова. Впрочем, речи Софьи Васильевны нравились мне всегда. Особенно ценила я безупречную «мужскую» логику ее аргументации и сдержанную страстность в манере изложения. Я любила ее хрипловатый «прокурорский» голос, так богатый оттенками.

В каждом, даже самом безнадежном деле она умела найти свое оригинальное и убедительное решение. Недаром про нее говорили: «Каллистратова – адвокат Божьей милостью».

Мне очень понравилась речь молодого, впервые выступавшего в таком ответственном деле адвоката Николая Монахова. Они удивительно подходили друг другу – адвокат Монахов и его подзащитный Владимир Дремлюга. И общая какая-то бесшабашность характера, и жизнелюбие, и манера шутить.

О своей речи рассказывать труднее всего. Хвалить себя – непристойно, ругать – неприятно. Наверное, в ней были и достоинства и недостатки. Значительная часть моей речи была посвящена правовому анализу обвинения. Я говорила первой, и уже это одно обязывало меня сделать это от имени всей защиты. Когда-то я этой – чисто правовой – частью, этой новой аргументацией даже немного гордилась. Сейчас это ушло в воспоминания.

Самым трудным для меня тогда, во время произнесения речи, было-удержаться. В этом деле, как ни в одном другом, я полностью разделяла взгляды подсудимых; так же, как они, считала вторжение в Чехословакию агрессией, оккупацией.

Когда я узнала о вторжении советских войск в Чехословакию, у меня тоже было чувство, что нельзя не крикнуть, не сказать: «Это позор!» Они сумели это сделать, я –

нет. Выступая в суде по этому делу, произнося защитительную речь, я испытывала почти непреодолимую (но все же преодолимую) потребность как-то выразить и свое отношение. Эту потребность, вернее, силу ее воздействия на меня я не осознавала раньше. Готовясь к речи, я полностью исключала для себя возможность в любой, даже самой скрытой, самой замаскированной форме позволить себе ее проявить.

В своей речи я ответила прокурору так (цитирую по стенограмме):

Я полностью присоединяюсь к той части речи прокурора, в которой он говорил о великой заслуге советского народа и Советской армии. Тогда, в тяжелые годы Великой Отечественной войны, наши люди и наши воины с полным правом могли поднять лозунг «За вашу и нашу свободу». Я лично считаю, что лозунг «За вашу и нашу свободу» никогда, ни при каких обстоятельствах не может считаться клеветническим. Я всегда говорю «За вашу и за нашу свободу» потому, что считаю самым большим счастьем для человека – счастье жить в свободном государстве.

Я решила процитировать этот небольшой кусок моей речи, хотя понимаю, что он не может быть воспринят читателем так, как воспринимался моими слушателями.

То, что я недоговаривала словами, звучало в долгой паузе, которая оборвала фразу: «Тогда, в тяжелые годы Великой Отечественной войны, наши люди и наши воины с полным правом могли поднять лозунг «За вашу и нашу свободу...», в паузе, неожиданной для меня самой. Я даже сейчас помню, как вдруг оборвался голос, такое внутреннее напряжение испытывала я в эти минуты.

Наверное, в этом секрет эмоционального воздействия, когда недоговоренное, несказанное стало понятно моим слушателям. А то, что это было именно так, – я знаю. Об этом мне сказали тогда мои товарищи по защите, говорили и подсудимые. Сказал мне об этом и представитель «публики».

Закончились речи защиты. Объявлен перерыв до утра.

Я стояла, облокотившись на барьер, отделяющий подсудимых от зала, и смотрела на выходящих. Этого человека я заметила еще издали. Он глядел на меня с такой ненавистью, которая была, наверное, не менее непреодолимой, чем чувства, только что испытанные мною. А потом, поравнявшись со мной, он остановился и отчетливо произнес:

– У, ты... падло.

Я помню крик Ларисы:

– Как вы смеете! Как вы можете так оскорблять адвоката!

Кто-то из подсудимых звал начальника конвоя, чтобы задержать этого человека. Кто-то требовал немедленно составить акт. Я же не испытывала ни огорчения, ни обиды. Было даже чувство удовлетворения, мне было ясно, что он меня понял.

Но были и другие. В этот же вечер или, вернее, почти ночью – судебное заседание закончилось в 11 часов вечера – ко мне подошли два человека. Это были корреспонденты московских газет, специально командированные на этот процесс. Они назвали мне свои имена – я помню их и сейчас, как дословно запомнила и то, что они тогда мне сказали, настолько странно это было слышать от советских журналистов:

– Это не первый политический процесс, на котором мы присутствуем. Были мы и на всех политических делах с вашим участием. Вы, наверное, осуждаете нас за то, как мы писали о тех делах. Вот поэтому нам и захотелось сказать, что об этом деле мы писать не будем. Статей за нашими подписями в газетах вы не увидите. Мы понимаем, какие это люди.

Через много лет, когда мы с мужем покидали Советский Союз, один из этих журналистов неожиданно напомнил о себе. Случилось так, что во время тяжелой болезни сердца он оказался в одной больничной палате с адвокатом, хорошо знавшим меня. Так ему стало известно, что я уже отчислена из адвокатуры и собираюсь уехать из страны.

Вернувшись из больницы, мой коллега сразу позвонил мне:

– Он так настойчиво просил передать тебе слова признательности и уважения, что я делаю это в первый же день после возвращения домой.

Третий день процесса – последние слова подсудимых, и суд удаляется в совещательную комнату для вынесения приговора.

В зале судебного заседания остаются только подсудимые, конвой и мы – адвокаты. Теперь конвой относится к нам значительно либеральнее, чем в первые дни процесса, и мы получаем возможность почти беспрепятственно разговаривать с нашими подзащитными. Это уже не профессиональный разговор – все профессиональные темы на сегодня позади. Они вернутся потом, когда наступит время кассации. Но это еще будет.

А 11 октября мы сгрудились около деревянного барьера и смеемся вместе с ними, ставшими за эти три дня для нас такими близкими и нужными людьми. И я уже нежно улыбаюсь не только Ларисе и Павлу, но и Косте Бабицкому, которого до начала этого процесса никогда не видела и с которым продолжить наше знакомство мне так и

не довелось. Почему-то особенно запомнилось, как мы оживленно обсуждали какой-то особый, мне неизвестный сорт пирожных и как Вадим Делонэ настойчиво советовал обязательно и, главное, незамедлительно их попробовать.

Но помню и то, как, не обращая внимания на ленивые замечания конвоя: «Товарищ адвокат, не разговаривайте с ним – это не ваш подзащитный», я говорила Вадиму, что он молодец и как замечательно он сказал свое «последнее слово». И даже каким особенно красивым, даже сияюще красивым было его лицо, когда он произносил:

– Я понимаю, что за пять минут свободы на Красной площади я могу расплатиться годами лишения свободы.

Последние слова всех подсудимых были прекрасны. В них больше, чем в цитированных мною раньше показаниях, отражалась индивидуальность каждого из них. Но ни тогда, ни сейчас я не знаю, кому отдать преимущество; не могу решить, кто из них сказал лучше, достойнее. Наверное, каждый слушатель мог выбрать из этих «последних слов» то, которое больше соответствовало его собственным взглядам, характеру и мировоззрению.

Для меня особенно близким были обращенные к суду слова Бабицкого:

– Я уважаю закон и верю в воспитательную роль судебного решения. Я призываю вас подумать, какую воспитательную роль сыграет обвинительный приговор и какую – оправдательный. Какие нравы хотите воспитать вы: уважение и терпимость к другим взглядам или же ненависть и стремление подавить и унижить всякого человека, который мыслит иначе?

Во время этого же перерыва между мной и председателем президиума Коллегии адвокатов произошел разговор, который может служить забавной иллюстрацией того, какие неожиданные вопросы приходилось решать нашему «штабу».

Случилось так, что, когда Апраксин вошел в зал судебного заседания, кроме меня, никого из адвокатов там не было. Он отозвал меня в сторону и тихо, так, чтобы подсудимым не было слышно, сказал:

– Обошлось благополучно. Речами вашими там (и он поднял палец вверх) не очень довольны, но неприятностей не будет. Так что считайте, что пронесло.

(Кстати, не свидетельствует ли такая молниеносная реакция «верхов» на наши речи, что они не только стенографировались, но и транслировались прямо в здание ЦК КПСС через замаскированные микрофоны?..)

А потом, уже более громким голосом, Апраксин продолжал:

– Не уходите сразу после того, как объявят приговор. Вас всех развезут по домам на машинах – мы ведь понимаем, как вы устали.

– Почему именно сегодня, а не вчера, когда закончили работу ночью? – спросила я. – И на каких это машинах нас собираются вывозить?

– Машины для каждого из вас уже обеспечены, так что даже ждать не придется. Но мною решение уже было принято.

– Я на их машине не поеду. – И в ответ на удивление Апраксина добавила: – Мы – защитники, мы от них отдельно, и выезжать нам отсюда на машинах КГБ было бы просто непристойно.

Мои товарищи, которые к этому моменту вернулись в зал и узнали о сделанном предложении, тоже отказались воспользоваться этой «любезностью» КГБ.

Не прошло и нескольких минут, как Апраксин вернулся.

– Пожалуй, вы правы, – сказал он. – Может быть, действительно не стоит вам ехать на этих машинах. Но в здании суда вы задержитесь обязательно. – И опять тихо: – Выходите из суда поодиночке и через задний ход, так, чтобы иностранные корреспонденты вас не увидели. И никаких интервью, помните – никаких интервью.

Именем Российской Советской Федеративной Социалистической Республики...
11 октября 1968 года.

Как нелепо, что эти слова звучат для меня торжественно! Как нелепо, что я чего-то жду от этого суда, который ничего не решал и решать не мог! Но я волнуюсь и жду, как ждут и волнуются мои товарищи, чтобы через несколько минут пережить всю полноту горечи разочарования. Так, как будто и вправду был суд, как будто могли на что-то надеяться.

Уже слышу: Литвинов – 5 лет ссылки, Богораз – 4, Бабицкий – 3. Дремлюге и Делонэ – лишение свободы. Все, как было известно заранее.

Приговор, вынесенный Лубенцовой, отвечал полностью тем требованиям, которые партийные органы ставили перед судом. Слово «демонстрация» ни разу в нем не упоминалось. Все то, что свидетельствовало в пользу подсудимых, все доводы защиты безмотивно были отброшены судом. И хотя Лубенцова употребила все свое умение, чтобы устранить путаницу в юридической квалификации, которая была в обвинительном заключении и особенно в речи прокурора, приговор от этого не стал ни более убедительным, ни более обоснованным, чем первоначальные формулировки обвинения.

В этом неудавшемся стремлении придать приговору хотя бы внешнюю правовую пристойность просто сказался свойственный Лубенцовой профессионализм, как сказался он и в ее отношении к нам, адвокатам, к той линии защиты, которую мы проводили в процессе.

В силу своего «социалистического правосознания» она считала инакомыслие преступлением, но понимала, что защитник должен защищать, и потому смотрела на нашу работу как на закономерное выполнение профессионального долга. В ее отношении к адвокатам не было ни раздражения, ни враждебности. Более того, уже после вынесения приговора она пригласила адвокатов в совещательную комнату специально, чтобы поблагодарить нас «за квалифицированное участие в этом трудном деле».

И вот мы выходим через главный вход в переулок, и нас окружают те самые люди, которые все три дня стояли с утра до вечера на улице, так и не получив разрешения даже войти в здание суда. И иностранные корреспонденты, которые тоже эти три дня стояли на улице и тоже не получили разрешения войти в суд.

Нам преподносят большие букеты цветов, и кто-то торопливо извиняется, что они не такие большие и не такие прекрасные, и объясняет, что какие-то – гораздо лучшие – букеты у них украли.

Пожалуй, только мой первый политический процесс, когда я защищала Владимира Буковского, не сопровождался большим скоплением народа вокруг здания суда.

Но уже начиная со второго дела – с дела Галанскова и Гинзбурга приходиться к зданию суда стало традицией не только для друзей и близких знакомых подсудимых, но и для очень широкого круга сочувствующих. Цветы, которые приносили адвокатам, тоже стали традиционным знаком признательности. Но такого количества людей, которые пришли, чтобы стоять около здания в дни процесса над демонстрантами на Красной площади, я не видела ни до того, ни после.

О том, что происходило там на улице в часы, когда шла работа суда, я узнала потом из рассказов многих очевидцев. Помимо работников КГБ в штатском и разного рода оперативных работников, многих из которых уже знали в лицо, в этот раз было много рабочих с какого-то из ближайших заводов. Им отводилась роль «возмущенного народа». И для того, чтобы они с этой ролью могли справиться возможно успешнее, к их услугам были и бесплатное угощение, и бесплатная водка. Закуска и выпивка для

них были приготовлены на специально для этого расставленных столах в соседнем дворе.

Цветы, которые на собранные деньги купили для адвокатов, украли тоже представители этого «народа». Они не остановились даже перед тем, чтобы на глазах у милиционеров взломать дверцы легковой автомашины, в которой эти цветы хранились в ожидании нашего появления. Как-то особенно четко осталось в памяти описание сцены, когда с ожесточенным удовлетворением они топтали ногами эти выброшенные на асфальт цветы, чтобы ни одного живого цветка не осталось.

Полученные нами цветы были куплены в последний момент на вторично собранные деньги. С этими букетами нас сфотографировали те самые иностранные корреспонденты, от встречи с которыми нас предостерегало руководство.

Позже, через несколько дней, Апраксин специально вызывал меня для того, чтобы выразить недовольство:

– Я же просил вас, чтобы не выходили через главный вход. Вы обязаны были посчитаться с этой просьбой. А теперь в буржуазных газетах появятся ваши фотографии с цветами, и опять будут неприятности.

– А ты считаешь, что было бы более прилично, если бы появилась фотография убегающих адвокатов? – спросила я. – Меня такой снимок со спины не устраивает.

Быстро прошло время до того дня, когда Верховный суд утвердил приговор, до дня последнего свидания в Лефортовской тюрьме.

А потом начались письма из далеких Усуглей, где жил в ссылке Павел; и из далекой Чуны, где жила Лариса. И та связь, которая возникла между нами, верно, уже не может оборваться.

Тех, кто тогда, 25 августа 1968 года, вышел на Красную площадь, судьба разбросала по всему свету. Совсем молодым умер в Париже Вадим Делонэ. Наталья Горбаневская живет во Франции, Виктор Файнберг – в Англии, Павел Литвинов и Владимир Дремлюга – в Америке. Лариса Богораз и Константин Бабицкий остались в Советском Союзе.

Встречая их потом, уже после ссылки и возвращения из лагеря, кого в Москве, кого в Париже, а кого в Нью-Йорке, я вновь думаю о том, какие они разные люди, как по-разному подходят ко многим явлениям в жизни. И вновь одни из них становятся мне ближе и дороже, другие – отдаляются. Мы можем о многом спорить и во многом не

соглашаться, но даже в самые грустные минуты серьезных разногласий я говорю себе:
«Помни, это тот человек, который вышел на площадь...»

Мое уважение к их подвигу не уменьшилось с годами и не стерлось в памяти.